

Studia ad Archaeologiam Pazmaniensia

A PPKE BTK Régészettudományi Intézetének kiadványai

Archaeological Studies of PPCU Institute of Archaeology

Volume 29

Bölcészettudományi Kutatóközpont

Magyar Őstörténeti Kutatócsoport Kiadványok

Volume 7

Studia ad Archaeologiam Pazmaniensia
A PPKE BTK Régészettudományi Intézetének kiadványai
Archaeological Studies of PPCU Institute Archaeological Sciences

Bölcsészettudományi Kutatóközpont
Magyar Őstörténeti Kutatócsoport Kiadványok

Studia ad Archaeologiam Pazmaniensia
International Advisory Board

Heinrich Härke
Eberhard Karls Universität (Tübingen)

Oleksiy V. Komar
Institute of Archaeology of NUAS (Kiev)

Abdulkarim Maamoun
Damascus University (Damascus)

Denys Pringle
Cardiff University (Cardiff)

Dmitry A. Stashenkov
Samara Regional Historical Museum (Samara)

Nikolai P. Telnov
Institute of Archaeology of MAS (Chişinău)

Magyar Őstörténeti Témacsoport Kiadványok
International Advisory Board

Balázs Balogh
Director General of the Research Center
for the Humanities (Budapest)

Pál Fodor
Honorary Director General of the RCH (Budapest)

László Klima
PPCU Institute of Archaeology (Budapest)

Hakan Aydemir
İstanbul Medeniyet Üniversitesi (Istanbul)

Balázs Sudár
RCH Institute of History (Budapest)

Attila Türk
RCH (Budapest)

TÜRK ATTILA

A KRÍM FÉLSZIGET RÉGÉSZETE
A KÉSŐ ANTIKVITÁSTÓL
AZ ÉRETT KÖZÉPKORIG
(KR. U. 6–11. SZÁZAD)

The archaeology of the Crimean Peninsula
from Late Antiquity to the Middle Ages
(6–11th centuries AD)

Szakmai lektor és szerkesztő
CSIKY GERGELY – LANGÓ PÉTER

Szerkesztő
JANCSIK BALÁZS

Pázmány Péter Katolikus Egyetem
Bölcsészet- és Társadalomtudományi Kar
Régészettudományi Intézet

Martin Opitz Kiadó

Bölcsészettudományi Kutatóközpont
Magyar Őstörténeti Kutatócsoport

BUDAPEST 2023

A kötet a Pázmány Péter Katolikus Egyetem támogatásával (a PPKE BTK 2019. évi, a *Karon oktatott tantárgyak tanulását segítő jegyzetek írására című pályázat*) és az Árpád-ház Program IV.2. (Az Árpád-ház elődeinek keleti kapcsolatrendszere, valamint az HUN:REN [2021—2023] — SA-30/2021) projekt keretében készült.

PÁZMÁNY PÉTER
KATOLIKUS EGYETEM

HUN-REN
Magyar Kutatási Hálózat

A kötet a szerző OTKA 91199 pályázatban (Bizánc Közép- és Kelet-Európában [régészeti és művészettörténeti kutatások] MTA BTK RI 2008–2012) végzett kutatásainak átdolgozott és szakmailag lektorált változata

Borítókép

Kora bizánci bronzcsat (Kr. u. 6. század), mely Sámson küzdelmét ábrázolja az oroszlánnal
(Walters Art Museum [Baltimore, USA] Ltsz.: 54.2331)

Hátlap

IV. (Kazár) León (Kr. u. 775–780, bal oldal) és VI. Konstantinosz Kr. u. 776–780 között Konstantinápolyban vert solidusa
(Heritage World Coin Auctions 61335-08202023)

Munkatársak

Budai Dániel – Szinyei Viktor

© Türk Attila

© Bölcsészettudományi Kutatóközpont Magyar Őstörténeti Kutatócsoport

© Pázmány Péter Katolikus Egyetem, Bölcsészet és Társadalomtudományi Kar, Régészettudományi Intézet

© Martin Opitz Kiadó

ISBN 978-615-6388-49-0

HU-ISSN 2064-8162

HU-ISSN 2786-1538

DOI 10.55722/Arpad.Kiad.2023.7

Minden jog fenntartva. Jelen könyvet, illetve annak részeit tilos reprodukálni, adatrögzítő rendszerben tárolni, bármilyen formában vagy eszközzel – elektronikus úton vagy más módon – közölni a kiadó engedélye nélkül.

Magyar nyelvi lektorálás: Bertók Krisztina

Borítóterv: auri grafika

Nyomda: Pauker Nyomdaipari Kft.

TARTALOM

ELŐSZÓ	7
BEVEZETÉS	9
A KRÍM-FÉLSZIGET	11
A Krím-félsziget földrajzának és történetének rövid összefoglalása.....	11
A Krím-félsziget rövid története a kezdetektől az Orosz Birodalom megszállásáig (18. század).....	12
A Krím-félsziget története a 6. sz. második felétől a 10. század közepéig	13
A KRÍM-FÉLSZIGET FONTOSABB LELŐHELYEI A KÖZÉP-BIZÁNCI KORBAN.....	17
Kherszon	17
Bakla	22
Boszpor	24
Cselter-Koba	25
Csufut-Kale.....	26
Eszki-Kermen	26
Kacsi-Kalon	29
Kiz-Kermen	30
Mangup.....	31
Szjujreny	33
Szkalisztoje.....	33
Szudak	34
Szuuk-Szu.....	34
Tepe-Kermen	34
Tepszeny	36
Uzeny-Bas	36
A SZALTOVÓI KULTÚRKÖR KRÍMI VARIÁNSÁNAK KÉRDÉSE	
A BIZÁNCI PEREMKULTÚRÁK TÜKRÉBEN	41
A Krím-félsziget kora középkori régészeti hagyatékának kapcsolata	
a szaltovói régészeti kultúrkörrel.....	41
Etnikumtörténeti kérdések: korai bolgárok (Kr. u. 7–10. sz.) hagyatéka a Krím-ben?	44
A Kazár Kaganátus és a Fekete-tenger északi-északkeleti partvidékének kora középkori	
régészeti kapcsolatai	47
Abrau-Djurszo II. temető.....	63
Provinciális bizánci peremkultúra a Krím-ben a szaltovói kultúrkör időszakában	67
Bizánci hatás a kora szaltovói időszak övveretein Kelet-Európában	69
A 8–10. századi Don menti várépítészet jellegzetességei.....	71
ÖSSZEFOGLALÁS	75
KÉPTÁBLÁK.....	77
A KÉPEK FORRÁSAI.....	179

ELŐSZÓ

A Krím-félsziget egyedülálló szerepet töltött be Kelet-Európa késő ókori és kora középkori történetében. A félsziget földrajzilag átmenetet képez a déli fekete-tenger-parti mediterrán éghajlatú és az északi sztyepei területek között, ami kulturálisan a késő antik-bizánci és a sztyeppi nomád kultúrák találkozásában és egymásra hatásában jelentkezett. Sajnos a térség történetéről és régészetéről magyar nyelven nem állt rendelkezésre megfelelő mennyiségű és minőségű szakirodalom. A Krím-félsziget késő antik és kora középkori emlékeiről a jelen kötet mindenképpen hiánypótló munka.

Jelen kötet a Bálint Csanád által vezetett *Bizánc Közép- és Kelet-Európában (régészeti és művészettörténeti kutatások)* című iskolateremtő OTKA pályázatának (2008–2012) eredményeként jött létre. A szerző több alkalommal is járt tanulmányúton a térségben, így nemcsak a régészeti szakirodalmat ismeri alaposan, de a leletanyag személyes tanulmányozására is lehetősége volt.

A Krím-félsziget régészetének jelentőségét először az adja, hogy egyszerre volt jelent a késő antik és bizánci keresztény civilizáció a kappadókiai emlékekhez hasonlítható barlangtemplomokkal és kolostorokkal – vagy a korszak balkáni és anatóliai tengerparti városaihoz mérhető Kherszonnal –, valamint a sztyeppi nomád kultúra és e két kultúrkör keveréke, a letelepedő nomád lakosság lassan földművelővé és kereszténnyé váló közösségei. Emiatt a tárgyalt terület arra is kiválóan alkalmas, hogy a kulturális kölcsönhatásokat és az akkulturációs folyamatokat modellezni lehessen. Nem kevésbé fontosak a tárgyalt terület kapcsolatai a Fekete-tenger és a Mediterráneum más régióival: a Krím-félsziget kereskedelme egyaránt élénk volt a birodalmi fővárossal, Konstantinápolyval, de áru eljutottak a Balkán és Anatólia kikötőibe is. Nem véletlen, hogy a kéziratban még bizánci vagy kazár koriként említett lelőhelyek zömében az érett középkor folyamán itáliai (genovai vagy velencei) kereskedő kolóniák létesültek. A kézirat tehát egy kevésbé ismert terület és korszak releváns történeti és régészeti kérdéseivel foglalkozik.

A régészet mellett a természetföldrajzi bemutatást a félsziget geológiai, domborzati, éghajlati, növény- és állatföldrajzi heterogenitása, övezetesség-

ge indokolja annál is inkább, mivel ez a zonalitás a Krím történetében és regionális anyagi kultúráiban egyaránt tükröződik. A mediterrán déli partvidék és a félsziget északi sztyepei övezete között a Krím-hegység mészkővonulata nemcsak egy átmeneti zónát jelent, de természeti adottságaival kedvezett olyan kulturális megnyilvánulások létrejöttéhez, mint a barlangtemplomok, sziklába vájt várak és sírkamrák, ráadásul viszonylagos földrajzi elkülönültségével egyfajta szigetkultúra is jött létre, a krími *Gotia*. A hegység két oldala gazdálkodásában, életmódjában és kultúrájában is alapvetően eltért egymástól, a Krím-hegység a sztyepei és a mediterrán kultúrák találkozási helyének is tekinthető.

A Krím-félsziget nem kevésbé színes történetét a szerző a görög kolonizációtól kezdve mutatja be, amely létrehozta azon városok sorát (Kherszonészosz, Pantikapaion és Theodoszia), amelyek a későbbi bizánci és kazár kori fejlődés alapjává váltak. Az ókor ugyanakkor a települések kontinuitása szempontjából meghatározó a félszigeten, az egykori ókori romvárosok helyén vagy közvetlen közelében ma is jelentős kikötővárosok találhatóak. Az ókori történelem azért is fontos, mert a később használt földrajzi elnevezések (pl. Taurisz, Taurikia) jelentős része e korszakból származik, és változatlanul használják őket legalább a 7. századig, de azokban a későbbiekben is csak kisebb változások történtek. Külön kiemelhető a Boszporuszi Királyság története, amely megalapozta a Krím-félsziget nyugati és keleti felének eltérő kulturális fejlődését, és egyben egy, a Római Birodalomtól független ókori és késő antik állam és kultúra képét mutatja. Az érett középkor az itáliai kereskedő kolóniák tevékenységének bemutatásával, az Arany Horda helyi uralmi viszonyaival és az Oszmán Birodalom vazallusaként a Krími Kánság szerepével foglalkozik, amit az orosz cárság fekete-tengeri expanziója zárt le megteremtve ezzel a térség újkori európai fejlődésének lehetőségét.

A bizánci időszakban a Krím a nemzetközi politikai és kulturális folyamatokban is fontos szerepet játszott, így egyaránt jelentős volt a pápaság (Márton pápa száműzetése), a bizánci trónviták (II. Jusztinianusz császár száműzetése és kazár kapcsolatai, valamint Philippikosz Bardanész száműzetése és

lázadása) és a bizánci képvita vagy ikonrombolás (Gótiiai Szent János élete) történetében. A terület történetét ugyanakkor egyedülállóvá teszi a Krím bizonytalan jogállása, a kazár állam és a Bizánci Birodalom kondomíniuma e területen, ami a régészeti leletanyagban is tükröződik. A Krím a bizánci *thema*-rendszer kiépülése szempontjából is fontos, mert egyedülálló módon jól datálható az itt létrehozott bizánci tartomány, Klimata majd Kherszon *thema* létrejötte, ami a nemzetközi bizantinológia számára is különleges jelentőségű. A korszak története tehát a világtörténet történelem szakos hallgatói számára is érdekes lehet.

A munka részletesen bemutatja a Krím-félsziget jelentősebb kora és közép bizánci lelőhelyeit: az egyes lelőhelyek történetét és kutatástörténetét az építészeti emlékek, a gazdasági és társadalmi élet összefoglalása követi. E lelőhelyek közül kiemelkedik Kherszon, az ókori Kherszonészosz városa, amely mindvégig a Bizánci Birodalom legfontosabb helyi támaszpontja és egyben a bizánci kultúra kisugárzási pontja is volt. A hely az orosz történelem szempontjából is szimbolikus jelentőségű, állítólag itt keresztelkedett meg I. Vlagyimir kijevi fejedelem, ezért kutatása a kezdetektől fogva kiemelkedő volt, a korszak talán egyik legjobban kutatott bizánci városának tekinthető. A kisebb lelőhelyek a bizánci erődrendszer részeként értékelhető erődített telepök (Bakla, Csufut-Kale, Eszki-Kermen, Kiz-Kermen, Mangup, Szjujreny, Szudak) (24–41. kép), valamint olyan barlangtemplomok, kolostorok és sziklába vájt városok, amelyekhez hasonlókkal legközelebb a törökországi Kappadókiában találkozhatunk. Jelen munka egyik fontos küldetése lehet, hogy e párhuzamokra felhívja a magyar művészettörténész hallgatók figyelmét.

A szaltovói kultúrkör kutatása a korai magyar történet egyik megkerülhetetlen kérdése, amihez a kézirat a krími variáns részletes ismertetésével járul hozzá. Kétségtől a krími variáns jelentősen eltér a szaltovói kultúrkör általános jellemzőitől, amit a szovjet és orosz kutatás részben etnikai különbségekkel (protobolgár lakosság), másrészt a bizánci civilizáció hatásával magyaráz. A 8–9. századi krími leletanyagban valóban az Azovi-tenger vidékére és a Don-vidékre jellemző kulturális jegyek jelennek meg, de a bizánci anyagi kultúra e korszakban is meghatározó maradt felmenő falú házaival, templomaival, boroskancsóival (*oinochoe*) (78–79, 95. kép),

*amphora*égető kemencéivel, akkor is, ha e kulturális elemek barbarizálódva és jelentős mértékben provincializálódva manifesztálódnak. Fontos például annak hangsúlyozása, hogy új építési technika, a kelet-kaukázusi eredetű halszákamintás falazás jelent meg, amit esetenként egyházi épületeknél is alkalmaztak, és amely egészen biztosan a kazár hódítás nyoma.

A 8–9. századi Krímről szóló fejezet egy-egy lelőhelyre vagy régióra koncentrálna foglalja össze az ismereteket, de kiegészíti azt a szomszédos és közös kulturális jegyeket mutató Tamany-félsziget emlékeinek bemutatásával. Ezt követően a Fekete-tengertől északkeletre található terület kora középkori régészeti emlékeit mutatja be a szerző, amelyek a Krím-félszigettel szoros kapcsolatban állnak, és a fontos tanulságokkal szolgálnak a korai magyar történetre vonatkozóan is. E térséghez kapcsolódik a djurszói temető részletes bemutatása, amely tekintélyes sírszámával (525 temetkezés és 16 ló) és hosszú használatával (5–9. század) egyaránt Kelet-Európa legjelentősebb kora középkori régészeti lelőhelyei között ismert.

A Krím és Kelet-Európa 6–10. századi bizánci és bizánci jellegű leleteinek bemutatása három időrendi korszakot különböztet meg, majd a Don menti várépítéssel bizánci elemeket tárgyalja, amely a Krím-félszigeti bizánci lakosság révén került e területre. A bizánci leletek bemutatásában a fémleletek mellett fontos szerepet játszanak a kerámia-, üveg- és selyemleletek leírásai is, amelyek egy része a Bizánci Birodalom más részeiről is ismert anyagi kultúra megnyilvánulása. Előfordulnak ugyanakkor kifejezetten e területre jellemző lokális, regionális lelet típusok is. E tekintetben kifejezetten érdekes a Fekete-tenger déli partvidékéről is ismert *amphorák* (71–77. kép) és lapos fülű hosszú nyakú korsók helybeli elterjedése.

A téma jelentősége és sokrétősége, a kézirat hiánypótló jellege, valamint annak sokoldalú felhasználási lehetőségei kétségtelenek. Nemcsak a régészek, hanem a történészek és a művészettörténet iránt érdeklődő hallgatók számára is érdekes kötet született.

Budapest, 2022. november

Dr. Csiky Gergely
régész, tudományos munkatárs
Bölcsészettudományi Kutatóközpont
Régészeti Intézet

BEVEZETÉS¹

A Bizánci Birodalom anyagi és szellemi kultúrája nagy hatással volt Eurázsia kultúrtörténetére. Ez a hatás fokozottan érvényesült a Birodalom peremterületein, ahol ez elsősorban a diplomáciai kapcsolatok és az intenzív kereskedelem révén érvényesült. Mindezt jól ismerjük az írott források alapján, ám régóta kutatott kérdés, hogy mindez a peremterületek anyagi kultúrájában miként érvényesült. Ez a kérdés alapvető fontosságú a Kárpát-medence kora középkori régészetében is, amelyhez elengedhetetlenül szükséges a krími leletek alapos ismerete. Jelen könyvben ennek összefoglalására tettem kísérletet, magyar nyelven elsőként. A jellegzetes leletek összefoglalása mellett azt a folyamatot vizsgálom a régészet eszközeivel, hogy a Bizánci Birodalom északi peremterületén hogyan érvényesült a magas és a peremkultúrák találkozása és érintkezése. Ebben a zónában kiemelkedő helyet foglal el a Krím-félsziget, amely napjaink politikatörténetében újra előtérbe került. Az említett félsziget délnyugati csücske közvetlen bizánci fennhatóság alatt volt, vagyis a bizánci hatás közvetlen kiindulópontja volt a Birodalom északi, sztyeppel szomszédos *frontier* zónájában. Az írott források élénk kereskedelmi kapcsolatokról számolnak be Kherszon *thema* és a körülötte élő többé-kevésbé letelepült népek között, de vannak adataink jóval északabbi területekkel való kapcsolatról (vö. kelet-európai *amphora* és *oinochoe* leletek). Ideális terület tehát annak a folyamatnak a vizsgálatában, hogy miként fejtette ki hatását a bizánci magaskultúra. A régészeti feltárások adatai alapján tudjuk, hogy számos műhely létezett a Krím-félsziget bizánci fennhatóság alatt álló részén, amelyek kifejezetten a szomszédos népeknek állítottak elő termékeket, így azok már eleve egyfajta akkulturációt feltételeznek. Ez különösen akkor ismerhető és érthető meg jól, ha a krími tárgyi hagyatékot a Bizánci Birodalom más, elsősorban belső területeivel hasonlítjuk össze. A mutatózó – helyenként jelentős – különbségek miatt így pontosabb, ha krími-bizánci kultúráról és hatásról beszélünk. A kötet valamennyi vonatkozó helyén a

bizánci hatás fogalmát ebben az értelemben használok. A vizsgált időszak a Kr. u. 6. század közepétől a 10. század elejéig terjed, vagyis a késő antikvitástól a középkori átmenetig. Ebben a periódusban a bizánci mellett a félsziget főleg keleti és északi sztyeppi területén élő nomádok mellett egy harmadik kulturális közeg is létezett, az ún. *Gotia thema*. Talán itt figyelhetjük meg leginkább azt hatást és folyamatot, hogy miként adaptálódott a bizánci kultúra. Érdekes megfigyelni, hogy melyek azok a kulturális alrendszerek, amelyeket közvetlen átvételre kerülnek, és melyek azok, amelyek csak felszínesen, vagy egyáltalán nem jelennek meg. A kelet-európai sztyepp és erdős sztyepp vidékén elsősorban ún. bizánci kisleleteket ismerünk a vizsgált időszakból, főként pénzürméket és ötvöstermékeket, illetve a kereskedelemmel összefüggő kerámialeleteket. Tekintve, hogy ezek – a Birodalom belső területein előkerült hasonló leletekkel ellentétben – többnyire jól keltezhető sírleletek, fontos támpontként szolgálnak a többnyire szórványként vagy nehezen keltezhető teleprétegekből ismert bizánci kisleletek tipokronológiájában.

Munkám első felében magát a Krím-félszigetet mutatom be, vizsgálva annak természetföldrajzi és történeti viszonyait, ez utóbbinál röviden visszanyúlva az ókori előzményekig. Ezt követően Kherszont mutatom be mint bizánci centrumot, majd pedig az ennek északkeleti határterületén, a középső hegyvidéki Krím-ben húzódó *limes* romanizált gót–alán–bolgár hagyatékát, a Krími *Gotia* legfontosabb lelőhelyeit. A kelet-európai sztyeppi régió felé közeledve kiemelt szerepet játszik a kelet-európai kazár időszak szaltovói kultúrköre ún. krími variánsának bemutatása, amely napjaink egyik legtöbbet vitatott kérdése a vonatkozó szakirodalomban, elsősorban a korábbi feltárások bizonytalan rétegtani megfigyeléseiből adódó kronológiai problémák miatt. Az abrau-djurszói temető leletanyagának összefoglalásánál a bizánci, szaltovói és a helyi, kaukázusi kultúra sajátos szimbiózisáról alkothatunk képet. Jelen tanulmány harmadik részében pedig egyes

¹ A kötet a 2020-as, azonos című egyetemi jegyzet bővített, javított és szaklektorált változata.

bizánci vagy bizánci eredetűnek-előképűnek vélt tárgytipusok közül válogatok, és mutatom be azokat, mint kisebb esettanulmányokat. Ilyenek a kora szaltovói időszak bizánci övveret- és csattípusai, a kerámialeletek közül az *oinochoek* és az *amphorák*, amelyek a borexporttal állnak összefüggésben. Vitathatatlanul bizánci eredetűek az üvegleletek (gyöngy, és karperec), valamint számos, a Kaukázus északi előterében feltárt szenzációs megtartású selyemlelet. Bár nem a kistárgyak kérdésköre, de nem mehetünk el szó nélkül a bizánci hatás vizsgálatánál az erődépítézet kérdése mellett sem. Munkám során alapvetően szakirodalomból dolgoztam,

főként A. I. Ajbabin, A. V. Dmitriev, A. L. Jakobson, I. A. Baranov, V. N. Csaidze, V. V. Majko, Ju. M. Mogaricsev, Ja. M. Paromov, A. V. Pjankov, A. I. Romancsuk, Sz. A. Pletnyova, A. V. Szazanov és E. V. Vejmar és O. V. Komar munkáira támaszkodtam. A szakirodalom mellett azonban korábbi kutatásaim során személyesen is alkalmam volt tanulmányozni a leletanyagot (2006, 2010 és 2011), amely tanulmányutak során Szimferopol, Szevasztopol, Bahcsiszaraj, Jalta, Alusta, Anapa, Szudak, Feodoszija, Kercs, és Csufut-Kale múzeumaiban őrzött emlékeket vizsgáltam, illetve ismertem meg a helyi szakértő kollégák segítségével.

1. kép. A Krím-félsziget domborzata (légi fotó)

A KRÍM-FÉLSZIGET

A KRÍM-FÉLSZIGET FÖLDRAJZÁNAK ÉS TÖRTÉNETÉNEK RÖVID ÖSSZEFOGLALÁSA

A Krím-félsziget (1. kép; 2. kép 1) mintegy 26 860 km² kiterjedésű (északi szélesség: 46°15' és 44°23', keleti hosszúság: 32°30' és 36°40'), északról nyúlik be a Fekete-tengerbe. A kézirat lezárásának pillanatában *de jure* Ukrajnához, *de facto* pedig az Oroszországi Föderációhoz tartozik. Keletre tőle található az Azovi-tenger, amely a Kercsi-szoroson keresztül kapcsolódik a Fekete-tengerhez. Nagyobb öblökkel tagolt tengerpartja 1000 km-nél hosszabb. A fekete-tengeri szakaszon található például a Karkinit-, a Kalamita- és a Feodoszija-öböl. Az Azovi-tenger határolta tengerparton található a Szivas-, a Kazantip- és az Arabat-öböl. Két nagyobb félszigete van, a keleti végén a Kercs-félsziget, a nyugatin pedig a Tarhankut-félsziget. A félsziget északi része lagúnák sorozatával tagolt, a mindössze 8 km széles Perekop-földszoroson keresztül érintkezik az európai szárazfölddel. A földszorostól keletre és délkeletre a sekély vizű Sivas található, amelyet az Arabat-turzás rekeszt el az Azovi-tengertől (4. kép 1).

Területének 72%-át síkság, többnyire sztyepp, a 20%-át hegyek, míg a 8,5%-át tavak és más vízjárások alkotják. A félsziget északról a 8 km hosszú Perekopi-szorossal kapcsolódik az eurázsiai kontinenshez, amely a félsziget legészakibb pontja. A legdélibb a Szarics-fok, a legnyugatibb a Karamrun-fok a Tarhankuti-félszigeten, és a legkeletibb a Fonar-fok a Kercs-félszigeten. A legkeletibb és legnyugatibb pont közötti távolság 326 km. Az észak–déli maximális kiterjedése a félszigetnek a Perekopi-szoros és a Szarics-fok között található, 205 km. A félsziget teljes, szárazföldi és tengeri határának együttes hossza több mint 2500 km.

A domborzata változatos. Három nagyobb területre osztható: az északi síkságra, a Kercs-félszigetre (4. kép 2) és a déli Krími-hegységre (4. kép 3–6; 5. kép 1). Az északi síkság a Kelet-európai-síkvidék folytatása. A Kercs-félsziget 200 m-nél sehol sem magasabb északkeleti dombvidékének jelentőségét nagy vasérckészlete adja. A legdélibb rész, a Krími-hegység az Eurázsiai-hegységrendszerhez tartozik, Szevasztopoltól Feodoszijáig mintegy 150 km

hosszúságban és 50 km szélességben húzódik közvetlenül a tengerpart mentén. A Krím-félsziget legmagasabb pontja a Roman-Kos csúcs, 1545 méteres magasságával, a terület nagy része azonban 500 m tengerszint feletti magasságú.

A Krími-hegység (4. kép 3–6; 5. kép 1) főképpen középkori mészkőből, palákból és homokkőből áll. A fővonulat meredeken szakad le a tenger felé. A törésvonal mentén jelentős volt a vulkanizmus is. Központi részét, a jajlákat (az 1200-1300 m átlagmagasságú fennsíkakat, 5. kép 2), a folyók mély szurdokvölgyei választják el egymástól. A hegyi jajlákon a kémiai mállás jelentős, a karsztosodás folyamata előrehaladott, ami gazdag formakincset eredményezett (karmezők, aknák, töbrök, dolinák, barlangok stb.). A Kercs-félszigetet a Krím hegyvidéke által leírt tengely folytatásaként tartják számon. A félsziget ortográfiai rendszere azonban teljesen önálló és sajátos képet mutat.

Az Azovi-tenger fő folyója a Don. Hasonló tektonikus vonalon folyik, mint a Dnyeper, folyásiránya is ezt mutatja. A Don a Közép-ország-hátság keleti lejtőjén, Tula közelében ered. Egyetlen jelentős mellékfolyója a Donyeci-hátság vizeit összegyűjtő (Szeverszkij) Donyec. A második világháború után Cimljanszknál hatalmas duzzasztógátat és erőművet építettek (Cimljanszki víztározó) a Don folyóra.

A Krím-félsziget éghajlata átmenete a Kelet-európai-síkvidék kontinentális és a Földközi-tengerrel érintkező Fekete-tenger szubmediterrán klímájának. Klimatikus viszonyait nagy változatosság jellemzi. Bár a távolság az északi síkság és a déli tengerpart között csekély, északon –30°C alá is süllyedhet, nyáron pedig +45°C fölé is emelkedhet a hőmérséklet. Ugyanakkor a mediterrán éghajlatú keskeny parti sávon a tél rövid és enyhe, a januári középhőmérséklet +3 és +5°C közötti: a hegység vonulata védi a parti sávot az északról jövő hidegetörésekkel szemben. A nyár hosszantartó és nem túl forró, köszönhetően a tenger mérséklő hatásának. A csapadék évi mennyisége területenként változik, a legszárazabb területek Szudak és Tarhankut vidéke (300 mm alatt). A Kercsi-félsziget is szegény csapa-

dékban (évi 300–500 mm), míg a legcsapadékosabb területek a Krími-hegység nyugati fennsíkjain találhatóak (1000 mm felett). A csapadék maximuma az őszi–téli félévre esik, ekkor az évi csapadékmennyiség kb. 60%-a hullik le. A téli csapadék nagy része eső formájában jelentkezik, a hótakaró vékony és nem tartós.

A félsziget változatos felszínének, valamint éghajlatának következtében eltérő talajtípusokkal rendelkezik. A csapadékban szegényebb keleti területeken, valamint a félsziget belsejében a gesztenyebarna talajok az uralkodóak. A hegyvonulat lejtőin barna erdőtalaj, a hegységek előterében csernozjom található. Szivas vidékén sós és szikes talajok uralkodnak. A mediterrán éghajlatú déli területen a vörös színű *terra rossa* fordul elő, amelyen az örökzöld keménylombú erdők és cserjések díszlenek. Valódi *macchia* növényzet azonban nem alakult ki a félszigeten.

A Krím-félsziget déli része szubtrópusi jelleget mutat. A glaciális reliktumoktól a mediterrán örökzöld növényzetig, a bükkötől a sztyeppék árvalányhajáig minden megtalálható a Krímen. Mintegy 2000 növényfaj él a félszigeten, a legnagyobb fajkoncentráció, közel 1500 faj a fővonulat déli lejtőin, igen kis területen található.

A félsziget síkvidékének flórája az ukrainai sztyeppflórával mutat rokonságot. Szivas vidékén az ürömfüves sztyepp a jellemző, a félsziget belsejében az árvalányhajás vegyesfüves sztyepp jelenti az eredeti növényzetet, amely a mezőgazdaság térhódítása miatt már csak foltokban lelhető fel. A Krími-hegység északi lejtőin zárt erdőségekkel találkozhatunk, a déli lejtőkön a bükköt a tölgy váltja fel. A flórához hasonlóan a fauna is bővelkedik eredeti vonásokban. A Krími-hegység faunája Kis-Ázsia, valamint a Balkán-félsziget faunájával mutat közeli rokonságot.

A KRÍM-FÉLSZIGET RÖVID TÖRTÉNETE A KEZDETEKTŐL AZ OROSZ BIRODALOM MEGSZÁLLÁSÁIG (18. SZÁZAD)

Az írott források alapján az első ismert nép a Krímben a kimmerek voltak, akiket a szkíták űztek ki a területéről a Kr. e. 7. század folyamán. A kimmerek közül kevesen maradtak, akik a hegyekben találtak menedéket. A Kr. e. 3. századra a Krím szkíta hatalmi központ lett. A fő város majd hat évszázadon át az a Neapol volt, amelynek romjai ma Szimferopol területén találhatóak.

A Krím-félsziget középső területén az egyik legrégebb, név szerint ismert népcsoport a taurok (görög: *Ταύροι, Ταῦροι*), akik a terület déli részének hegyei között, illetve azok lábánál éltek. A görög és római történetírók munkáiban gyakran szerepelnek, első említésük a Kr. e. 6. századból, míg az utolsó a Kr. u. 1. századból való. Hérodotosz a görög–perzsa háborúk kapcsán emlékezik meg róluk, mint olyan népről, akik ellenállak a szkítáknak a perzsáknak nyújtandó katonai segítségben, ugyanakkor több forrás is rendkívül vad és vérszomjas népként írja le őket. Mivel együtt éltek, illetve keveredtek a szkítákkal, ezért gyakran „*tauroszkíták*”-nak (görög: *Σκυθοταύροι, Ταύροι Σκύθες, Ταυροσκήθες*) nevezik őket.

Sztrabón arról ír, hogy Simbolon (Balaklava) kikötőjében Kherszontól nem messze a taurok hajókat fosztogattak. Tacitus adata szerint Kr. u. 49-ben

a taurok földjén megsemmisült egy római *cohors*, továbbá Ammianus Marcellinus szintén vadságukat emeli ki, továbbá, hogy három törzsük, az arihik, a szinhi, és a napeiek a leggonoszabbak, Devának, másnéven Orislohának mutatnak be áldozatot. A Boszporoszi Királyság területén feltárt néhány sírípítmény falán találunk feliratokat arról, hogy a halott maga is taur volt.

Pontosan nem tudjuk, hogy milyen nyelven beszéltek a taurok, de két elképzelés él ezzel kapcsolatban, egyesek indoíráni, míg mások abház-adige nyelvűeknek tartják őket. Régészetiileg a kizil-kobai kultúrát szokás hozzájuk kötni. Ez egy bronzkori – kora vaskori kultúra, amely a Kr. e. 9–3. század között létezett a hegyvidéki Krímben, illetve annak előterében. A szimferopoli körzetben az úgynevezett Vörös barlangokban tárták fel a névadó lelőhelyet (krími tatárul: *Qızıl Qoba, Кызыл Коба, Кизил-Коба*), Ernst és Boncs Oszlomszkij régészek vezetésével 1921 és 1924 között. Jellegzetes fekete, reduktív égetésű kézzel formált kerámiák mellett egy letelepült földművelő és nagyállattartó népesség hagyatékát tárták fel.

Még a Kr. e. 7. században kezdtek görög telepesek beköltözni és letelepedni a félsziget partvidéke men-

tén (6–7. kép). Közöttük elsősorban Kherszonban (a mai Szevasztopol környékén) a herakleai dórok telepedtek meg, míg a miletoszi iónok Theodosiában (Feodoszija) és Pantikapaionban (32. kép). Ez utóbbi később a Boszporoszi Királyság fővárosa lett, a mai Kercs mellett. Két évszázaddal később (Kr. e. 438-ban) az utóbbi település archónja felvette a Boszporusz királya címet. E városállam jó kapcsolatot ápolt Athénnel, gabonával és más termékekkel is ellátta. A boszporoszi királyok közül az utolsó, V. Paerisades a szkíták nyomása alá került, akik miatt arra kényszerült, hogy Kr. e. 114-ben VI. Mithridatész, Pontus királyának protekturátusa alá kerüljön. Ez utóbbi uralkodó halála után fia, Pharnaces mintegy az apja ellen vívott háborúban nyújtott segítségért ellenszolgáltatásként Rómának adja a Boszporoszi Királyságot Kr. e. 69-ben, és bár Kr. e. 15-ben még egyszer visszakerült a Pontuszi Királyság tulajdonába, ennek ellenére továbbra is adót fizetett Rómának.

Az elkövetkező századokban a jól fejlődő, kereskedő Krímet lerohanták, vagy elfoglalták előbb a

szarmaták a Kr. u. 1. században, majd a gótok (250), a hunok pedig 376-ban megdöntötték a Boszporoszi Királyságot. A későbbi időben megszállták a kazárok (8–9. század), a bizánci görögök (1016), majd a mongolok (1237). A 13. században a genovaiak pusztították vagy foglalták el azokat a településeket, amelyeket riválisuk, a velenceiek alapítottak a krími tengerparton, mint például Eupatoria, Cembalo (Balaklava), Soldaia (Szudak) és Kaffa (Feodoszija). A pezsgő kereskedelem egészen a félsziget török inváziójáig tartott (1475). Közben a tatárok megerősítették hatalmukat a félsziget északi és középső részén a 13. század során, és az Arany Horda bukása után egy önálló kánságot alapítottak Dzsingisz kán egy leszármazottja, Hadzsi Giraj vezetésével. Ő és leszármazottai először Szolkhatban, majd a 15. századtól Bahcsisarajban székeltek. 1478-tól ők 1777-ig az Ottomán Birodalom adófizetőiként uralkodtak, amikor legyőzték őket, és a Krím Oroszországtól függő területté vált. 1783-ban az egész Krímet elfoglalta a cári Orosz Birodalom.

A KRÍM-FÉLSZIGET TÖRTÉNETE A 6. SZÁZAD MÁSODIK FELÉTŐL A 10. SZÁZAD KÖZEPÉIG

A Krím-félsziget középső, hegyvidéki része a Kr. u. 4–5. században folyamatosan ismét római uralom alá került (8. kép). A 6. században (9. kép) a Türk Kaganátus elfoglalta a keleti Krímet, és megdöntötte a Boszporoszi Királyságot. A 7. században Kherszon (11–23. kép) kivételével gyakorlatilag az egész félsziget területe kazár uralom alá került. A 680-as évek elején a kazárok beköltözésével a politikai és etnikai kép alapvetően megváltozott, amelyről a bizánci történetírók, Theofanes és Nikeforosz számolnak be. Ebben az időben ez még csak a Kercs-tengerszoros európai és ázsiai oldalára vonatkozott. A I. Ajbabin véleménye szerint Bospor városát, a térség központját 686–687-ben foglalták el. A 8. század elejére a kazárok megvetették a lábukat Dori területén is, és az is felvetődött, hogy rövidebb időre már ekkor Kherszon közelében is.

II. Iusztinianosz idején került a Krím-félsziget területe igazából a bizánci történetírók látószögébe. Sem korábban, sem később *Tavrikia* nem játszott olyan fontos szerepet a Bizánci Birodalom életében, mint ezen időszakban. 695-ben II. Iusztinianoszt száműzték Kherszonba, ahol 704-ben – megtudva Leo bukását Konstantinápolyban – kinyilvánított-

ta igényét a trónra. A város lakói ennek hatására a megölését vagy a fővárosba küldését határozták el. Ezt megtudva Iusztinianosz elmenekült a városból, kapcsolatba lépett a kazár kagánnal, és az ő engedélyével Fanagoriában (10. kép 1; 28. kép; 59. kép) telepedett le a mai Tamany-félszigeten (3. kép 1), valamint feleségül kapta a kagán lánytestvérét. III. Tiberiosz (695–705) ezt megtudván kapcsolatba lépett a kazár kagánnal, és Iusztinianosz kiadását kérte. Ő azonban titokban a bolgárokhoz szökött Fanagoriából, és 705-ben az ő segítségükkel tért vissza a trónra. A későbbiekben a kegyetlen Iusztinianosz számos tengeri hadjáratot indított Kherszon ellen, amelyhez kazár támogatást is kapott.

Míg a 8. század közepén Bizáncnak sikerült visszaszereznie hatalmát Kherszon irányítása fölött, ugyanakkor keveset tudunk a hegyi Krím területén érvényesülő politikai-adminisztratív befolyásról. Közismert, hogy a 8. század elején a kazár protektorátus alatt lévő *tavrikiai* erődök és településeik a Kherszonhoz tartozó adminisztratív és egyházi közigazgatás alatt álltak. A 8. század közepén a terület nagyobb önállóságot élvezett, *Gotia* polgárainak hívták magukat, akik közül a várak arkhónjai is

kikerültek. A *Gotia terminus* elsősorban az egyházi irodalomban volt használatos, és a 8–9. század fordulóján önálló érsekséget kapott. A hivatalos történeti források a *klima* terminust használják ennek a területnek a megnevezésére, amelyet arkhónok irányítanak.

A 8. századi Krim egyház- és politikatörténetéről sajnos keveset tudunk. A század elején, illetve azt megelőzően két érsekség működött: a keleti Krímben a Boszporoszi Érsekség, míg nyugaton a Kherszoni Érsekség. A Krími *Gotia* a kherszoni alá tartozott, bár ennek politikai vonatkozásáról nincs adatunk. Ennek szemléltetésére példa Szent Gótiái János, az első *gotiai* érsek, akinek életéről és tevékenységéről a „*Gótiái János élete*” néven fennmaradt forrásból tudunk. Szent Gótiái János a Krim déli területéről származott, Partenitben született, ahová a bizánci hadseregben kopjásként szolgált nagyapja telepedett leszerelése után. Hittudományi tanulmányait követően a Kherszoni Érsekség tekintélyes egyházi vezetői közé számított. A kherszoni püspök támogatta a 754. évi zsinat döntését V. Kónsztantinosz császárral (741–775) szövetségben a képrombolással kapcsolatban, amely időszakban metropolita rangot töltött be.

A hivatalos nézet szerint a képrombolók (Kr. u. 726–787, 815–843) mozgalma az ikonok tiszteletének elvetésére irányult. Azonban a helyzet ennél jóval árnyaltabb volt. Az irányzat a gazdag városi templomok és szerzetesek elleni tiltakozás eredményeképpen jött létre: abból a téziséből alakult ki, amely elvetette az ikonok állítását és a templomhoz tartozó földek elvételét követelte.

Az egyház körül fennálló ideiglenes anarchiát használta ki János, aki *Gotia* támogatását élvezve megkísérelt létrehozni egy, külön *gotiai* egyházat. Ez időben döntötte el az egyházférfi, hogy részt vesz a képrombolók és az ikonokat tisztelők között húzódo vitákban, mint az ikonok megmentője. 784–786 végén került sor arra a híres krími eseményre, amely az irodalomban úgy ismert, mint Gótiái János felkelése, *Gotia* világi és egyházi köreinek fellépése a kazárokkal szemben. Egy forrás így nyilatkozik a történetekről: „*A szentéletű János püspök ezt követve az Ő népével (nyájával) együtt kiadatott a kazár uralkodónak, mert az egyezséget kötött Gótiái urával, fejedelmeivel és népével, hogy a fent megnevezett kazárok ne uralkodhassanak az országon.*

A kagán a Dorosz (mai Magnup) nevezetű várba küldte őket, ahol fegyveres őrizetet helyezett el. Ők a szentéletűt népével együtt kiűzték a várból és átvették a hatalmat Kliszur városának segítségével. Jól látható, hogy a főpapot elárulta ez a település, azzal, hogy a kagánhoz fordult, mégis a püspök Gotia urának kegyelmét kérte. Azonban Ő tizenhét rab kivételével bűnösnek találta az árulókat és kivégeztette azokat. Eközben a szentéletűt is őrizetbe vették, de neki sikerült elmenekülnie és az istenfélő Amaszt-ridába ment.”

A megtorló intézkedés után a kazároknak sikerült teljes mértékben kiépítenie a felügyeletét a bizánci területek nagy részén *Tavrikiában*. A kialakult helyzet megkövetelte a helyi egyházszerkezet átfarmálását. Alapjában véve a bizánci fennhatóság alatt levő délnyugati krími területeket összekapcsolták a Kherszoni Érsekséggel, abból a célból, hogy a kazár fennhatóság alatt élő keresztények számára egy önálló *gotiai* érsekséget alkothassanak meg. Ezt segítette az is, hogy a kazárok már a 9. század elején kezdték fokozatosan elveszteni a kontrollt a Krim-félsziget délnyugati régiói felett, amelyek a század közepére már újból Bizánchoz tartoztak.

A 9. század közepén a bizánci kormány új adminisztratív területi egységet hozott létre – a *themát*. A *themák* Bizánc közigazgatási egységei voltak, amelyek élén a vezető katonai és polgári hatalommal is bírt. A mai kutatók álláspontja szerint a *themák* megszervezése a 841. év nyarára tehető a Krímben. Létrejöttük kötődik a Fekete-tengertől északra elterülő sztyeppék magyarok által történt birtokbavételéhez. A 830-as évek közepén a magyarok teljesen elszigetelték a kazárokat a Krímtől észak felől, így azok nem tudták fenntartani hatalmukat *Tavrikiá* délnyugati részein, amit Bizánc ki is használt.

Kezdetben a birodalom által felügyelt krími területek elnevezése úgy hangzott, hogy „*Klimata thema*”. A *thema* magában foglalta a félsziget délnyugati hegyes vidékeit is. A 850-es évek elején a neve megváltozott, *Kherszon thema* lett. A *thema* elnevezésének cseréje a politikai helyzet változására utal a Krímben. Ugyanis kiderült, hogy a birodalom nem volt abban a helyzetben, hogy meg tudja védeni *Gotiát* a magyaroktól; a későbbiek folyamán már a besenyőktől sem. Ezért a 9. század közepén csupán Kherszonra és a közvetlen környezetére ter-

jedt ki a hatalma Bizáncnak, ami hatással volt az elnevezésekre.

Bonyolult politikai viszonyok uralkodtak a 9. század második felében a Krím-félszigeten, amelyről a szláv ábécé egyik megalkotójának, Konstantinnak (szerzetességben a Kirill nevet vette fel) életrajza is tanúskodik. Ő 860-ban követként teljesített missziót a Kazár Kaganátusban, III. Mikhaél császár megbízásából. Az odavezető út a Krímen keresztül vezetett. A forrás szerint Konstantin szervezte meg Kelemen pápa ereklyéjének átszállítását a városi székesegyházba. Ott tudta meg, hogy a kazárok ostrom alá vették a „keresztény várost”. Elindult a kazár főhadiszállás felé, ahol meggyőzte a hadvezért, hogy keresztelkedjen meg, függessze fel az ostromot, és biztosítsa az ott lakók sértetlenségét. Az úton visszafele Konstantinra rátámadtak a magyarok, akik meg akarták ölni őt, de meglátva, hogy imádkozik, „Isten akaratából” elengedték. Majd miután Konstantin megtudta, hogy az ő gyü-

lekezetének létezik egy hatalmas tölgyfája, melynél a helyi lakosság pogány áldozatokat mutat be, azonnal elment oda és rábírta az embereket, hogy vágják ki a fát és égessék el.

A mai kutatók álláspontja szerint a 9. század közepére már majdnem kiszorították a kazárokat a Krímről, csupán a Kercsi-szorost (3. kép) és annak partvidékét tartották fennhatóságuk alatt. Hamarosan viszont elvesztették utolsó bástyájukat is a félszigeten – a Boszporuszt, ahol visszaállt újra Bizánc hatalma. A magyarok uralma a Krímen szintén rövid életűnek bizonyult, hiszen már a 880-as években kiűzték onnan őket a besenyők. A 10. században miután a ruszok megsemmisítő csapást mértek a Kazár Kaganátusra, azt követve került a félsziget a besenyők uralma alá. A 11. században a füves pusztával tagolt Krímet a kunok hódították meg, akik később az Arany Horda uralma alá kerültek. Belőlük a 14. századra kialakult a krími tatárság, amely jelenleg is ott élő népcsoport.

VÁLOGATOTT IRODALOM

- GIAIME, M. – Avnaim-Katav, S. – Morhange, C. et al.: Evolution of Taman Peninsula's ancient Bosphorus channels, south-west Russia: Deltaic progradation and Greek colonization. *Journal of Archaeological Sciences: Reports* 2016:5, 327–335.
- KIZILOV, M. – Prokhorov, D.: The Development of Crimean Studies in the Russian Empire, the Soviet Union, and Ukraine. *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae* 64:4 (2011) 437–452.
- WILLIAMS, B. G.: *The Crimean Tatars: The Diaspora Experience and the Forging of a Nation*. Brill 2001.
- ZUCKERMAN, C.: The Early Byzantine Strongholds in Eastern Pontus. *Travaux et Mémoires* 11 (1991) 527–553.
- АЙБАБИН, А. И.: Хронология могильников Крыма позднееримского и раннесредневекового времени. *Материалы по археологии, истории и этнографии Таврии* 1 (1990) 4–86, 175–241.
- АЙБАБИН, А. И.: *Этническая история ранневизантийского Крыма*. Симферополь 1999.
- БАРАНОВ, И. А.: *Таврика в эпоху раннего средневековья*. Киев 1990.
- ГЕОГРАФИЯ Крыма*. Симферополь 1995.
- МУРАТОВ, М. В. – Лычагин, Г. А. – Успенская, Е. А. – Шалимов, А. И.: История геологического развития Крыма. *Геология СССР* Т. 8. Ч. 1. Глав. ред.: Сидоренко, А. В. Москва 1969, 484–513.

A KRÍM-FÉLSZIGET FONTOSABB LELŐHELYEI A KÖZÉP-BIZÁNCI KORBAN

KHERSZON

Szevasztopol szomszédságában található Kherszon (10. kép 6; 11–14. kép; 15. kép 1; 16. kép), helyesebben Kherszonészosz. A név az ókorban tulajdonképpen köznévvé vált. A szóösszetétel (kerszosz: kontinens, nészosz: sziget) az ókori görögök négy félszigetet jelöltek, köztük a Tauriszi Kherszonészoszt, vagyis a Krím-félszigetet, ahol Kr. e. 422 táján azonos névvel (dór) városállamot alapítottak. A Kr. e. 2. század végén a szkíták Kherszonészosz ellen vonultak, és ekkor a városállam kénytelen volt VI. Mithridatesz Eupator pontuszi királyhoz fordulni segítségért. A Diophantosz vezénylete alatt érkezett felmentő sereg ugyan visszaadta a városállamnak a korábban elvesztett területeket, de Kherszon ettől kezdve előbb a Pontuszi, majd a Boszporoszi Királyság fennhatósága alá került. A későbbi bizánci uralom alatt a városnak önkormányzata is volt, mint a legutolsó görög városállamoknak. A város részleges hanyatlását okozta később a genovai kereskedőkkel történt rivalizálás, akik megakadályozták a görögök tengeri kereskedelmét Bizánc felé. A krími *Gotia* feletti politikai és katonai ellenőrzés elvesztése Kherszonban természetesen szintén gazdasági válságot okozott, de nem fagyasztotta be teljesen a gazdasági tevékenységet. Nem szűnt meg az anyaországgal és *Gotiával* folytatott kereskedelem.

A 988–989. évi orosz–bizánci háborúban Vlagyimir nagyfejedelem seregei bevették a várost, maga a nagyfejedelem pedig a legendák szerint itt tért át a keresztény hitre, amelyet ő kezdett hazájában terjeszteni. Később a 11–13. században Kherszon és a Tamany-félszigeten (3. kép 1; 40. kép) kialakult orosz Tmutarakanyi Fejedelemség között kereskedelmi és politikai kapcsolat szövődött. A 13. század végén azonban a tatárjárás súlyos pusztítást okozott a városállamban, amelyet végül a 15. században a törökök beolvasztottak a Krími Kánságukba. A városállam kezdetben demokratikusan működött szenátussal és népgyűléssel. Ekkor a városállam rabszolgákat is tartott. Később vált egyre inkább arisztokratikussá az állam, amelynek élén az első archón állt. Kherszonnak saját pénze volt, és lakói

jelentős földterületeket birtokoltak a Krím nyugati partvidékén. Polgárai gabonával és állati termékkel, sóval, borral kereskedtek, kézművességgel foglalkoztak.

Érdekes adatként szolgál az, hogy a konstantinápolyi uralkodók politikai ellenlábasai itt töltötték száműzetésüket: Márton, római pápa, valamint a trónjától megfosztott II. Iusztinianosz és vetélytársa Vardán Fülöp, IV. Hazarina fivére, valamint az az ember, aki IV. Romanosz fiának adta ki magát. Kherszonban megfordult a rusz fejedelemszónya, Olga, spártai Konstantin herceg, a görög Georgij herceg és az orosz cár III. Sándor. Többször utazott ide még II. Miklós orosz cár is családjával együtt.

Tauriszi Herszonész, vagy egyszerűen csak Herszonész (*Χερσόνησος – ή χερσόνησος*: „félsziget”); a bizánci időben – Kherszon, a genovai periódusban – Szarszona, az orosz évkönyvekben – Korszuny) az ókori görögök által alapított városállam a Herakleiai-félszigeten, a Krím délnyugati partvidékén. Ma a herszonészoszi romváros (16–20. kép) Szevasztopol gagarini körzetében fekszik. Kherszon elhelyezkedését tekintve már kétezer éve hatalmas politikai, gazdasági és kulturális központja a Fekete-tenger északi régiójának. A görög települést Kr. e. 529/528-ban hozták létre, és elsősorban a Fekete-tenger kis-ázsiai vidékéről, Herakleából települtek ide pontusziak. A város a Krím délnyugati térségében terül el, annál az öbölnél, amelyet ma Karpantinának neveznek. Kherszon legkorábbi rétegeiben a feltárások jelentős mennyiségű koponyatöredéket és archaikus, fekete, alakos kerámiát eredményeztek, amelyeket a Kr. e. 6. századra vagy későbbre lehet datálni.

Nem több mint száz évvel Kherszon alapítása után már az egész félsziget a fennhatósága alá került (a görögből fordított Herszonész a félszigeteket jelölte, míg a hellének *Tavrikiának* a Krím déli partvidékét nevezték). Kherszon aktívan részt vett az ógörög ünnepek és sportesemények szervezésében, vezető szerepet töltött be a belpolitikai életben. A Kr. e. 4–3. században nagy mennyiségű

ezüstpénzt veretett, amely sikeresen vetélkedett a Fekete-tenger régiójának más valutáival.

A kherszoniak minden évben háborút vezettek az állam fennmaradása érdekében. A Kr. e. 2. században nagy áldozatokkal járó, sokáig húzódó háborúba keveredtek a szkítákkal. Elvesztették Kerkinyitidát, megsemmisült a kaloszi *limes*, nem egyszer fordult elő, hogy az ellenség már a kapuknál állt. Ebben a helyzetben Kherszon rá volt kényszerülve arra, hogy a pontuszi uralkodóhoz, VI. Mithridatész Eupatórhoz forduljon segítségért, aki hatalmas seregével és annak élén Diophantosz hadvezérrel indult a Krímbe. Egyesítette hadait, amelybe kherszoni és pontuszi csapatok is csatlakoztak.

Ezt követve Diophantosz három hadjárata megsemmisítő csapást (kb. Kr. e. 110–107) mért a szkíta csapatokra, átvonult a Kercsi-félszigeten és bevette Pantikapaiont (32. kép). A sikerért viszont nagy árat fizettek a kherszoniak, nem sikerült megőrizniük a függetlenségüket. Kherszon immáron Mithridatész birodalmának részét képezte. Ezt követve a város állandó függésben volt a boszporoszi államtól.

VI. Mithridatész Eupatór halála után a Földközi-tenger északi térségének politikai térképe jelentősen átrendeződött. A kherszoniak törekedtek arra, hogy Róma „biztonságos kezei alá kerüljenek szabad város” minőségben, és megszabaduljanak Boszporosz kegyetlen uralkodójának megalázó fennhatóságától. A római diktátor Gaius Julius Caesar teljesítette a város ezen kívánságát. Azonban később a saját, kedvelt tézisé, az „oszd meg és uralkodj” elvét, a következő római császárok nem tartották be és a várost szövetségeseik fennhatósága alá helyezték, a boszporoszi uralkodók alá. Azok a városnak viszonylagos szabadságot biztosítottak. Az időszámításunk előtti első századokban Kherszon megszilárdította oligarchikus köztársaságát. Vezetői közt az előkelő, de nem igazán jelentős, inkább hűséges római személyek voltak nagyszámúak. A Kr. u. 60-as években a rómaiak hatalmas expedíciót szerveztek *Tavrikiába* azért, hogy a szkítákat visszaverjék, így viszont újra fenyegetésnek tették ki a várost. Tiberius Plautius Silvanus Aelianus *tribunus* megsemmisítő vereséget mért a szkítákra, miután Kherszon a továbbiakban a római csapatok határ menti erődjeként is funkcionált a Fekete-tenger északi partvidékén. A város fellegvárában felváltva és kiegészítve egymást állomásoztak

az itáliai csapatok: a *Legio XI. Claudia* és a *Legio V. Macedonica* Alsó-Moesiából a kherszoni kikötőkben pedig a *moesiai*, flaviai flotta állomásozott. A városban székelte még a hadi *tribunus* is, innen vezényelve a szárazföldi és tengeri haderőt a Krímbe.

Kereskedelmi szempontból a városnak közvetítő szerep jutott. Kis-Ázsia görög városából, az Égei-tenger szigeteiről és a görög szárazföldről (Herakleia, Szinope, Rodosz, Délosz, Athén) vitték oda a kereskedők portékáikat: többek között értékes fémeket, fegyvereket, festett fekete, fényezett edényeket, olívaolajat, márványt stb. Ezek jó része aztán az északon élő népekhez került. A meghatározó kherszoni export a helyi kereskedőknek volt köszönhető: kenyér, jóság (szarvasmarha), bőrök, prémek, méz, viasz, valamint rabszolgák adás-vétele folyt itt. A Heraklészi-félszigeten a kherszoniak művelés alá vonták a földeket – amelyeken erődítményeket, majorságokat, parcellázott földeket, szőlősöket, kerteket alakítottak ki. A szőlőművelés és borkészítés is a helyi gazdálkodás részét képezte. Az ipari tevékenység pedig számos városban több ágra bomlott: fazekas, kovács, ötvös, építő és csontfaragó mesterségekre. A lakosok emellett minden időben a legjobb tengerészeknek és halászoknak számítottak.

A római protektorátus segítette a gazdasági fellendülést az 1–3. századokban. A városlakók időről időre megerősítették a város falait és bástyáit, új templomokat és fürdőket emeltek, átépítették a színházat, vízvezetékcsöveket fektettek le. Kherszon élénk gazdasági életével a Fekete- és a Földközi-tenger legnagyobb kereskedelmi-ipari központjai közé tartozott (71–72. kép). Mindenekelőtt saját hagyományos partnerei voltak a déli parvidéken Pontusz, Herakleia, Szinope, Amisz, Amasztrida. Kherszonban időről időre megújították az aranyérmék dombornyomatát. A már nemzedékek óta kereskedéssel foglalkozó helyieknek még finom kidolgozású üveg- és bronzedényeket, változatos vörös-fényezett kerámiákat, fűszereket és parfümököt is sikerült beszerezniük. A városból nagy mennyiségben szállítottak mezőgazdasági cikkeket, bőrt, sózott és szárított halat, valamint halszószt is. Ebben az időben a halászat önálló városi, gazdasági egységgé alakult át. Az ásatások során feltártak körülbelül száz halszózó ciszternát, amelyek közül néhány befogadóképessége elérte a 30–40 tonnát.

A 3–4. század határán jelentek meg Kherszonban az első keresztények. A kereszténység az 5. században hivatalos vallássá vált. Lerombolták az antik művészet emlékeit, színházait, templomait. Utóbbiak helyét a keresztény templomok, kápolnák vették át (22–23. kép). A Római Birodalmon belül a 4–5. században kegyetlen harcokat folytatott a város a túlélésért, visszatartva a barbárok egyre erősebb előrenyomulását, akik közül jelentősen kitűntek a tomboló hunok. Kherszon megmenekült hatalmas, védelmező falainak köszönhetően, és még ezer évig nyugodtan élhettek a településen, de már új hűbéri rendszer keretein belül.

Az 5. században Kherszon a Bizánci Birodalom uralma alá került, és a 9. században vált az egyik katonai-adminisztratív körzetté. Kherszon a Fekete-tenger környéke északi részének fontos bizánci kézműves és kereskedelmi központja volt. A városból ismertek a 8. századi bizánci katonai adminisztráció képviselőinek, továbbá a 8. század első fele legfelsőbb császári pénzügyi hivatalnokának leletei. A bizánci tiszteknek a 9. század első feléből Kherszonból származó pecsétlői lehetővé teszik, hogy a városban jelenlévő bizánci katonai kontingens jelenlétéről beszéljünk.

Kherszonnak a 7–12. századig két periódusa különíthető el: a feudális hatalom kiépülése – egy relatív visszaesés időszaka, és a 10–12. században a hűbéri városok virágzásának kora. A szovjet kutatók túlnyomó többsége úgy tartotta, hogy a 7. századtól kezdődött meg a gazdasági krízis periódusa Bizáncban, amely egészen a 9. század közepéig folytatódott. A 10. században következett be a mesteremberek, kereskedők társadalmi felemelkedése, ezt követően a 11–12. században megszilárdult a belső piac a birodalom különböző provinciáiban, amely a bizánci gyarmati városok gazdasági felémelkedéséhez vezetett. A 12. századtól a Bizánci Birodalom iparának és kereskedelmének színvonalbeli fejlődése hamarosan meg is előzte a nyugat-európaiét.

A dezurbanizáció vizsgálatában meghatározó forrás Márton pápa (7. század közepe) egyik levele, amelyben találhatunk utalásokat a középkori Kherszonra is: „*kicsi, Isten háta mögötti város, ahol nem élnek sem iparosok, sem kereskedők*”. Visszatérve a 6. századra, ebben az időszakban élte virágkorát a bizánci város az antik kultúra keretein belül.

Jordanes az akkori Kherszont úgy jellemezte, mint „*a hely, ahova a kapzsi kereskedők Ázsia minden kincsét viszik*”.

Mára a kutatóknak az írásos források segítségével sikerült rávilágítani a város szerepére a bizánci kereskedelemben. Mindenekelőtt fontos tisztázni, hogy Kherszon a saját, régi kereskedelmi útjait használta a Fekete-tenger déli partvidékével és Konstantinápolyval való kapcsolattartásra. A leg-rövidebb út Kherszonból Szinope felé, majd végig a tengerpart vonalában a mai Isztambul irányába, majd innen északra a Fekete-tenger partja mentén tudtak újra eljutni a Kelet-Krímbe, Kherszonba. Kherszon kapcsolatainak jelentőségéről *Armenia* és *Paphlagonia themáinak* part menti területeivel Bíborbanszületett Konstantin is ír, kitérve arra, hogy a lehetséges felkelésekből adódó kényszerintézkedések Kherszonban a tengeri kereskedők letartóztatásához és az említett tartományokban a rakományaik elkobzásához vezethetnek. Az írásos forrásokban felfedezhető néhány árucikk, amelyet ezeken az utakon szállítottak.

Különösen érdekes adatokkal szolgál a 7. századra vonatkozólag Márton pápa levele, amelyben a mezőgazdaság helyzetére és a város hanyatlására utal az a leírás, miszerint kenyér behozatalára szorult a város. A város gazdaságának különösen fontos volt, hogy versenyképes maradjon, és az írásos kútfők és a régészeti kutatások szerint a 7. század – 9. század első fele közötti időszakban következett be a kereskedelem egyik mélypontja. Először azt írja, hogy a városban az éhezés és a nyomor akkora mértéket öltött, hogy a kenyeret csak névről ismerik, ezért mindenki arra kényszerült, hogy saját magának hozzon élelmiszert a településre. Az egyházfő következő levelében már vannak utalások arra, hogy régebben rengetegen panaszkodtak az élelmiszerhiányra a városban: mindent csak a rakományhajókon tudnak megvenni. A levél ír a száműzött egyházfőről, aki élelmiszert vagy pénzt kért, utóbbit azért, hogy élelmet tudjon magának venni. Márton pápa panaszkodott barátainak arról, hogy fokozódik a feszültség a városban, mivel a kherszoniak a barbárokkal való szomszédtság révén átvették azok szokásait és nem képesek a könyörületre a hozzájuk közelállókhöz sem.

Így a 7. században mondhatni az elhanyagoltság, nyomor, az élelemhiány és a káosz uralkodott

a városban. De vajon kritika nélkül lehet-e kezelni azokat az információkat, amelyeket egy száműzött, kéregető egyházférfi írt? Felhasználva Márton pápa híradását, feltétlenül figyelembe kell venni az író szubjektív hozzáállását. Az első levélben, amely júliusban íródott, Márton pápa a magas árakról, a kenyér hiányáról ír. Ha figyelembe vesszük, hogy az az évi termés még nem érett be, akkor ez érthető. De a második levélben panaszkodik, saját bajait meséli el Márton, és azt is, hogy a városban a mai Románia határaitól hajók érkeztek, amelyeket meg is rakodtak a kherszoniak áruival, ők meg kenyeret hoztak. Már szeptember elején volt lehetősége az egykori pápának vennie új termésmagokat. A száműzött személy bizonyos mértékben azért is írhatta leveleit, hogy barátai ne feledkezzenek el róla, kivívja a sajnálatukat, a levelekben jelentősen túloz azért, hogy minél hamarabb pénzhez vagy élelmszerhez jusson.

Márton pápa levelei ugyanakkor tudósítanak a velük egy időben bekövetkező kherszoni kereskedelem folytonosságáról a kis-ázsiai városokkal, a sólepárlók fejlődéséről. Ennek az utóbbi terméknek az értéke a régi időkben sok jövedelmet hozott azoknak a városoknak, amelyek sóval kereskedtek. Bizonyára a kései időkben a kherszoniak folytatták a só kinyerését – a sós tavaknak köszönhetően – a város környékén, csakúgy, mint a limánoknál és más sós tavaknál, amelyek a Dnyeper jobb oldalán helyezkedtek el. Érdekes viszont, hogy ezek mind nagyon közel helyezkedtek el Kherszonnak a barbárokkal – először a kazárokkal (8–9. század), később a besenyőkkel – határos vidékén.

A téma más aspektusból való vizsgálatának lehetőségét a régészeti leletek szolgáltatják. Az adott környék kereskedelmének jelentőségét az *amphorák* jól jelzik (71–75. kép; 77. kép). Az *amphorák* elterjedettsége rámutathat arra, mely területek álltak gazdasági kapcsolatban egymással. Ugyanakkor mivel nem ismert az összes, ilyen típusú edény készítési helye, nehéz fényt deríteni a kereskedelem központjaira. Az *amphorák* e mellett megmutatják, hogy milyen mértékben jutottak el a 7. századig Kherszonba a tárolóedényekben szállított élelmszerek a nagy tengermelléki centrumokból. Gyakran szállítottak bennük mezőgazdasági termékeket a középkorban, M. Ja. Szjuzjumov szerint az *amphorák* a bizánci városok jellemző ismertetőjegyei.

A kherszoni ásatásokról előkerülő *amphorák* széles körben elterjedtek voltak: a Fekete-tenger nyugati partmelléki városaiban a mai Románia és Bulgária területén, az Égei-tenger néhány szigetén, a Krím északi részén, Sarkelben és a rusz városokban. Habár az említett helyeken folytatott régészeti ásatások során nem találták meg az összes 6–12. századig ismert *amphoratípust*. A legváltozatosabb *amphorákat* a 7. századi kherszoni ásatás után a Vaszi Ada nevű teherhajó roncsainak kutatása során sikerült fellelni.

A 8–9. században Kherszon kereskedelmi területe leszűkült. Az *amphorák* (71–77. kép) egy típusát pedig a Krímbe találhatjuk csupán meg. Néhány, Kherszonban felelhető *amphoratípus* kétségtelenül nem a városban készülhetett. A 8. században Bizáncból a városba fehéragyagú kerámiát hoztak be. A helyi bronzöntő műhelyekben 8. századi, négy-szögletes keretű övcsatokat, a 8. század második felében – 9. században pedig korinthoszi típusú övcsatokat stb. készítettek. Nagy valószínűséggel ugyanígy készült sok, a krími *Gotia* területén felfedezett azonos típusú bizánci csat, kis kereszt és díszítés (54. kép). Valószínűleg Kherszonon keresztül jutottak el Szkalisztojéba Philippikosz (711–713) és V. Kónsztantinosz (741–775) aranypénzei, és Baklára a bizánci fehéragyagú edények. A 9. század közepétől rekonstruálták Kherszonnak a II. Iusztinianosz csapatai által megrongált kötőfalait és bástyáit. A 9. század második felében átépítették az északi és a kikötői rész lakónegyedeit. A citadellában két négy-szögletes épületet emeltek, a köztük lévő teret kitöltő templommal együtt. Az épületek közötti udvart keletről nyugat felé falakkal zárták el. Ezeket az épületeket a kherszoni *thema* katonai adminisztrációja számára rendezték be.

A 9. század közepétől a *thema* létrehozásával Kherszonban élénkebbé vált a gazdasági tevékenység. Korábban már említettük, hogy a városban jelentős építési munkálatok folytak (15. kép 2). Theophilosz idején újra elkezdik a helyi pénzek kibocsátását. Ezeket és a III. Mikhaél (842–867) pénzérméit a poliszt jelentő P betűvel látták el. Mikhaél bizonyos pénzérméit a H és a P betűvel jelölték, ami Kherszon poliszként olvasandó. A Kherszonban talált, Bizáncból importált kerámia a Konstantinápolyval és a birodalom más kikötőivel folytatott kereskedelemről tanúskodik. Fazekaskemencéket

találtak Kherszon falai közelében és a várossal szemközti parton. A kherszoni fazekasok termékét kivitték *Gotiába*.

Kherszon és környékének lakossága (21. kép) soknemzetiségű volt, a kazár és a héber nyelv is elhangzott az utcáin. A Heraklészi-félsziget lakóiról Anastasius Bibliothecarius a következőt írta: „ennek a helynek a lakói nem bennszülöttek, hanem különböző barbár népek jött-mentjei”. Mint A. L. Jakobszon említette, a kazárok szomszédságban voltak Kherszon területével. A Heraklészi-félszigeten végzett ásatások anyagai azt bizonyítják, hogy ott ebben az időszakban a szaltovói kultúrkör krími változatának hordozói telepedtek meg. A kherszoniak által elhagyott portákon halszálszakerűen épített falakkal rendelkező építményeket készítettek, jellegzetes szaltovói kerámiával.

Azokról az árukról, amelyeket a barbárok megtudtak szerezni, olvashatunk Bíborbanszületett Konstantin 10. századi forrásából, amely a Dél-Pontuszba szállított termékek, mint a – besenyők által előállított – viasz és a bőr mennyiségét is említi. A Kherszonba szállított termékek számára, mennyiségére vonatkozó 10. századi adatokból kitűnik, hogy elsősorban a kenyér, majd a bor és más áruk importja volt jellemző. A kereskedelemnek feltételezhetően óriási jelentősége volt, hiszen a kenyér és a barbárok más termékeinek árusítása nélkül nem tudtak volna a kherszoniak megélni. Említik, hogy egy besenyő törzs, amelyik közvetlenül Kherszon mellett él, árucserét folytat a várossal. Bíborbanszületett Konstantin említi is, hogy a törzs különféle szolgáltatásokat teljesít, és cserébe selyemszövetet, bársonyt, női fejdíszeket, borsot, muszlint, vörös bőröket kaptak. Ez az üzlet olyannyira termékenynek, előnyösnek bizonyult, hogy több városlakó is elkezdett a besenyőkkel cserekereskedelmet folytatni. A 10–11. századi *amphorák* közül bizánci pecséttel ellátott példányok ismertek Kherszomból, a Rusz, a középkori Bulgária és Románia területéről egyaránt.

A kereskedelmi kapcsolatokra és árucserére a pénzletekből szintén lehet következtetni. A éremleleteket alapul véve a nagyobb gazdasági egységek és a városok közötti kereskedelmi élet nyomon követhető, a bronzérmék forgalma ezen kívül a városon belüli piacra is utal. A Kherszonban folytatott ásatások alatt 23 db, a 6–12. századok közé datálható

solidust találtak, amelyek századonkénti felosztása a következőkben olvasható. A Krím egész további területéről 17 érme került elő, amelyek közül hetet a Nyugat-, tízet pedig a Kelet-Krímbe találtak.

A Kherszonban veretett, 6–12. századi *solidusok*:

- 6. század: 2 db Anasztasziosz (491–518) érme és 2 db Iusztinianosz (527–565) érme
- 7. század: Maurikiosz (582–602), Phókasz (602–610), II. Konsztasz (641–668) 1-1 érme
- 8. század: 2 db III. Tiberiosz (698–705) érme és 1 db V. Konsztantinosz (741–775) érme
- 9. század: 2 db III. Mikhaél (842–867), 3 db I. Baszileiosz (867–886) és 1 db I. Baszileiosz és Konsztantinosz (867–879) érme
- 10. század: 1 db Ioannész (969–976) érme
- 11. század: 1 db Aleksziosz Komnenosz (1081–1118) érme
- 12. század: 2 db II. Ioannesz Komnenosz (1118–1143) érme és 1 db I. Manuel Komnenosz (1143–1180) érme

A Krímbe Kherszonhoz köthetően számos bronzpénzt ismerünk a 6–11. századra vonatkozóan, amelyek közül többet a város pénzverdében vertek. Az aranyéremleletek alapján szövevényes kereskedelmi kapcsolatok rajzolódhatnak ki. Tévedés lenne továbbá a kis számú, de egyenletes kronológiai eloszlású leletből azt a következtetést levonni, hogy lényeges esések-emelkedések nem történtek az aranyérmék forgalmában.

A Krím egyéb lelőhelyein talált, 6–12. századra datálható kevés bronzérmét összehasonlítva a korabeli kherszoni darabokkal, arra következtethetünk, hogy az említett korszak folyamán a falvak nem rendelkeztek kereskedelmi-pénzügyi kapcsolatokkal. Ez a következtetés azonban nem állja meg teljesen a helyét, ha figyelembe vesszük azokat a pénzeket, amelyeket a helyi piac számára vertek. Kherszonban, mint Dél-Nyugat *Tavrikiának* a legnagyobb városában, helyben cseréltek gazdát az áruk. Az éremanyag vizsgálata megmutatja, hogy a Krím térségében meghatározó helyet foglalt el a kherszoni pénzverde. A város pénzforgalma számára elengedhetetlen volt a helyi kereskedelem megléte. A éremleletek alapján azt lehet mondani, hogy a 9. században a város és a falvak között közvetett árucseré valósult meg. A 7. század és 9. század első fele

között az árukapcsolatok egyenlősége okán nem volt szükség pénzürmére a kereskedelemben. Az írott és a régészeti források világosan rávilágítanak ezen jól ismert periódus kereskedelmi kapcsolataira, a kherzoni árusok rendszeres jelenlétére a bizánci városok piacain. Különösen a kis-ázsiai tenger melléki és a kelet-krími településeken voltak megtalálhatóak. Észak felé, a szlávokkal és a Russzal való kereskedelem a 10. században vált egyre jelentősebbé. A 8. században Kherzson kereskedelmi kapcsolatai közül a keleti partnerek és az itáliai városok emelkedtek ki, amelyek együttműködtek Kherzsonnal, és közösen foglaltak állást a vallási kérdésekben.

A város egészen a 13. századig Bizánc egyik határ menti erődtámpontja volt a Krímben. Kherzson Bizánc, valamint az északi népek (a Kazár Kaganátus, a Kijevi Rusz, a besenyők és kunok) ütközőzónájába került, de az ellenségnek mindössze egy alkalommal sikerült bejutnia a városba. 988-ban a kijevi fejedelem, Vlagyimir néhány hónap ostrom után elfoglalta a várost. A város elfoglalása után Vlagyimir rákényszerítette saját feltételeit II. Baszileosz bizánci császárra, és feleségül vette annak leányát, Annát. A régi krónikás hagyományban ez az esemény – Korszuny bevétele – elválaszthatatlanul összekapcsolódik a Rusz és az orosz nép pravoszláv hitre való térésével (22–23. kép).

1204-ben a IV. kereszties hadjárat bukása a Bizánci Birodalom kisebb államokra való szétaprózódását eredményezte, ami magára vonta a muzulmán hatalmak és nomád törzsek figyelmét, ez pedig Kherzson számára súlyos következményekkel járt a 13. század első felében.

Miután Vlagyimir bevette Kherzont, Bizánc szövetséget kötött a Kijevi Russzal. Kettejük kereskedelmében közvetítő-szolgáltató szerep jutott

Kherzsonnak, ami számára roppant előnyösnek bizonyult. Innen indították útjára a mezőgazdasági cikkekkel és állatállományból álló rakományt Kis-Ázsiába és Bizáncba; a déli országok pedig Kherzsonon keresztül szállítottak észak felé fegyvereket, szöveteket, olajat.

A 11–12. században megfigyelhető volt a város kereskedelmi-gazdasági státuszának némi gyengülése. A Fekete-tenger északi partvidékének kereskedelméből egyre nagyobb arányban részesedtek Genova és Velence kereskedői is. Ugyanakkor sikerült megőriznie jelentőségét, mint a régió bizánci katonai-politikai támaszpontja, amelyről a szevasztok – legmagasabb rangú hivatalnokok, akik a birodalmi család tagjai voltak – írásos dokumentumai mesélnek. Mennyiségüket tekintve a 12–13. századi *amphoraleletek* felülmúlják a más időszakból való tárolóedényeket, az egész Fekete-tenger mellékét, a Krímet és a Kijevi Rusz városait is beleértve. A 12–13. században terjedtek el a magasfülű, fenékrészükön hornyokkal díszített *amphorák*, valamint a kerekesebb aljú típusok is. Ilyen típusú leletek Bulgáriában, Romániában, az Égei-tenger szigetein, valamint az óorosz városokban folyó ásatásokon is előkerültek.

Idővel Bizánc ereje meggyengült, és a 13. században a Fekete-tenger kereskedelme az olaszok (a velenceiek, aztán a genovaiak) kezébe került, akik a Krímen megalapították saját gazdasági telephelyeiket. A kereskedelmi utak átvedtek az Észak-Krímbé, és ez lett az egyik oka annak, hogy Kherzson gazdasága krízishelyzetbe került.

A 15. század közepe felé az élet a városban végérvényesen megszűnt. Ahogy telt az idő, a föld maga alá temette az egykor nagy és gyönyörű város romjait.

BAKLA

Bakla romvárosa (24. kép) 2,5 km-re északra helyezkedik el Szkalisztoje falu mellett, Bahcsiszaraj járásban. Területe körülbelül 1 hektár. Tengerszint feletti magassága 470 m, sík területen, a Bakla-hegység előtt, jellegzetes, háromszög alakban helyezkedik el, amelyet nyugatról és keletről összefüggő vonulatok határolnak, délről pedig egy 12 méter mély, meredek lejtő szakít meg. Topográfiai szempontból a város két részből áll: a citadellából

és a hozzá kapcsolódó alsóvárosból. A citadella a lejtő lábához épült, területe 60 × 200 m. Köpenyfalazással emelt falainak között nyers kővel és kavicsal töltötték ki, a fal héját faragott mészkőből emelték, habarcs felhasználásával. Valószínű, hogy a védelmi vonal a meredek lejtő felőli részen, a lejtőtől mintegy 8 m-re, a citadella északi sarkában futott végig, és ugyanúgy, mint a széleknél, mintegy 8 méter távolságra tőle ért véget.

Az erődítés északi sarkában két darab, bástyákat összekötő védőgát csatlakozásánál, a lejtőtől 25 méterre található egy négyszög alaprajzú, a kapu felett elhelyezkedő bástya, amelynek méretei $7,5 \times 6$ m. Ezen kívül van még egy bástya, a citadella délkeleti részén. A várból a településhez a fal alatt egy kővel kirakott alagút vezetett. A védművet történelme során minimum három alkalommal érte komoly támadás, amit nagymértékű átépítések követtek.

Első alkalommal a 6. század nyolcvanas éveiben érte súlyos csapás (A. V. Szazanov szerint), vagy a 7. század második végében – 8. század elején (D. L. Talisz és A. I. Ajbabin szerint). A 9. század közepén megerősítették és megmagasították a falakat: a párhuzamosan futó, már létező védelmi vonalat 30–40 cm-re növelték, amelyek közeit nyers kővel, kavicssal töltötték ki. A bástya falát is megvastagították. A citadella elleni következő támadás a 11. század közepe táján történt, ami után a falakat renoválták. A 12–13. századra a citadella területét teljesen beépítették. Központjában egy nyolc helyiségből álló házat és egy kis templomot is feltártak. Valószínűleg ez volt a helyi vezető rezidenciája.

Az alsóváros sűrűn volt beépítve. A háztelkeket előre kijelölték, tehát szabályos alaprajzú volt a város, általában háromemeletes házak voltak használatban, amelyek 2–4 helyiségből álltak, és tömbökbe rendeződtek, vagy egymástól elkülönülve álltak. Az épülettömbök között húzódtak az utcák. A településen ismert továbbá több mint 90 barlangi helyiség, többségük háztartási célokat szolgált. Ugyanakkor voltak olyanok is, melyek temetkezési és kultikus funkciót láttak el.

Napjainkban Baklán és környezetében nyolc, részben kutatott, keresztény kultikus épületmaradványt találtak. Az egyik közülük feltételezhetően egy templom, amelyet D. L. Talisz talált meg az alsóvárosban, 12 méterre a védőfáltól. Nem messze tőle, 40 méterre keletre a citadellától, 2003-ban tártak fel egy 9–13. századi templomot. Ettől északkeletre egy barlangi fülkében egy görög feliratra bukkantak. Ismert továbbá egy kápolna és egy ehhez kapcsolható kis, kőlapos temetkezés, amely a citadellán található vezető rezidenciájának együttesébe tartozhatott bele. Baklától 600 méterre délre három templom található. Egy kőkápolna és egy vályogtemplom további egységet alkottak, amely 500 méterre nyugatra volt található a várostól.

A 10–11. században a teraszon kőkripták épültek (őket előzte meg az első építési periódusban kialakított szőlőprés), valamint ebben a periódusban, a 10–11. században épült a vályogtemplom is, amely körül sírok, kőlapos temetkezések kaptak helyet. A 11–13. század végén, a felső teraszon alakították ki „vésték ki” a barlangi kápolnát. Valószínű, hogy az építkezés az alacsonyabban fekvő (szikla-) kőkripták készítése idejével esett egybe. Egyelőre viszont nem világos, hogy ez utóbbi rítust később felváltotta-e a kőlapos sírokba temetkezés szokása, vagy a kétfajta temetkezési mód egymás mellett is létezett-e.

Sajnos 1998-ban a sziklás kiszögellés, amelyben a kápolnát kialakították, beomlott és a mélybe zuhant. A kápolnába északnyugatról a sziklába vésvé egy görbe folyosó vezetett, amelynek hossza 2,3 m, szélessége 1,3 m, magassága 1,6 m. A kápolnába való bejárat egy felső oldalán enyhén kidomborodó négyszögletes nyíláson át történt. Ajtaja befele nyílt. A helyiség ovális alaprajzú, méretei: $4,4 \times 2,85 \times 2,3$ m. Mennyezete kosárvboltozatot imitál. A délnyugati falban egy faragott, négyszög alakú, lekerekített sarkú ablaknyílás foglal helyet. Az ablakokat belső oldalán négyszögletesre faragták, a külső részén pedig oválisra. A délkeleti falban, szemben a bejáratral egy boltíves fülkét véstek ki. Az északnyugati fal középső részén, a földtől 1,6 m magasságban található egy faragott kereszt. Ugyanezen a falon, annak különböző részein három vésett, kör alakú bemélyedést lehet megfigyelni. Az apszis északnyugati részén egy téglatest formájú bevésés található, méretei: $0,44 \times 0,12 \times 0,1$ m. A padló 0,1 méterrel magasabban van az apszisban, mint a templom közepén. Az apszis északi részén a padlóban, a falnál egy ovális, vésett mélyedés figyelhető meg. A kápolna padlója valószínűleg fából készült. A Baklában levő, barlangban kialakított helyiségek vizsgálata során nem található más olyan helyiség, ami hasonló funkciót láthatott volna el. A szakirodalomban azonban említés történik egy másik barlangtemplomról is.

Bakla térségében ismeretes néhány, különböző korból származó temető. A legjelentősebb egy kora középkori sírmező a kisváros déli részén, a vizes árok meredek részénél (52. kép). Érdeemes továbbá megemlíteni a Baklától 2 km-re nyugatra található, mára teljesen feltárt szkalisztojei temetőt.

BOSZPOR

Az ókori Pantikapaion, a mai Kerics (10. kép 3; 32. kép). A Krím-félsziget legkeletibb városa, 2000-ben ünnepelte 2500. születésnapját. A görögök a Kr. e. 6. században telepedtek meg itt, majd mintegy száz év múlva a Boszporoszi Királyság székhelye lett, ezt követően bizánci fennhatóság alá került. 1318-ban genovai gyarmat, 1475-től török, majd 1774-ben orosz uralom alá kerül.

A Fekete-tenger északi előterének kazárok általi uralomba vétele következtében a félszigeten az etnopolitikai helyzet alapvetően megváltozott. A különféle forrásokból megtudhatjuk, hogy a 7. század második felében az Azovi-tenger mentén, valamint a Fekete-tenger északi előterén elterülő legelőkről a kazárok kiszorították a bolgárokat, így már a 8. század legelején a kazár kagán helytartói székeltek Fagnagoriában (10. kép 1; 28. kép) és Boszporban.

Az írott források ellenére a Krímben igen nehézkes bármiféle leletanyagot kötni a kazár jelenléthez. Csupán az utóbbi évtizedekben sikerült értékelhető mennyiségű leletanyagot feltárni Boszporban a különféle épületfeltárások során. Az említett leletanyag elég szerény, de kétségtelenül a kazároknak az ebben a városban való tartózkodásával lehet őket kapcsolatba hozni.

A kazárok betörésével egy nagymértékű pusztulás következett be, erről a város kikötőbeli részének kisebb feltárásai tanúskodnak, amelyek segítik annak megértését, hogy milyen mértékű volt a Iusztinianosz által kiépített Boszpor rombolása. A bazilikás épület az alapjáig meg lett semmisítve. A maradványokat fedő félméteres réteg bizonyára Boszpor egyik legnagyobb épületeinek egyikéé, amely a 7–9. század jellemző leleteit tartalmazta. Ezek vörös mázas edények töredékei, amelyekkel a Tamanszkoje gorogyicsén a 7–8. századi rétegekben találkozunk: vörösgyagból készült, legfeljebb 8–10 cm szájátmérőjű korsók korai formái, magas szájú *amphorák*, sima peremmel és apró, zonális rovátkolással.

A kazárok boszpori tartózkodásának legkifejezőbb bizonyítéka a iusztinianoszi építkezés romjain emelt fehér kövű erődítmény. A kazár periódusból származó rétegben fedették fel a maradványait, amely két, párhuzamosan haladó, egymástól félméteres távolságra lévő falból áll. A méteres szélességű köpenyfalak öt sor kő magasságáig maradtak fenn.

Külön hangsúlyozni kell, hogy a köpenyfal egyes szakaszai halszálka mintásan vannak rakva. Ismeretes, hogy ez a technika Kazária építményeiben széles körben elterjedt volt. A falak 15 m hosszan figyelhetők meg, ebből 6 m a folyamatos falazás, a többi részleges, a későbbi korok építményei alatt. A falazás alaposága és a nagyobb hosszanti terjedelme lehetővé teszi, hogy a létesítmény védelmi jellegéről beszéljünk. Nyilvánvaló, hogy ezen a kényelmes, a tengerbe benyúló helyen a kazár citadella egy részét találták meg. Csaknem ezer év múlva, ezen a helyen építik fel a török erődöt, amely 1827-ig állt, és egy 1824. évi miniatúrában örökítették meg.

A kazár citadella nem az egyetlen monumentális építmény volt ezen a népes helyen. 65 méterre a falaitól délre fedették fel egy építmény maradványait, egy olyan területen, amelyen három évszázaddal később felépítették a napjainkban is fennálló Keresztelő Szent Jánosnak szentelt templomot. Soha nem ismerhetjük meg sem a jellegét, sem pedig az alaprajzát: a romjait elfedi a templom. Viszont egy helyen, a déli falainál felfedeztek egy alapépítmény-sarkot, amely a templom alá húzódik. Ez arról tanúskodik, hogy a templom építésekor az egész építményt lerombolták. Mint a citadella falainak maradványai, a templom helyén az építmény maradványai is a mai felszíntől 2,7–3 m mélyen fekszenek, ez pedig alapul szolgálhat arra, hogy azonos korúnak tekintsük ezeket.

Egész más jellegű építmények helyezkedtek el a citadella falaitól néhány száz méterre, nyugatra: itt laktak az egyszerű emberek, akik a 7. századi építmények maradványait lefedő tűzvézre utaló rétegben emelték házaikat. Ennek a területnek a beépítése sokáig tartott. Az alsó horizont rétegzett, amelyben megmaradtak a kazár építmények romjai a 8–9. század első felére datálhatóan. A maradványokat tartalmazó felső horizont a 9–10. századra keltezhető, erről az a jellegzetes *amphoralelet* tanúskodik, amelynek közvetlen párhuzama Sarkelből és Khersonból ismert. Maguk a lakhelyek nem homogének, két típusba sorolhatóak. Az első típust azok az elemek jellemzik, amelyek a nomádokra voltak jellemzők, a második típus a bizánci mintákhoz volt legközelebb.

Mindkét típusú lakhely legközelebbi párhuzamait a velük egykorú krími, Azovi-tenger melletti és alsó-doni településeken fedezték fel. A második (bizánci) típusú lakhelyeken jellemzően az egyik sarkokban kövel volt kirakva a tűzhely, és e mellett, a padlózat közepén néha a nomád lakhelyekre jellemző nyitott tűzhelyet építettek.

A kazár idők lakóépítményei Boszpornál, a kíséző kerámiaanyagának köszönhetőenmeggyőző kronológiai besorolást kaptak. Ezek a horizontális és horizontális-zónás rovátkolású *amphorák*, konyhai kancsók vonalas díszítéssel, fényezett edények, úgynevezett Tmutarakany-típusú csereszínű (vörösrös színű) kancsók fedőhornyos peremmel, néha viaszos belső felülettel. Ezzel együtt előfordulnak kézzel formált konyhai kerámiák, valamint vékony falú üvegcésészék és talpaspohár-alátétek töredékei. Mindezek jellegzetes leletei annak a rétegnek, amely a 8–10. század folyamán a Krímben élt kazárok életének maradványait tartalmazza.

Hasonló leleteket találtak a Krím és a Tamany-félsziget több olyan városában, ahol a 7. század végén a Kaszpi-tenger mellékéről betörő kazárok letelepedtek: Patrában, Tiritakában, Kepiben és Germonasszában, ahol a 6–7. századi építmények romjain olyan kazár lakóházakat találtak, amelyek a boszporinál sokkal jobb állapotban maradtak fenn számunkra.

A kazárok boszpori tartózkodásáról rendelkezésre álló régészeti adatokat nem lehet gazdagnak nevezni. A nagy építmények ásatási eredményeinek eddig gyenge publikálásától függetlenül, véleményünk szerint előzetes feltételezéseket tehetünk azok funkcionális rendeltetéséről. Így a fentebb említett két fal a citadella északkeleti falának részét képezheti. Ebben

a citadellában helyezkedtek el a városirányítás szervei. A 810–814 között született „Chronografiá”-ban található egy említés Boszporosz Valgica *archontjájáról*. A Boszporban lévő citadella megfeleltethető az itt lévő kazár garnizonnak, Valgica ennek vezetője lehetett.

Nehezebb megállapítani annak az építménynek a rendeltetését, amelynek a sarkát a Keresztelő Szent János templom déli falánál tárták fel. Bátran beszélhetünk nem lakócélú, hanem valószínűleg közösségi, esetleg vallásos jellegéről. Viszont, hogy milyen valláshoz tartozott, keresztény vagy zsidó, azt nehéz megmondani. Mindkét eset lehetséges. Keresztény templom építése egy alappal rendelkező építmény helyén logikusnak tekinthető a második variáns javára szóló kiegészítő érvek. Annál inkább, mert a Kherszonban lévő egyapszisos „1935. évi bazilika” szintén egy zsinagóga helyére épült. Fontos azonban az a tény is, hogy Boszporban szintén létezett zsidó közösség.

A kazár periódus építményeinek pusztulása hasonlít a iusztinianoszi Boszpor pusztulásához: totálisan elpusztították. A citadellát szinte az alapjáig leombolták, és itt egy a bizánci építészet minden szabályának megfelelő városnegyedek alakítottak ki.

Ezen idők régészeti anyagai alapján a kazár citadella pusztulását a 10. századra tehetjük. Éppen ennek az évszázadnak a végén az új nomádok, a magyarok és a besenyők kezdték meg a kazárok kiszorítását az északi Fekete-tenger-vidéken lévő birtokaikból. Bizánc pedig kihasználta ezt, elvégezte a régen esedékes leszámolását a kazárokkal, és visszavette a saját irányítása alá Krím sok erődítményét és városát. Ezek közé tartozott Boszpor is.

CSELTÉR-KOBA

A Cselter-Koba monostor az Ay-Todor-hegy egy kiszögellésénél épült fel Szent Fjodor tiszteletére. A kolostoregyüttes 23, a sziklába faragott helyiségből áll, beleszámítva egy barlangtemplomot is. Ami a monostor helyiségeit illeti, a róluk szóló leírásokat V. Danyilenko állította össze, aki bemutatta, hogy ott valóban hiányoznak a jelentős átszervezések, átalakítások nyomai, ennek talán az is a célja, hogy maga a komplexum egy teljes egész és egyidejű (értsd: változatlan) létesítményt alkosson.

V. Danyilenko a monostor létrejöttének idejét a 8–9. századra datálta. Ebből azt a következtetést lehet levonni, hogy a sziklás lejtőn az 5–7. századi *amphoraleletek* a monostor előtti megtelepedésre utalnak. A következőket lehet megállapítani: nagy az ellentmondás a monostor egysége és a fontos renoválások lépéseinek gyakorlati hiánya között, hiszen 700-800 év alatt (V. Danyilenko verziója szerint) ezeket a javításokra sokszor szükség lett volna. A monostorokban az évszázad alatt ott élők észrevehetően szorgalmazták a javításokat. Kap-

padókia barlangmonostorait vizsgálva kitűnik: ahol a monostor nem működött folyamatosan, azokon a

helyeken nem találhatóak meg a renoválásokra utaló bizonyítékok.

CSUFUT-KALE

Az erőd hosszú ideig a krími kánok fővárosa volt. 3,5 km-re keletre fekszik (Sztaroszjelje falu mellett) Bahcsiszarajtól (25. kép). A plató, amelyen a település elhelyezkedik, 200 méterre emelkedik ki a környezetéből, és három oldalon meredek sziklafalak határolják. A település 558 méterre van a tengerszint felett, s 18 hektáron terül el.

A szakértők véleménye megoszlik az erődvárrossal kapcsolatos legelső emlékek korát illetően. Egyesek a 8–9, míg mások inkább a 10–11. századra teszik (52. kép). Eredetileg egy bizánci előretolt állás volt, később vált az önálló Feodoszijai Fejedelemség részévé, amelynek a Mangupon (10. kép 5; 56. kép) volt a központja.

Az 5–6. században Bizánc aktívan részt vett a régebbi városok megerősítésében, új várak építésében a hegyes, határ menti területeken, törekedve arra, hogy megállítsák a barbárok áradatát. Az erődépítkezések csúcspontja I. Iusztinianosz (527–565) korában volt (8. kép). Nem maradt ki egyetlen vidék sem, így a Krím sem. Iusztinianosz első cselekedetei közé tartozott, hogy a Boszporosz alárendeltségét biztosítsa, a hunokhoz tartozó területig. A Boszporon és Kherszonban megújították a városfalakat, a déli parton Alusztion és Gurzuf várait húzták fel. Ezek mind bizánci fennhatóság alatt voltak, mint a Dényugat- és Délkelet-Krím part menti vonalának részei.

A hegyvidéki területeken a birodalom harcos szövetségesei, a gótok és az alánok éltek, mint föderatív viszonyban élő népek. Biztonságuk, fennmaradásuk érdekében építették fel a „hosszú falakat”, amelyek fekvését-helyzetét a további években pontosították. A „gótalanok” kifejezést néhány szerző használja azért, hogy jobban hangsúlyozza ezt a fő-

derációt. Valószínűleg helyesen határozták meg így ezt az etnikai összetételt.

A nomádok betörései nem a földek megszerzésére irányultak, hanem az erődítések és a *limes*, a „hosszú falak” kiiktatására. Ehhez jött még az is, hogy minden nézet szerint a falak építése és fenntartása jóval megelőzte a várakét. I. Iusztinianosz tekintet nélkül a további építkezések szükségességére, nem akarta növelni tovább a kiadásait.

Ugyanakkor szerencsésen megmenekültek a Délnyugat-Krím hegyvidéki várai. Néhányat úgy ismerhetünk, mint „barlangvárosokat”. A helyőrséget a helyi lakosok alkották: ez a bizánci perifériára jellemző jellemző gyakorlat volt. A bizánci mérnökök vezetésével építkeztek, kherszoni munkaerő felhasználásával, de javarészt a helyi lakosság erejéből.

Minden valószínűség szerint ezek közé a várak közé számíthatjuk a Csufut-Kale erődöt is. Ráadásul a létesítménybe nem költöztettek nagyobb számú népességet, hanem inkább gyors menedékhelyről lehet szó, kisszámú állandó helyőrséggel. A területen létrehoztak egy kultuszközpontot, az itt élő alánok közreműködésével, akik megkeresztelkedtek. Azonban nem világos, hogy az erőd teraszán és a hegyen, amelyre épült, mennyi jelentős kora középkori régészeti anyaggal számolhatunk. A letelepítések a környékbeli területekre koncentráálódtak, és a lakosok a nomád népek támadásainak esetén a javaikkal, jószágaikkal a várban rejtőzhettek el.

A védmű elnevezéséről ebben a periódusban nem ismerünk hiteles adatokat, a Kerkerá (iráni), Kerkerá és Kallakra (görög) helynevekkel nincs kapcsolata a különböző írásos forrásokban. A középkori Krím összes kutatója azonosnak tartja Kirkort az alánok legnagyobb krími várával.

ESZKI-KERMEN

Eszki-Kermen (26–27. kép) régi települése 6 kilométerre délre fekszik Krasznij Mak községtől és 8 kilométerre nyugatra Zalesznoje falutól. A település, amelynek területe 8,5 hektár, egy magas platón terül el. A régészeti leletek (52. kép) bizonyossága szerint az erődöt a 6. század végén építették a bi-

zánci hatalom kezdeményezésére. A 8. században a kazárok uralma alá kerül, majd a 10. században újra bizánci birtok. Ekkorra már kialakult a középkori város képe. A 13. század végén, illetve a 14. század elején érte el a mongol hódítás, és a 14. század végére el is pusztult. A település híres a temetkezése-

iról (sziklasírok), a két barlangtemplomáról és több mint 400 további barlangjáról.

1920-ban kisebb munkák folytak itt, amelyet N. L. Ernst vezetett 1928-tól 1939-ig (1935 és 1938 közötti szünetekkel). A szentpétervári IIMK (Anyagi Kultúra Történeti Kutatóintézet) expedíciót indított a térségbe. 1970 végén – az 1980-as évek elején A. I. Ajbabin és E. A. Parisnij vezetésével ástak itt. Ajbabin a temetőt, míg Parisnij a bazilikát kutatta. 2003–2004-ben A. I. Ajbabin ismét itt kutatott. Ő talált elsőként olyan várat, amely a 6. század végén épült a Krímben jelenlevő bizánci fennhatóság kezdeményezésére.

A 8. század 80-as éveinek végéről Eszki-Kermenről – amikor a kazárok hatalma alá került – kevés információ ismeretes. Ez időben mint egy kis lakosságot magába foglaló várként mutatják be. A 10. század második felében-végén lassacskán egy nagyobb, középkori várossá nőtte ki magát. A 12–13. században már teljesen városszerű volt a település utcákkal határolt épülettömbökkel. Utcáinak szélessége elérte a 2 métert is. A 13–14. században pusztult el. Ezt az eseményt az Arany Horda Krímre való „megérkezésével” (1299) magyarázzák. A tatár támadás után az élet Eszki-Kermenen fokozatosan megszűnt. Végérvényesen valószínűleg a 14. század végén vált lakatlanná. A 18. században a helyi lakosság az emlékezetében még „zavaros” szájhagyomány formájában őrizte ezt a tragikus eseményt.

Eszki-Kermenen több mint 350, sziklába faragott helyiség maradt meg, közülük 6 barlangkolostor ismert, beleértve egy kápolnát. Az Eszki-Kermen sziklás kultuszépitményének különlegessége abból áll, hogy itt viszonylag könnyen meg tudták őrizni a freskókat.

A többi településtől nagyrészt abban különbözik, hogy míg előzőek templomait (azok használati idejét) aránylag szűk időhatárok közé lehet datálni, addig Eszki-Kermen templomainak használati idejét elég tág kronológiai skálán (10. század vége – 11. század elejétől a 14. század végéig) mérhetjük. Eszki-Kermenen nincsenek monostori templomok (kivéve a „Donátorok” templomát), e típusú műemlékeinek jó részét a barlangtemplomok adják, amelyek kapcsolódnak egymással.

A barlangtemplomok a felhúzható függőkapunál találhatóak, annak harmadik lépcsője alatt, a város délnyugati része teraszának lejtőjénél. Az adott

épületek jellegzetessége abból adódik, hogy mind kapcsolódnak a temetkezési létesítményekhez, amelyeket az 1920-as évek végén, az 1930-as évek elején tártak fel az eszki-kermeni expedíció tagjai. Ez volt az egyetlen eset amikor a kutatások tárgyát a barlangkolostorok datálása képezte, és az építészeti és művészettörténeti vizsgálatok mellett lehetőség volt a hozzájuk kapcsolódó régészeti anyag közvetlen vizsgálatára is.

A templomok a helyi környezet részét képezik, és jól ismertek a 18. század végi – 19. század elejei szerzők körében is. Ugyanakkor a freskók és az építészeti díszítmények hiánya a képrombolás időszakából magyarázatot ad a „*Három lovag*” és a „*Donátorok templomai*”-nak kialakítására.

Az N1 templom

A legnagyobb barlangtemplomot, amely a függőút harmadik lépcsőjének lefele található, „N1” templomként tarja számon a kutatás N. Ernst nyomán. Padlószintje kb. 2,5 méterrel magasabban van a következő szintnél. A templom méretei (padlószinttől számítva): $4 \times 4,7 \times 2,3$ m. Formáját tekintve egy háromlevelű lóherére hasonlít (fülkeltozatos). Sajnos a nyugati fala mára elpusztult. Ugyanakkor a gerendának a helye (hézaga) megengedi azt a feltételezést, hogy fából lehetett a barlangtemplom belső falborítása. Nem kizárt az sem, hogy a kezdőfal teljesen kőből volt (más barlangtemplomok analógiái alapján), de a pusztulás után már fából építették újjá.

A félköríves apszis északkeleti tájolású, méretei: $1,7 \times 2,3$ m. Az Istent és Fiát ábrázoló ikon közepén és az apszis közepénél mélyedések találhatók a sziklában. Ez minden nézet szerint az oltárasztal helye lehetett, amely a templom néhány építési periódusáról is értékes információkkal szolgálhat. Az apszisok a sziklában kialakított falpilléreknek köszönhetően elkülönültek a templom falaitól, amelyek a mennyezet felé megemelkednek, így létrehozva az íves párkányzatot. N. Ernst nem találta meg az oltár maradványait, Ny. I. Repnyikov azt gondolta, hogy a csaplyukák (mélyedések) jelenléte a gerendák megerősítését szolgálták a falpillérekben, mennyezetben és padlón, amelyek arra mutatnak, hogy az oltár előtti rész (Repnyikov véleménye szerint ikonosztáz) fából készülhetett. Az északi és déli fal mentén helyezkedtek el a faragott padok. A déli falon, a padok felett,

az apszis mellett található egy bemélyedés, amelyet Ny. I. Repnyikov oltárként határozott meg. A déli fal nyugati részén, a mennyezet alatt kifaragott fülke helyezkedett el, ennek méretei $1,2 \times 0,4$ m. A templom padlójában vízvezető található, a falak gondosan megmunkáltak. Valószínű, hogy a templom működésének megszűnése után a nyugati fal is elpusztult. A komplexumban a templommal együtt még kripták és síremlékek kaptak helyet (sziklába vésett sírok, amelyeket kőlapokkal fedtek).

Az N2 templom

A város kapujánál álló barlangtemplomot – Ny. I. Repnyikov megnevezése alapján N2 templom, vagy a N. Ernst által másképpen N2 kistemplomként emlegetett építmény – ugyanabban a mélyedésben alakították ki, mint a „nagytemplom”-ot, attól keletre. Alaprajza nagyjából derékszögű téglalap alakú, méretei a következők: $4,1 \times 4,7 \times 2$ m. A templomhajó észak–dél irányban helyezkedik el. Az épület nyugati falát a bejáratral együtt a sziklába vájták, amely napjainkra részben megsemmisült.

A félkör alakú, kelet–északkelet tájolású apszis méretei: $1,7 \times 2,3$ m. A többi helyiségtől ugyanúgy elkülönített, mint a „Nagytemplom”-ban, ugyanakkor formája sokkal elnagyoltabb. A falközökben Ny. I. Repnyikov meghatározása szerint azok a rések/hézagok látszanak, amelyek az oltár előtti, fából készült ikonosztáz szerkezetének rögzítését szolgálhatták. Az oltárasztalt eredetileg sziklakőből készítették el, és egy egységet képezett a templommal. Az 1920–30-as években már elpusztították. Az apszistól délre a padlóban egy padkás sírt, az északi falban pedig faragott padokat alakítottak ki. Az apszistól délre a keleti falban egy fülkét véstek ki. A templom padlójában a nyugati épületrészben, a bejáratnál patkó alakú bemélyedés látható. Nincs kizárva, hogy ezt a bevájt teknőalakot a templom használatának felhagyása után hozták létre, talán szőlőprés lehetett. Ehhez hasonló esetek ismertek még a Krímben. A helyiség falainak kialakítása a „Nagytemplom”-éval azonos.

A templom déli oldalában alakították ki a bejáratot, amelyhez a kapcsolódó lépcső egy kisebb, trapéz alakú helyiségbe vezetett, amelynek nyugati falában ablak volt. N. Ernst azt gondolta róla, hogy ez sekrestye, habár nézetünk szerint több mint valószínű, hogy az alszerpap szobája volt, amint az az

ablak és fekvőpad megléte alapján valószínűsíthető. A templomok mellett található kőbe vágott kriptában található régészeti leleteket a 10–12. századra datálhatjuk, és ez alapján van okunk feltételezni, hogy ez a templomok elkészültének ideje is.

A bazilika

1886-ban A. L. Bertye-Delagard említ egy bazilikát, amelyet egy apszissal rendelkező és mind a négy égtáj felé egy-egy harangtoronnyal bíró templomként ír le. N. L. Ernst a saját készítésű városalapráján pontosította a bazilika elhelyezkedését. 1930-ban Ny. I. Repnyikov végzett ásatásokat a templom területén, és egy háromhajós bazilikára sikerült rábukkannia haránt alakú előcsarnokkal és ötoldalú apszisokkal. Ezen ásatások eredményei F. I. Smita „*Az eszki-kermeni bazilika*” című cikkében jelentek meg, amelyek eredményei a következőkben foglalhatók össze. A bazilikát a 4. század vége – 7. század között alapították, és a későbbiekben többször átépítették. Pusztulása után, a 7. század végén vagy a 9. század eleje körül egy temető létesült itt, a délnyugati hajóban. A kápolna kisebb része napjainkig fennmaradt. A bazilikát nem tárták fel teljesen, csak az északi falat és annak környékét kutatták meg.

Habár F. I. Smita után az eszki-kermeni bazilikával senki sem foglalkozott behatóan, az építményt nemegyszer említették tudományos és tudományos ismeretterjesztő irodalmakban. Egyre gyakrabban fordult a figyelem erre a Krím hegyei közt létesült, hatalmas és feltehetőleg korai (kb. 6. századi) bazilikára, illetve annak történelmére, különböző politikai aspektusaira, mivel ezzel igazolták a kereszténység jelenlétét a Krímben.

Az építmény feltételezett korát senki sem határozta meg sokáig. Ugyanakkor a széles kronológiai határok (a 4. század vége – 7. század eleje) idővel inkább a 6–7 századra módosultak. Komoly véleménykülönbségek is kialakultak annak kapcsán, hogy kinek is épülhetett a bazilika. A. L. Jakobszon sok a kherszoni ábrázolásokhoz hasonló jelet talált az eszki-kermeni bazilikában. Ny. I. Repnyikov, nem hagyva figyelmen kívül F. I. Smita nézőpontját, kifogásolta A. L. Jakobszon véleményét, rámutatva az eszki-kermeni bazilikának a kherszoni építményekkel való éles különbségeire.

Az ásatások az 1930-as évek után nem folytatódtak. A területet benőtte a bozót és a som, a falak pedig

részben megsemmisültek. 1979 júliusában a Dél-krími Expedíció észki-kermeni csapata kezdett hozzá az emlékmű északi, feltáratlan oldalának kutatásához. A régészeti munkák során ráakadtak a bazilika északi falának külső oldalán kívül egy 200 négyzetméteres térre is, amely az épület északi hajója lehetett. Az itt feltártak közé tartozik egy kis kápolna, hat síremlék, három kripta és hét sír. A kápolna kapcsolódik a bazilika északi vállához. Négyyszög alaprajzú építmény, méretei $5,7 \times 3,7$ m, északon félkör alakú apszisban végződik (átmérője 2,4 m). Falai faragott mészkő kváderekből készültek, amelyek északon 0,35–1,3 m magasságban maradtak meg, vastagságuk 0,6–0,7 m között mozog. A kápolna tetejét tetőcserép fedte, amelyet befestettek. A délkeleti sarok vakolása *in situ* megmaradt. A jól ledöngölt padló kövezetén a beszakadt tető feküdt, de ezt nem lehetett megmenteni. Valószínű, hogy a padlót égetett agyagtégla borítás fedte, amelynek az apszis körül található volt még *in situ* néhány töredéke.

A kő- és cserépfeltöltés mellett találtak nagyobb mennyiségű omladékot: cserépkerámia, *kalypter* (vékony, árkolt-hornyolt, tetőt fedő cserép terrakottából vagy márványból), széles-lapos égetett agyagtégla, közönséges kerámia, üvegedények. A freskók, valamint a bekarcolt képek és feliratok (grafittik) töredékei a legnagyobb ikon részeit képezik a kápolna apszisában. A falfestmény fekete, sárga és kék színekből állt, ugyanakkor eredeti állapotába visszaállítani, vagy beazonosítani a rajta levő alakokat ma már lehetetlen.

Építészeti paraméterei a szinte minden bazilika egyformán jellemző arányok és kialakításbeli jellegzetességek voltak. Az épület omladékait alapvetően a feltöltés felső rétegeiben sikerült megfogni, amely befedte a kápolna romjait. A fal megmaradt része közepes méretű terméskövekből áll, a sarkain lévő kövek jobban megmunkáltak.

A kápolna beszakadt tetejére utal a cserepek és cseréptöredékek törmelékretege, amelynek vastagsága néhol eléri a 0,5 métert is, összekeveredve a tetőzetet tartó, porig égett gerendákkal. A tetőcserépek méretei: 43×31 cm, 37×32 cm, a világossárgától a sötétpirosig terjedő színtartományban.

Számos példát lehetne említeni a vízvezetékcsövek széles formai skálájára, vannak közöttük egyesek és kettős hengerek, illetve összetettebb formák a mélyebb rétegekben. Néhány töredéken különböző jeleket, betűket és lovas ábrázolások nyomait lehet felfedezni. A *kalypterek* csak kisebb mennyiségben (23 töredék) fordultak elő, méretük $42,5 \times 14,5$ cm.

A kápolna földpadlója alatt a délnyugati és északnyugati sarokban két gyermek temetkezését tárták fel. A földdel feltöltött padlószintben cserepek töredékei, *pithosz* oldaltöredékei és korsó szalagfülei (9–11. század), konyhai edények és két kicsi vörösagyagból készült tányér felének maradványai voltak. Az 1979–1981-es munkálatok során a bazilika északi falánál tizenhat temetkezést tártak fel, közülük hat síremléket, három kriptát és hét gödörsírt.

KACSI-KALON

Kacsi-Kalon (30–31. kép) az északi hegyvonulat elágazásánál (450–510 m tszf magasságban) helyezkedik el. A vonulat a kréta időszak harmadidőszakában alakult ki, és anyagát tekintve mészkőből épül fel. Északról kisebb lejtő, délről pedig meredek szakadék tagolja. Kacsi-Kalon területe legalább 20–25 hektár. A sziklakiszögelléstől kezdve egy keresztet formázó, meredeken elnyúló kötömb van: dél felé, majd délnyugati irányban öt elnyúló, hatalmas sziklabarlangot foglal magába. A mélyedésekbe az emberek barlangokat vájtak különböző, elsősorban háztartási célokra. A kacsi-kaloni sziklának majdnem a legészakibb kiszögellésénél kezdődik és fordul nyugat felé például az első barlang. Ezt mára a

sziklás omladékok nehezen megközelíthetővé tették (eltorlaszolták), ezért is nehéz megítélni milyen létesítmények lehettek benne. Ny. I. Repnyikov, aki 1933-ban dolgozott Kacsi-Kalonban, arra mutat rá, hogy a barlangban nincsenek művészeti alkotások, de a falakon és a padlón sok fagerendának a tartóhelye megtalálható volt.

Számos tárgyi emléke maradt az egykori életnek a kacsi-kaloni lelőhelyen. Valószínűleg mind kultikus, mind hétköznapi funkciójú épületek egyformán lehettek a lelőhelyen. A kutatók az egyes objektumokat egymástól sokszor eltérően interpretálták. Egyesek a kacsi nagy méretű, hajószerű barlangot városnak vagy barlangvárosnak vélik, de

voltak, akik egykori mezőgazdasági települést értenek alatta.

Az bizonyított, hogy kezdetben itt egy kis mezőgazdasági település helyezkedett el, amely elé rövid idő múlva egy menedékhelyként szolgáló erődítményt építettek fel, és ezen létesítmények okán adódott, hogy városnak kezdték nevezni a települést. Később létesült itt egy viszonylag kisebb monostor is. A Kacsi folyó bal partján, a mai Bastanovka helyén, földmunkák alkalmával olyan rétegek kerültek elő, amelyekben ugyanolyan kora középkori

kerámia és agyagkemence maradványa rejtőzött, mint ami Kacsi-Kalonban előkerült. Ezen kívül a falu keleti végében feltárással került egy jelentős kora középkori temető, amelyben kőkriptákba helyezték végső nyugalomra a halottakat (6–8. század). A két település közötti kapcsolat nyilvánvaló. Sajnos Kacsi-Kalon nem szolgáltat még markáns leletanyagot, és kutatása is nehézkes. Ezért alapjaiban vitathatóak a kutatók eléggé szubjektív „bizonyítékok” alapján felépülő interpretálásai erről barlangvárosról.

KIZ-KERMEN

Kiz-Kermen (33. kép) városa 7 kilométerre délkeletre helyezkedik el Bahcsiszarajtól, nem messze a Masina nevű falutól. A helység a Kyz-Kule Burun kiszögellésének csúcsán terült el, szemben a Tepe-Kermen völgyével. Kiz-Kermen egy mészkőből épült erődítmény, hossza több mint 1 km, szélessége némely helyen eléri a 250 métert, a védfalak a fennsíkot a legszűkebb helyen szelik ketté (mint Eszki-Kermennél), ahol ostrom esetén a völgy környékbeli lakossága el tudott bújni jószágaival, javaival. Több mint 70 hektáron terül el a komplexum, nyugatról a Kaja-arasz szurdoka, keletről mély, névtelen vízmosás, amely elválasztja a szomszédos Tepe-Kermen barlangvárostól.

A Délnyugat-Krím leghíresebb barlangvárosai között tartják számon Kiz-Kerment, amely a barlangvárosok között létesített legkésőbbi horizonthoz tartozik a 8–9. század időszakából. Kiz-Kermen barlangvárosához nagyságban, valamint alaprajz tekintetében Csufut-Kale városa, Tepe-Kermen kis erődítménnyel valamint Kacsi-Kalon és az Uspenszkij Anasztaszijevszkij monostor áll közel. Érdekesség, hogy annyira magas ezen erődítményfalvaknak a koncentrációja a Kacsa folyó középső folyásának medencéje körüli térségben, hogy azok elhelyezkedését a történeti geográfia is kiemeli. A barlangvárosok azonban nem egy időben voltak használatban, és tipológiai különbségek is vannak közöttük, jól illusztrálva a fejlődési fázisokat. A középkori Kiz-Kermen települése egy előváros, amely egy forgalmas keresztútnál jött létre, ami Kherszont és a Krím déli partját kötötte össze a hegyvidéki és sztyeppi területekkel. A város nem érte meg a jelenkort, a 9. század második felében

a Krímekben megváltozó politikai viszonyok hatására, a Kherszoni thema (más néven Klimata) létrejötte után elvesztette stratégiai jelentőségét, és végleg elnéptelenedett. Ugyanakkor 3 kilométerre északra az elhagyatott Kiz-Kermentől egy új erődített település jelent meg, Csufut-Kale, amely a 9. századtól a 19. század közepéig lakott volt.

Az első leírás Kiz-Kermenről az irodalomban csupán P. V. Nyikolajnak az 1927-ben megjelenő, Bahcsiszarajról és környezetéről szóló könyvében tűnik fel, bár már a 18. század végén felfedezte P. Palas. Létezik egy feltevés, amely szerint Kiz-Kermenben található a Fulli nevezetű középkori város, amelyet az írásos források a 8–9. században említenek.

Az antik korszakban a város nem volt teljesen beépítve, és óvóhely funkcióját látta el veszély esetén. Lehetséges, hogy az ásatások és terepbejárások során, a város közvetlen környezetében talált hellenisztikus kori kerámiák erre utalnak. A legszűkebb helyen fal köti össze, zárja el a szakadékok szélét, miközben északról – a megelőző kor erődítményének maradványaira – a 8–9. században építettek védelmi vonalat, várfalat. Ugyanakkor a település párhuzamosan helyezkedett el Kiz-Kermen régi védelmi falával, de ennek felkutatása még nem történt meg.

A Kiz-Kerment keresztező útnál helyezkedik el egy templom maradványa, amelynek fekvése statigrafiai szempontból fontos szerepet játszhatott. Ezt a következőkben a hellenisztikus, kora római és kazár periódusokban épülő védelmi létesítmények is jól mutatják. A templomtól a vár felé feltelezhetjük a 8–9. századi település maradványait.

MANGUP

Mangup (10. kép 5; 35–37. kép; 56. kép) a legnagyobb középkori erődített település a Krim délnyugati, hegyes vidékén. A Baba-Dag (ahogy a helyi lakosság nevezte a 18–19. században) vagy Mangup hegység platóján helyezkedik el a vár, amely a kora középkorban mint Doros vagy Dori, a 14–15. században pedig mint Fedoro volt ismert. A Manguphoz legközelebb első település a Bahcsisaraj közelében fekvő Hadzsi-Szala falu volt, amely tőle északnyugatra, a hegy lábánál helyezkedett el. A fennsík az azt körülvevő völgyek fölé magasodik mintegy 300 méterre, tengerszint feletti magassága pedig 584 m. A hegy sziklás rögökből épül fel, három oldalról (nyugatról, délről és keletről) szakadékok határolják, amelyek mélysége eléri a 70 métert. Az északi és északkeleti részét három szurdok vágja, északról nyugat felé: Kapu-djere, Gamam-djere és Tabana-djere, amelyek négy részre osztják fel a hegyet. A keleti kiszögellés a Teskli-burun, nyugat felé tovább a Jelli-burun, Czufut-Cseargan-burun, Csamnu-burun sziklapárányok találhatóak. A város területe 90 hektár nagyságú.

A nagy bazilika

Körülbelül 150 méterre a kaputól északnyugat fele egy cserjésben rejtőznek a nagybazilika romjai. A téglalap alaprajzú, belül két egymás mellett levő oszlop által felosztott épület három hosszanti részre oszlik. A központi hajót a keleti részen a félköríves apszis zárja. Az egész bazilikát sokszínű mozaikokkal rakták ki, de az oltár előtti rész a hajó központi részén, kőlapokkal kirakott, a falakat pedig freskók díszítik. Az építéshez felhasznált márványt a Márvány-tenger partjáról hozták. A bazilikát egy időben építették az első erődítménnyel a fennsíkon. Erről tanúskodik az I. Iusztinianosz idejéből származó felirat, melyet az 1912-es ásatás során találtak meg. A bazilika a várral együtt megmaradt, de azokat nem használták mindig párhuzamosan. Végül az oszmán törökök bevették a várat, ebből az időszakból maradt fenn egy nagy sírszámú temető. A település használatának utolsó periódusában a félig lerombolt templom területét átalakították temetővé. Az építmény régészeti feltárása előtt a 19. század végén – 20. század elején a sírok már elérték oltárt is.

Az erődítés

A 6. század második felében Bizánc várak láncolatát hozta létre annak érdekében, hogy Kherszont meg tudja védeni. Az erődítmény építésénél a legnagyobb erőfeszítést a falak felhúzása jelentette, amelyek kettévágták a szurdokokat a két kiszögellés között, amennyiben az út átvezetett a meredek lejtőn. A nyugati, déli és délkeleti oldalról a platót szakadék veszi körül, amelynek mélysége eléri a 70 métert is, de találhatóak elkülönült, keskeny, meredek szakadékok is. Ezeket a helyeket mind fallal védték, amelynek egészét természetes, megközelíthetetlen védvonal veszi körbe, kiegészítve mesterséges erődítményekkel, kb. 7 km-en keresztül. A védműveknek ezt a belső és fő vonalát változtatások nélkül használták egészen a 16. század elejéig. Nagyobb helyreállításokra négy évszázad múlva került sor, amikor is Mangupot bevették az oszmán törökök. Azért, hogy alkalmassá tegyék a tűzfegyverek ellen való védekezésre, a régi bástyák helyére újak kerültek. A török kori fal alapját ókori, kora bizánci falak szolgáltatták nagyrészt, amelyet az ásatások során feltártak. A platónak ezt a részét teljesen beépítették a 16. század elején. A fő védelmi vonal mellett az erődítmény megjelenésén is látszik a második védelmi vonal, amely folyamatosan halad, mintegy 700 m hosszúságban, és falak, bástyák alkotják, nyitott hátsó résszel. Ez a 15. század elején épült fel. A vár legfontosabb elemének ugyanúgy a citadella számított, ami elszigetelten, a Teskli-burun kiszögellés északkeleti területén helyezkedett el.

A várfal alatt közvetlenül, balra a sziklás lejtőben ablak- és ajtónyílások vannak, amelyek arra mutatnak, hogy Mangup barlangvárosnak számított. Ezek a helyiségek az órség számára készültek, hogy el tudjanak rejtőzni. A citadella falához közeli falban négyzet alakú nyílást alakítottak ki, amelyet vasrács fedett és alatta egy 24 m mély akna vezetett egy barlanghoz, ahol vízforrás volt. A délkeleti kiszögellés meredek fala mentén terülnek el a kazamaták. A város fő kapujához széles út vezetett.

A barlangtemplom és a temető

A barlangtemplom egy széles, sziklába vájt objektum, amelyhez a platótól kezdődő lépcsős lejáró kapcsolódott. A szakadék oldalán felülről nyitott,

a falak magassága 1,6 m. Nem világos, hogy mi alkotta a földemet, de nem kizárt, hogy egy faoszlopok által tartott tetőről van szó. A sziklapadlóban kör alakú mélyedések helyezkednek el, amelyekben tárolóedények lehetnek. Az objektumhoz kapcsolódik hat, különböző rendeltetésű barlanglétesítmény. Az északkeleti részében található egy kör alaprajzú helyiség, ahová a belépés ma csak egy vékony kiugró részen át, a szakadék felett lehetséges. Valószínűleg a helyőrség védelmére szolgált. A barlangrendszer apró helyiségeit egykor lépcsők köthették össze. Ennek nyomai mintegy 2,5 méteren át megőrződtek, a bejáratától délkeletre, a szakadék területén. A lelőhely ezen részét A. Gyercenij tárta fel 1969–1980 között, de a tömeges látogatóktól tartva (gyakorlati okokból) nem közölték az eredményeket.

Az 1938-as kutatások alkalmával két sziklába vájt sírt tártak fel. Az 1. sír dromosza (folyosója) az 1. számú helyiség padlójába volt vájva. A dromoszhoz kapcsolódó fülke téglalap alaprajzú, méretei: $3,7 \times 1,8$ m. A mennyezet boltozatos, simán lekerékített a falakhoz való átmenetnél. Itt került elő 77 emberi koponya (43 tökéletesen ép) és nagy mennyiségű összekevert csont. A sír mellékletei között találtak bronzból és sárgarézből készült gyűrűt, két karperecet sötétkék üvegből és egy üvegedény töredékét. A 2. sír az elsőtől északkeletre helyezkedett el. A fülke méretei: $2,35 \times 2,35 \times 1,47$ m. A koponyák és csontok mennyiségéből ítélve ide, eltérő időben nem kevesebb mint 30 embert temettek el. Kevés lelet került elő, a jelentősebbek: két vasszeg famaradványaival, sötétkék karkötő töredéke, egy kör alakú bevágásokkal díszített törött gyűrű, bronz drágaköves gyűrű, fenőkö maradványa, sárga üvegből készült gyűrű és három vasgyűrű töredéke. A kutatók – párhuzamok alapján (Szuuk-szu, Ozeny-basa és Eszki-Kermen temetőinek kamrasírijai) –, ezeket a temetkezéseket az 5–7. századra datálták. Ugyanakkor a mellékletek ezt a kelteztést nem támasztják alá. A publikált rajzok és fotók alapján ezeket a tárgyakat nem keltezhetjük a 10. századnál korábbra, és a Krímben a 2. évezred első felében voltak elterjedve. Meg kell jegyeznünk, hogy Ny. I. Repnyikov a 12–13. századra datálta a mangupi sírokat.

Az épületegyüttes további kutatása 1993–1994-ben folytatódott, és egy sor részletre világított rá, amely korábban elkerülte a kutatók figyelmét, ami a sírok pontosabb rendeltetését határozta meg. Nagyon

érdekesek a már említett 1. és 2. sírok a barlang délnyugati részén. Az egész, áttekintett barlangkomplexum déli részét, az ún. „sírteret”, kultikus rendeltetésű létesítményként lehet értékelni. Talán egyetérthetünk J. Vejmarral, aki szerint először itt a sziklába vájt sírok (kripták) egy csoportja helyezkedett el, a továbbiakban pedig egyet közülük bővítettek és átalakították az 1. számú helyiséggé. Így érthető az is, hogy benne alakították ki a templomot a kriptával, amelyben az 1. sz. sír volt. Valószínűleg egy időben az 1. számú helyiség bővítésével alakították ki a 2. számú helyiséget, amely a padlóban látható bevágásokból ítélve keresztelőkápolnaként funkcionált.

A 2. számú helyiség az 1. sír felett helyezkedik el (E. Vejmar számozása szerint), négyzet alaprajzú, méretei: $4,2 \times 4,3$ m. Magassága 2,5 m, az északi fal hiányzik, de láthatóan kőből készült, ami később megsemmisült, illetve szintén hiányzik a keleti fal. A templom belsejének arculatát a leírt barlanglétesítmények még két fülkével, egy nagy és egy kicsi, egészítik ki, amelyek a déli falban kerültek kialakításra a felső sarkak lekerekítésével és a nyugati fal mentén húzódó sziklapaddal, amelynek a magassága 0,25 m, szélessége 0,8 m. A helyiség síkmennyezete középen némileg megemelkedik. A padlóban a déli falnál kör alakú bemélyedés figyelhető meg.

A délkeleti szakadék aljában, a vastag mészkőrétegben, amikből a mangupi plató is áll, található egy további barlangkomplexum, amelyet E. Vejmar és mások publikáltak röviden 1974-ben. Az északkeleti falban található a faragott fülkeboltozatos oltárfülke. Ennek megalkotása során felhasználták az itteni természetes bemélyedést, amelyet északkelet-kelet irányban még jobban bemélyítettek. Az apszis magassága a padlótól számítva a fülkeboltozat árkádjának felső pontjait összekötő vonalig 1,85 m. Az apszis aljánál egy pad van, amelynek hossza 1 m, magassága 0,5 m. A szentély részén a szikla felszíne gondosan elsímított. A fülkeboltozat megmaradt jobbra az apszistól, a négyzet alakú fülke felső részén, amelynek szélessége 0,6 m, a falakat gondosan eldolgozták kalapáccsal.

A templom vonalának határán a sziklás fal kiugró, felső része először egyenesen halad a mennyezet fele, ezt lefaragták, így keltve egy sima fríz hatását. A fal magassága a padlószinttől mérve 1,5 métertől 2,3 méterig terjed. Ebben négy-szögletű fülkéket alakítottak ki, amelyek elülső

részében párosával horizontális rések voltak a faállvány felállítására. Ilyen fülkék voltak az északnyugati ($1,42 \times 0,87 \times 0,48$ m) és délnyugati ($1,17 \times 0,5 \times 0,5$ m) falakban. A templomüreg belső részét kivéve a frízen szintén voltak a párkány feletti falban bevágott mélyedések, az északkeleti falban négy, az északnyugati falban három.

Közel a délnyugati falhoz, a templom kereszt-tengelyének mentén, a mennyezetben két füzőnyílás található gyertyák felfüggesztéséhez. A mennyezet

és a falak bevágásai, faragásai elég nagy pontossággal segítenek meghatározni a templom teljes körvonalát. Sziklába vájt helyiségek találhatóak a szomszédos keleti barlangban is, valamint a szakadék felett láthatóak egy feltörő forrás nyomai is. Elég határozottan állítható, hogy a fenti objektumok egy lelőhelyet alkotnak a temető területének objektumaival. A barlangtól a templom sziklás szegélyéig a sziklában hiányzik 7–8 méter, ezt kötéllel vagy falétrával hidalhattak át.

SZUJRENY

A szujrenyi vár (39. kép) 1,7 ha területen terül el a Kulle-Burbun hegycsúcs magas szakadékaival körülvéve. Szujreny a 6–11. században bizánci vár volt, amely a 12–13. században kis városi központtá vált. A vártól 1 km-re található a Maloje Szadovoje falu (az egykori Kucsuk-Szujren). A Kulle-Burbun kiszögellését két fal választja el, amelyek 172 fokban szögben ereszkednek a kerek bástyához. Közös kiterjedése a védelmi fallal 110 méter. A falak vastagsága 2,5 m, amelyek 4–4,5 m magasan őrződtek meg. A bástya fala némiképp vékonyabb, 1,5 m. A kétszintes bástya 10 m magasságig maradt meg. A teljes magassága a mellvédekkel és azok falközeivel körülbelül 12 m. A bástya tetején egy nyitott harctér kapott helyet. A bástyától délnyugatra helyezkedik el a boltozott összekötő folyosó, ami a kapu északi oldalától indult. Az erődítmény falai kétszeresen meg voltak erősítve. Jól megfaragott kváderekből vízszintes sorban megtartott négyszögeket alakítottak ki a kannelúrák és kötőtégla váltakozásának rendszere alapján. A földszinten és a második szinten három-három lőrést alakítottak ki.

Az erődítmény területe körülbelül 1,7 hektár. A falakon belüli részt teljesen beépítették. A felszínen az épületek nyomai tisztán kivehetőek. A Kulle-Burbun kiszögellésének északi szakadéknál Ju. S. Voronyin 1980-ban egy rejtett utat fedezett fel, amelynek segítségével észrevétlenül el lehetett hagyni a várat.

A szujrenyi vár az egyik legtitokzatosabb és legkevésbé tanulmányozott lelőhely. Elég említe-

ni, hogy az erődítmény épületét különböző kutatók a 6. századtól egészen a 12. századig datálták: Ny. I. Repnyikov és Sz. B. Szorocsan a 6–7. századra (a Iusztinianoszok után), M. A. Tyihanova, A. L. Jakobszon a 6. századra, E. V. Vejmar az 5–7. századra, D. L. Talisz a 11–12. századra, I. A. Baranov a 8–10. századra, A. I. Ajbabin pedig a 9. század közepére. Nyilvánvaló, hogy a védelmi falak felépítéséből ítélve, azok építészeti megoldásai alapján, a bizánci adminisztráció tevékenységéhez köthető, ami a 10. századig volt jelen. Ez egyértelműen kimutatható.

Érdekes kérdés, hogy a 6. század végén – 7. század elején a szujrenyi várat egy időben alapították-e a mangupival és eszki-kermenivel, és hogy a Kulle-Burbun kiszögellésén elhelyezkedő falakat a 9. század közepén húzták-e fel, ami pedig kapcsolatban volt a Klimata thema létrejöttével a Krímen? Ezen periódusban a bizánci adminisztráció megalakította a már meglévő várak védelmi rendszerének korszerűsítését, illetve renovációját, valószínűleg, hogy Dorosz, a krími gótok központja felé való elérést és a déli partok menti utak ellenőrzését biztosítsák, és új erődítményeket is emeltek.

A szujrenyi vár jelentősége a 14. század második felében nőtt meg. A várat 1474-ig biztosan használták, amikor is a törökök bevették és lerombolták. Minden valószínűség szerint a 18. században, vagy valószínűbb hogy korábban is, ezt a települést Szci-varinnak hívták és krími gótok területén helyezkedett el.

SZKALISZTOJE

Területén helyezkedett el a 4–9. századi szkalisztojei temető, ahol nem kevesebb, mint 4 hektáron

794 sírboltot találtak (52. kép). De a régészek, ahogy szokott lenni, nem voltak egy véleményen az etni-

kai hovatarozást illetően. Egyikük, Je. V. Vejmar szerint ez szkíta-szarmata temető, mások, például

A. I. Ajbabin alán-gótnak gondolja. A temető mellett egy részen egy felső teraszon halom húzódik.

SZUDAK

Az azonos nevű öböl partján találhatóak Szudak (10. kép 4; 38. kép) középkori erődjének romjai. Az erőd a középkorban fontos kereskedelmi pont volt, megállója többek között a Selyemútnak is. Szudak városban helyezkedik el egy genovai vár, amelyet 1371-től kezdtek építeni az 1469-es évig. A vár egy régi korallzátonyon helyezkedik el, ami ma egy kúp alakú hegyként van jelen az öbölben. A vár területe majdnem 30 hektár.

A legenda szerint („*A tengeri szentek életének gyűjteményé*”-ben) a várat 212-ben az alánok építették, de ezt a dátumot mindmáig semmilyen régészeti bizonyíték nem támasztja alá. Abban viszont több kutató egyetért, hogy a 7. század végén alapították, és a kazárokhhoz vagy Bizánchoz kapcsolható. A vár a kazár időszakot követően a bizánciak, a genovaiak, a kunok (11–13. század), az Arany Horda (13–14. század) és a törökök (15–18. század)

fennhatósága alá tartozott. A vár stratégiaiul fontos elhelyezkedése és annak erős felépítése szinte megközelíthetetlené tette: délről és keletről a hegyek védik, amelyek a tengerig húzódnak le, északkeletről pedig mély árok határolta.

A várnak kétlépcsős erődítési rendszere volt: egy alsó és egy felső. Az alsó várban 6–8 méteres a falak magassága, vastagságuk 1,5–2 méter. A falat tizennégy védőbástyával erősítették meg, amelyek a 15 méteres magasságot is elérték. Minden bástya annak a konzulnak a nevét kapta, akinek az idejében épült. Erről árulkodnak a bástyák kőlapjain megmaradt heraldikai szimbólumok és a középkori, latin feliratok. A felsővár citadellából és a konzul szállásából áll, amely a legnagyobb hegygerincen futó falegyüttesben egyesül, amint a doroszi bástya együttese is. A védelem felső és az alsó szintjei között helyezkedett el az alsóvárosban maga a város.

SZUUK-SZU

Szuuk-szu vagy Szuvuk-Szuv középkori temető, amelyet a 6–10. századra datálnak (52. kép). A temető megnevezését arról a kiszögellésről kapta, amelyen elterül. A Krím déli partján, azonos nevű kiszögellésén helyezkedik, Gruzuf település és az Aju-Dag hegy nyugati lejtője között. A temetkezések nagy részét feltárták a 20. század elején Ny. I. Repnyikov vezetésével.

A kriptákban és az egyszerű sírgödrökben 6–7. századi temetkezések találhatóak. Ezek külön-

böző mellékletekkel ellátott temetkezések: fibulák, övveretek és fülbevaló kapcsa, borostyán és karneol gyöngysor stb. A 8–10. századi sírok kővel kirakottak. Ezen periódus temetkezései szinte majdnem mindig melléklet nélküliek, ami a kereszténység terjedésének köszönhető. Az eltemetett emberek etnikai hovatarozását mindmáig nem sikerült még pontosan megállapítani, néhányat a szakértők a krími gótokhoz kapcsolnak, néhányat a hellenizált szarmata-alánokhoz.

TEPE-KERMEN

Tepe-Kermen (41. kép) városa a Kacsá folyó völgyében terül el, Bahcsiszarjától 7 km-re délkeletre. A település egy elkülönülő, egyhektáros plató területén helyezkedik el, amelynek tengerszint feletti magassága eléri az 544 métert. A Kacsá völgyének platója 225 m fölé magasodik, ami márgás, lehullott anyaghoz vezet. A szakadékok magassága 10–12 m. A plató felett csupán az északkeleti oldal van meg.

Tepe-Kermen különlegessége abban rejlik, hogy összehasonlítva más barlangvárosokkal,

itt koncentrálnak a legtöbb barlang. Területén, megközelítőleg 1 hektáron több mint 250-et lehetett összeszámolni. Ebbe a számba még a sziklabelsőkből kialakított létesítmények (kb. 85%-a az összesnek) is belevették, amelyeket háztartási szükségletekre használtak, ezeknek 88%-a, (170–180 helyiség) az állatok tartására szolgált. A helyiségek megmaradó része a majorsági (vagy háztáji) telkekhez csatlakozott, és voltak ciszternák a víz tárolására. A nem háztartási célokat

szolgáló barlangokat lakótérként vagy temetkezési helyként hasznosították.

Tepe-Kermenben két templomot is létrehoztak. Egyikük az ún. „sekrestyés templom”, amely az északnyugati szakadékaiban van, ahova a platón leereszkedve lehet lejutni, a második templom pedig, az ún. „keresztelőkápolnás templom” a legnagyobb platón, annak északkeleti részén található. Tepe-Kermennek a közvetlen közelsége Bahcsiszeraíjhoz azt eredményezte, hogy mesterséges barlangok egész sorát alakították ki a 19. század elejétől, a legnépszerűbbeket sokan látogatták is.

A „keresztelőkápolnás templom”

A templomról a Szumarokov által a 19. század elején összeállított első kis leírásban is olvashatunk, majd a templomról szóló rövid leírásokat P. Keppen krími gyűjteményes kötete tartalmazza. Vannak leírásaink és rajzaink Djubua de Monpere összefoglalásában, és V. Kondaraki is említést tesz róla. Részletes információkat a rajzokból és G. Karaulov publikációjából kaphatunk. A szerző a kereszténység első századaira datálta az épületet. Karaulov felhívja a figyelmet, hogy a tartóoszlop összedőlt maradványait a szentély előtt látta a kutató, és fal-festménynek nem találta nyomait. A templom leírására és annak alaprajzainak meghatározására D. Sztrukov, A. Popov, E. Markov munkáiban bukkanhatunk rá.

1890-ben Bahcsiszeraíj lakosa, I. Puzatov megtisztította a templomot a szeméttől, megjavította az ajtókat és az ablakokat, majd papot hívott, aki egyházi szertartást végzett itt. A férfi szintén említette a festett mészkőfeliratokat a bejárattal szembeni falon, le is másolta azokat, és átadta az Odesszai Régi Történelem Társaságának. V. Latisev publikálta a fordítást, a teljes szöveget nem sikerült helyreállítani. A város barlangtemplomainak teljes leírása és annak első részlete szerepel N. Borovko „Tepe-Kermen” (1913) cikkében. A kutató összegyűjtött minden ismert információt, ismertette a pontos méreteket, valamint lemásolta a „sekrestyés templom” apszisán szereplő görög feliratot.

1927-ben a tepe-kermeni barlangtemplomok rövid ismertetését állította össze I. Nyikolszkij, megemlítve a „keresztelőkápolnás templomot”. Egy a déli falon egy sír felett található felirat kapcsán Popandopolo-Keramev azt valószínűsítette, hogy

a barlangtemplomot – annak jellegzetességei alapján – nem lehet a 9–10. századnál korábbra datálni.

Az 1940-es években P. Babencsikov vizsgálta Tepe-Kermen templomait. Érdekes a megfigyelése, amely érinti a „keresztelőkápolnás templom” inkermani (29. kép) analógiáit: a kutató mindenekelőtt felhívja a figyelmet a fontos hasonlóságokra, mint a keresztelőkápolnák elhelyezkedésére a templomokban, amelyek régen a templomon kívül álltak, valamint a keresztelőkápolnához tartozó lépcsőkre.

Az említett munkán kívül Tepe-Kermen barlangtemplomait már számos mű tárgyalta, de ezek alapján véve mind ismétlik N. Borovko és A. Jakobszon már ismert következtetéseit, eredményeit. Vagyis kijelenthetjük, hogy Tepe-Kermen barlangtemplomai, hiába ismertek és a népszerűek, mégis keveset kutatták őket. A leírtak kivételével nem került sor építészeti vizsgálatra, nem születtek sem komoly eredmények, sem a datálást alátámasztó érvek.

Ami a kormeghatározást illeti: közvetlen kronológiai jelek által nem lehetséges egyértelműen meghatározni a templomot. A már említett, a déli falon a sír feletti felirat szintén nem jelöl dátumot. A. Jakobszon a „keresztelőkápolnás templomot” a 8–9. századra datálta. Hasonló létesítményeket Kappadókia 10–11. századi templomai között találhatunk. Látzólag fogódzót jelenthetnek egyes elemek, mint például a kereszték formája, amelyek analógiáit Kherszon kora középkori szentélyrekesztőin találjuk, a 11. századi szarkofágon, illetve az oltárasztal feletti baldachinon, valamint a 11. századi Jákob szerzetes beszédét tartalmazó kódex miniatúráin és más kései emlékeken is. A „keresztelőkápolnás templom” oszlopfőjén levő díszítőelem ornamentikáját a Kappadokiában található Halasz monostor templomának oszlopfőjén is megtalálhatjuk, amelyet a 11. századra datáltak. Ezért az ilyen jellegzetességekkel bíró templomokat nem datálhatjuk a 11. századnál korábbra.

Régészeti feltárásokat itt csak 1969–72-ben vezetett D. Talisz, amelyek alapján kijelenthető, hogy a város a 6. századtól egészen a 13–14. századig lakott volt.

A régészeti megfigyelések megfeleltethetőek a történeti eseményeknek. Tepe-Kerment láthatóan a 6–7. század végén alapították, várát a krími bizánci befolyás határán építették fel. Valószínűleg a falak egy időben épültek Eszki-Kermen, Mangup és Csufut-

Kale védműveivel (vö. 36. kép). Tepe-Kermenben virágzott az élet, amikor az ellenség behatolt a Krím délnyugati hegyes vidékeire. A városban nem találtak a 8–9. századra datálható régészeti leletet vagy abban az időben létesített épületeket/helyiségeket. Úgy tudjuk, hogy ebben az időben az élet a völgyben elhelyezkedő mezőgazdasági településeken folyt, mígnem a 10. században ezeket a településeket elpusztították.

A 11. századtól változott a helyzet. A Kazár Kaganátus gyengülése és bukása után a Krím ismétlően a bizánci érdekszférába került, a feudalizáció

fejlődése a városi központok kialakulásához vezetett. Minden bizonnyal egy lehetett közülük Tepe-Kermen.

Muszáj megjegyzeni, hogy éppen a 11. század közepén létesíthették a településen a barlangtemplomokat. Ezeken felül itt Tepe-Kermenben az egyetlen föld feletti templom egy egyhajós kápolna félkör alakú apszissal, amelynek méretei $5,5 \times 2,2$ méter, és D. Talisz a 11–13. századra datálta. A falak masszivitásából kiindulva a tudósok úgy gondolják, hogy a kápolna valamely nagy komplexum része volt.

TEPSZENY

Egy plátón helyezkedik el a 8–10. századi telep. Az 1949-től 1953-ig tartó kutatásokat V. P. Babencsikov, a Szovjet Tudományos Akadémia vezetője irányította. A település ahhoz a periódushoz tartozik, amikor a Krím területére az Azovi-tenger mellékéről kazár kori alán betelepülés történt. Pusztulása a besenyőkhöz köthető. Az ásatások során feltárták néhány keresztény templom és lakóhelyiség maradványait, a szaltovói kultúrkör jellegzetes edényeit, malomkövek töredékeit, kufikus és bizánci érmek verőtöveit, amelyek körvonalazzák az itt lakók kereskedelmi kapcsolatait és foglalkozását (52. kép). A város falai még részben álltak, amikor 1927-ben egy földrengés lerombolta. M. Volosmeginu az 1927 előtti állapotot tanulmányozva megpróbálta feltérképezni a várost. Tepszeny antik időkből származó anyagát még nem sikerült megtalálni. Az első régészeti expedíciót, amely a települést kutatta, a Feodoszjai Galéria igazgatója N. A. Barszamov vezette.

A város első periódusának kezdete a 7–8. század határára tehető, ebbe az időszakba sorolhatóak a halszáлка alakzatban rakott falak (a szaltovói kultúrkörtől eltérő vonású) lakóházak romjai, valamint a nagy temető a település északnyugati részén. A 8–10. században (második periódus) a tepszenyi város az egyik legjelentősebb településnek számított a Délnyugat-Krím-ben. Lényegében a város területe (kiterjedése) elérte a 20 hektárt. Az emberek nagy kőházakban éltek, amelyek üveglakait helyben készítették. A városban ékszeripar is volt, illetve a kercsi ércből vasat nyertek. A leletek között találunk bizánci és arab érmeket, valamint *pithoszokat*, *amphorákat*, amelyek formája a fémédények formáját idézi. Az öt keresztény templom romjai a város vallási életéről árulkodnak. Köztük található egy nagy méretű bazilika (40×21 m), ami a Krím-ben ritkának számít.

UZENY-BAS

Uzeny-Bas temetője a Bajdarszkaja völgyben, Rogyinkovoje falu (régii Szkelja) mellett, a hegy lejtőjén fekszik. 1907-ben Ny. I. Repnyikov átkutatta a sírmező területét, és „*nagy mennyiségű süllyedt gödröket*” tárt fel, valamint négy kriptás és egy aknasírt. 1926-ban Uzeny-Bas temetőjében N. L. Ernst ásatás során bukkant két kriptára, 1958-ban pedig E. V. Vejmaru néhány megsemmisült és kifosztott sírboltot talált, szerény leletanyaggal. A Krími Tájvédelmi Múzeum archívumában Uzeny-Bas temetőjének megmenekült kriptáinak ásatási anyaga található, amelyeket még N. L. Ernst tárt fel 1927-

ben. Az 1. sírbolt a lejtőn, a löszös talajban feküdt, 1 méteres mélységben, tájolása észak-északkelet. A kriptá két dromosszal (folyosóval) rendelkezett, amelyek a kamrába vezettek, és kőlappal voltak lezárva ($0,55 \times 0,50$ m és $0,7 \times 0,85$ m). Az első dromosz 2,3 m hosszú, 0,85 m szélességű, (a kriptába) bevezető nyílásának nagysága $0,85 \times 0,5$ m volt. A második dromosz hossza 2,1 m, szélessége 0,55 m, (a kamrába) bevezető nyílásának nagysága $0,5 \times 0,55$ m volt. A sírkamra ovális alakú volt, méretei: $2,7 \times 2,65$ m, magassága 1,3 m. A mennyezete boltíves. Az első dromosz bevezető nyílása 0,85 m

magasan volt a járószinttől tekintve, a második a járószinten helyezkedett el. Kezdetben a fülke lát-szólag egy dromosszal rendelkezett és a későbbiek során szélesítették a fülkét, és akkor alakították ki a másodikat. A sírboltban felnőtt nők és férfiak voltak eltemetve. N. L. Ernst közlése nyomán, a fülkéket megvizsgálva 14 és 15 embert temethettek el. Az 1. sírboltban két temetkezési réteget lehetett elkülöníteni. A csontvázak nagy része a hátán feküdt, nyújtott testhelyzetben, fejjel észak-északkelet irányba. A csontvázak a felső szinten eltérően voltak tájolva. Az ásatás folyamán nem készült sírrajz, csupán a szöveges ásatási jelentésben van szó róluk.

Ami az Uzeny-Bas temetőjében levő sírok etnikai hovatartozását illeti, különböző vélemények léteznek. A kutatók jó része Ny. I. Repnyikov nyomán gótnak gondolja a temetőt, aki álláspontját arra alapozta, hogy meg lehetett találni a Szuuk-Szu temetőjének korábbi rétegeiben talált lelettípusokat a kriptákban. N. I. Ernst úgy határozta meg az

által feltárt sírboltokat, mint bizánci temetkezéseket, de nem datálta azokat. A. L. Jakobszon azt feltételezi, hogy Uzeny-Bas temetője, ugyanúgy ahogy az inkermani, szuuk-szui és eszki-kermani temetők, szarmata-alán hovatarozásúak lehettek, kisszámú gót eredetű temetkezésekkel. V. V. Kropotkin szerint az itteni szarmata-alánok genetikai kapcsolatban álltak az előttük ezen a területen élt 1. századi szkítákkal, akiknek a temetőjét is sikerült megtalálni a Krími Neapolisz, Inkerman és Csorno-Recs városok mellett. Később, néhány kutató az áttekintett sírboltokat alán-gót vegyes népességhez kötötte. A. K. Ambroz csatlakozott V. V. Kropotkin véleményéhez a sírboltokban levő temetkezési szokások helyi eredetét illetően. E. V. Vejmar az uzeny-basi temetőt a Délnyugat-Krím kora középkori lelőhelyeihez sorolta, amelyek már léteztek a 6. században. A szkíta-szarmata eredetű lakosságot a második hegyvonulat egyik völgyébe szorították a régióban feltűnő nomádok.

VÁLOGATOTT IRODALOM

- DAVIDSON, G. R.: *The minor objects*. Corinth 12. Princeton–New Jersey 1952.
- TRAVLOS, J. – FRANTZ, A.: The Church of St. Dionysos the Areopagite and the Palace of the Archbishop of Athens in the 16th Century. *Hesperia* 34:3 (1965) 157–218.
- АЙБАБИН, А. И.: Салтовские наборы из Крыма. *Советская археология* 1977:1, 225–239.
- АЙБАБИН, А. И.: Погребения конца VII – первой половины VIII вв. в Крыму. In: *Древности эпохи Великого переселения народов V–VIII вв.* Отв. ред.: Амброз, А. К. – Эрдели, И. Ф. Москва 1982, 165–191.
- АЙБАБИН, А. И.: Этническая принадлежность могильников Крыма IV – первой пол. VII вв. In: *Материалы к этнической истории Крыма*. Киев 1987.
- АЙБАБИН, А. И.: *Этническая история ранневизантийского Крыма*. Симферополь 1999.
- АЙБАБИН, А. И.: Хазарский слой в Керчи. *Материалы по археологии, истории и этнографии Таврии* 7 (2000) 168–185.
- АМБРОЗ, А. К.: Проблемы раннесредневековой хронологии Восточной Европы. *Советская археология* 1971:2, 96–123.
- АРТАМОНОВ, М. И.: *История хазар*. Ленинград 1962.
- АШИК, А.: *Боспорское царство с его палеографическими и надгробными памятниками, расписными вазами, планами, картами и видами* 1. Одесса 1848.
- БАБЕНЧИКОВ, В. П.: Итоги исследования средневекового поселения на холме Тепсень. In: *История и археология средневекового Крыма*. Ред.: Смирнов, А. П. Москва 1958, 88–146.
- ВАСИЛЬЕВСКИЙ, В. Г.: *Житие Иоанна Готского*. Труды 2:2. Санкт-Петербург 1912.
- ВЕЙМАРН, Е. В. – АЙБАБИН, А. И.: *Скалнстинский могильник*. Киев 1993.
- ВЕЙМАРН, Е. В.: От кого могли защищать готов в Крыму «длинные стены» Прокопия? In: *Античные традиции и византийские реалии. Античная древность и средние века* 17. Свердловск 1980, 19–33.

- Византийские очерки. Труды советских учёных к XV международному конгрессу византинистов.* Отв. ред.: Удальцова, З. В. Москва 1977.
- ГАДЛО, А. В.: Раскопки раннесредневекового селища у деревни Героевки в 1964 г. *Советская археология* 1969:1, 160–168.
- Деяния Вселенских соборов 7.* Казань 1873.
- ЗАВАДСКАЯ, И. А.: Проблемы стратиграфии и хронологии архитектурного комплекса «Базилика 1935 г.» в Херсонесе. *Материалы по археологии, истории и этнографии Таврии* 5 (1996) 94–105.
- ЗИНЕВИЧ, Г. П.: *Антропологические материалы средневековых могильников Юго-Западного Крыма.* Киев 1973.
- КРОПОТКИН, В. В.: Могильник Суук-Су и его историко-археологическое значение. *Советская археология* 1959:1, 181–194.
- КРОПОТКИН, В. В.: *Клады византийских монет на территории СССР.* Свод археологических источников Е4-4. Москва 1962.
- КРОПОТКИН, В. В.: Могильник Чуфут-Кале в Крыму. *Краткие сообщения Института археологии* 100 (1965) 108–115.
- ЛОПАРЕВ, Х. М.: *Греческие жития святых VIII–X вв.* Петроград 1917.
- МАКАРОВА, Т. И.: Археологические раскопки в Керчи около церкви Иоанна Предтечи. *Материалы по археологии, истории и этнографии Таврии* 6 (1998) 344–393.
- МОГАРИЧЕВ, Ю. М.: *Пещерные церкви Таврики.* Симферополь 1991.
- МОГАРИЧЕВ, Ю. М.: Пещерные сооружения средневековых городищ Юго-Западного Крыма. In: *Проблемы истории „пещерных городов” в Крыму.* Ред.: Могаричев, Ю. М. Симферополь 1992.
- ПЛЕТНЕВА, С. А.: Керамика Саркела-Белой Вежи. In: *Труды Волго-Донской археологической экспедиции 2.* Материалы и исследования по археологии СССР 75. Отв. ред.: Артамонов, М. И. Москва–Ленинград 1959, 212–272.
- ПЛЕТНЕВА, С. А.: Средневековая керамика Таманского городища. In: *Керамика и стекло древней Тмутаракани.* Отв. ред.: Рыбаков, Б. А. Москва 1963, 5–72.
- ПЛЕТНЕВА, С. А.: *От кочевий к городам. Салтово-маяцкая культура.* Материалы и исследования по археологии СССР 142. Москва–Ленинград 1967.
- ПЛЕТНЕВА, С. А.: *Очерки хазарской археологии.* Москва–Иерусалим 1999.
- РАВДНИКАС, В. Г.: *Пещерные города Крыма и готская проблема в связи со стадийным развитием Северного Причерноморья.* Известия Государственной Академии истории материальной культуры 12. Ленинград 1932.
- РЕПНИКОВ, Н. И.: Некоторые могильники области крымских готов. *Известия Императорской Археологической Комиссии* 19 (1906) 1–80.
- РЕПНИКОВ, Н. И.: Разведки и раскопки на Южном берегу Крыма и в Байдарской долине в 1907 г. *Известия Императорской Археологической Комиссии* 30 (1909) 99–126.
- РУДАКОВ, В. Е.: Бакла - малый городской центр Юго-Западного Крыма. In: *Античный и средневековый город.* Античная древность и средние века 18. Свердловск 1981.
- РУДАКОВ, В. Е.: Христианские памятники Баклы: Храмовый комплекс X–XIII вв. In: *Античная и средневековая идеология.* Античная древность и средние века 21. Свердловск 1984.
- РЫБАКОВ, Б. А.: *Ремесло Древней Руси.* Москва 1984.
- САЗАНОВ, А. В.: К хронологии цитадели Баклинского городища IX–XI вв. In: *Проблемы истории и археологии Крыма.* Ред. состав.: Могаричев, Ю. М. Симферополь 1994.

- Сюзюмов, М. Я.: Византийский город. *Византийский временник* 27 (1967) 38–70.
- Талис, Д. Л.: Оборонительные сооружения Юго-Западной Таврики как исторический источник. In: *Археологические исследования на юге Восточной Европы. Сборник научных статей*. Москва 1974.
- Талис, Д. Л.: Материалы к экономической и социальной истории Юго-Западного Крыма. In: *Античный и средневековый город*. Античная древность и средние века 18. Свердловск 1981.
- Чичуров, И. С.: *Византийские исторические сочинения: „Хронография” Феофана, „Бревиарий” Никифора*. Москва 1980.
- Щеглов, А. Н.: *Северо-Западный Крым в античную эпоху*. Ленинград 1978.
- Якобсон, А. Л.: *Раннесредневековый Херсонес. Очерки истории материальной культуры*. Материалы и исследования по археологии СССР 63. Москва–Ленинград 1959.
- Якобсон, А. Л.: *Раннесредневековые сельские поселения Юго-Западной Таврики*. Материалы и исследования по археологии СССР 168. Москва–Ленинград 1970.
- Якобсон, А. Л.: *Керамика и керамическое производство средневековой Таврики*. Ленинград 1979.

A SZALTOVÓI KULTÚRKÖR KRÍMI VARIÁNSÁNAK KÉRDÉSE A BIZÁNCI PEREMKULTÚRÁK TÜKRÉBEN

A KRÍM-FÉLSZIGET KORA KÖZÉPKORI RÉGÉSZETI HAGYATÉKÁNAK KAPCSOLATA A SZALTOVÓI RÉGÉSZETI KULTÚRKÖRREL

A Krím-félsziget kora középkori kutatásának kiemelkedően fontos időszaka a Kr. u. 7. század közepétől a 10. század elejéig terjedő időszak (2. kép 2), amely közvetlenül kapcsolatban áll egész Kelet-Európa történetével és régészetével. A korszakot a szaltovói jellegű kerámialeletek 8. század második felétől való feltűnése alapján, illetve a bolgár és a kazár betelepülés lehetőségével számolva a szaltovói kultúrkör krími variánsaként tárgyalja leginkább a szakirodalom. A Krím-félsziget szaltovói emlékeinek kutatása már közel 80 éve folyik, és ez alatt az idő alatt jelentős leletanyag került felszínre.

A Krím-félsziget kazár kori időszakával I. I. Ljapuskin és M. I. Artamonov elméleti munkái és részben ásatásai, majd A. L. Jakobszon, V. P. Babencsikov, D. L. Talisz, A. V. Gadlo és M. A. Fronczsulo munkái foglalkoztak. Komoly fordulópont volt a kutatástörténetben I. A. Baranov 1977-ben elkészült kandidátusi disszertációja, amely az addigi eredményeket összefoglalta. A szaltovói kultúra régióbeli feltűnését Sz. A. Pletnyova hangsúlyozta leginkább, aki 1967-es monográfiájában már határozottan elkülönítette az említett kultúrkör krími variánsát. Ez az elmélet A. I. Ajbabin, a Krím-félsziget kiemelkedő középkoros régészének 1999-es, korszakalkotó monográfiájában is helyet kapott. I. A. Baranov és A. I. Ajbabin tollából az 1990-es években több nagy összefoglaló munka is napvilágot látott a Krím kazár időszakának kérdéseiről, és napjainkban a témával kapcsolatban ezen két szerző koncepciói határozzák meg a kutatást. A 2000-es évek elején Sz. A. Pletnyova az új eredmények alapján a szaltovói kultúra krími variánsának jellemző jegyeit önálló elemzésben dolgozta fel.

A kazár időszak régészeti hagyatékának értékelésénél a szaltovói kultúrkör krími emlékeit I. A. Baranov két kronológiai csoportba osztotta. A korábbi csoportot a 7. század második fele – 8. század első fele közé datálta, és az onogur bolgárokhoz kötötte (pl. Tau-Kipcsak, Aj-Foka stb). A második cso-

portot a 8. század közepe – 10. század közepe közti időszakra keltezte, és a kutrigur bolgárokhoz kötötte (pl. Tepszeny, Kordon-Oba, Szudak stb). A szerző az első csoport megjelenését az írott forrásokból ismert *Magna Bulgaria*hoz kötötte, illetve annak eltűnését és a második csoport kialakulását pedig a Kazár Kaganátus Krím-félszigeti térnyeréséhez. A. I. Ajbabin később egy másik koncepcióval állt elő. Ő a Krím-félsziget szaltovói emlékeit – Sz. A. Pletnyova nyomán – csak egy csoportba sorolta, és a 7. század második fele – 9. század közepe közé keltezte, továbbá azt etnokulturálisan is egységessnek határozta meg.

A régészeti anyag tanulmányozása során mind kulturális, mind pedig kronológiai szempontból jól áttekinthető ez a két, a tudományban mára már meglehetősen mélyen meggyökeresedett koncepció. A régészeti anyag alapján a Krím-félsziget szaltovói időszakának emlékei valójában több földrajzi-kulturális csoportra oszthatók a félszigeten belül is, legfőbb regionális jellemzőik az alábbiakban foglalhatók össze.

A kelet-krími lelőhelycsoport

A kelet-krími csoport a Krím-félsziget keleti és délkeleti részén helyezkedik el, és számos erődített telep, település, falu és temető alkotja, elsősorban a tengerparti részekben (pl. Kerics, Gerojevka, El-Tyigen, Tepszeny, Kordon-Oba, Szudak, Aj-Foka stb). Ennek a csoportnak a házai alapvetően földfelszíni rönkházak és alapozás nélküli, halszáлка mintában rakott falú kőfalazatú házak. Nagyon ritkán, de előfordulnak félig földbe mélyített épületek is, azonban inkább csak a korai időszak (Kr. u. 7. század második fele – 8. század közepe) hagyatékában. A korszak temetőiben főként egyszerű gödörösírokat és koporsós temetkezéseket ismerünk, néha egyéb faszerkezettel. A faszerkezetes temetkezéseknél kőlapok is előfordulnak, illetve jellemzőek a pusztán kőlapokkal készült sírépítmények.

A konyhai kerámia alapvetően korongolt, szürke színű és fésűs, vonalas, illetve hullámvonalas díszítésű (55. kép). A korai időszakra (7. század közepe – 8. század közepe) jellemzőek a kézzel formált, ún. virágcserep alakú edények. Igen kis számban ismertek vörös és barna színű konyhai edények is. A kelet-krími csoport egyik fontos jellegzetessége, hogy a lakosság anyagi kultúráján erős bizánci hatás figyelhető meg. Legkorábban a 8. század közepétől kezdett el terjedni körükben a kereszténység, amely elsősorban a szudaki sziklásírok, illetve a kőlapos-faszervezetes és kőlapos sírok esetében követhető nyomon. Időrendi szempontból elmondható, hogy a kelet-krími csoport legkésőbb a 7. század második felében jött létre. Az alsó időhatárt Szudak lelőhely kikötői negyedének, valamint Aj-Foka településnek az ásatási anyagai és eredményei adják, míg a csoport létezésének felső időhatára a 10. század közepe.

Boszpor és a Kerics-félsziget

Összefoglalóan elmondható, hogy ez a területi csoport a leginkább összetettebb és a legváltozatosabb. V. N. Zinyko és L. Ju. Ponomarjev az utóbbi évtizedben több temetőt és telepet is ásott, továbbá a már ismert lelőhelyeken is folytattak feltárásokat (Gerojevskoje). A Krím-félsziget délkeleti részéhez hasonlóan itt is számolhatunk egy nagy városi központtal (Boszporral), illetve több, természetes védelemmel ellátott, kisebb-nagyobb tanyasias szerkezetű településsel. A Délkelet-Krím ellentétben azonban ezen lelőhelyek egy része antik és késő antik települések és erődök romjaiban jött létre (Tiritaka, Mürmekion, Nümphaion). A régió kora középkoráról már a 20. század harmincas éveitől vannak adataink, amikor is a nagy kiterjedésű ásatások során a Boszporoszi Királyság lelőhelyein szaltovói időszakra keltezhető leletanyagot találtak a felsőbb rétegekben. Ezek az ásatások az 1960-as években folytak, és aktívan folynak napjainkban is. A kora középkori anyagi kultúra mind Boszporban, mind pedig a Kerics-félszigeten lévő mezőgazdasági településeken semmiben sem különbözik egymástól, sem pedig a Délkelet-Krím hasonló időszakra datálható lelőhelyeitől. A régió sajátossága, hogy az itteni leletanyag áll a legközelebb az Azovi-tenger menti és a Donyec menti kazáriai lelőhelyek leletanyagához.

Épp ennek a régióknak a kerámiái közt találunk a legnagyobb számban a szaltovói kultúra alánjaira jellemző fényezett asztali kerámiát. A hasonlóságok ellenére markáns helyi jegyek is előfordulnak a hagyatékban a 7–8. század fordulóján. Ide sorolható a konyhai edények archaikus jellege (kézzel formált és fazekaskorongon utánkorongolt korsók, kétfüles edények), az asztali kerámiák különleges alakja (fényezett edények, amelyek alakjukban a primitív pásztoredényekre hasonlítanak), illetve a tárolóedények jellegzetességei is (bordó színű, hegyes aljú *amphorák* és recézett testű Fekete-tenger menti *amphorák*). Ezek a megállapítások a szudaki és a boszpori legkorábbi szaltovói jellegű leletekre igazak leginkább.

A délkelet- és a középső-krími lelőhelycsoport

A Krím-félsziget délkeleti, és középső része a Krím egyik legjobban kutatott térsége a vizsgált időszakban. I. A. Baranov a szaltovói kultúrkör krími variánsának kezdeti szakaszához a félszigeten 29 lelőhelyet sorolt, amelyek közül a legjobban kutatott és feltárt Tau-Kipcsak település. A lelőhely a félsziget központi részén, a krími hegyvonulat belső oldalán fekszik, és a 8. század közepétől keltezhető. Bár kevés az igazán jól datálható lelet, de felső időrendi határa a 10. századra tehető. A lelőhely legközvetlenebb párhuzamának Alcsakot tekinthetjük a szudaki mikrorégióban, illetve a Dacsnoje falu melletti temetőt. Ma már vitán felül áll, hogy ez a mikrorégió kétségkívül kapcsolatban állt Szudak központtal. Ebben a mikrorégióban találjuk továbbá az eddig ismert legnagyobb korabeli *amphora*-előállító központot a félszigeten. A fazekasmesterek eredetét, etnikai hovatartozását nehéz meghatározni, de a térségben döntő többségben a korai bolgárokhoz sorolt szaltovói temetőket és lelőhelyeket ismerünk. Ez utóbbiak közül a legjelentősebb Tep-szeny, amelynek fennhatósága alá tartozott az Otuzka folyó völgye és a Kara-dag hegytől nyugatra fekvő területek. A Tep-szeny környéki lelőhelyek a félsziget központi részén koncentrálnak, és régészeti hagyatékuk meglepően sok hasonlóságot mutat a Donyec menti és az Azovi-tenger környéki szaltovói horizonttal. Így több kutató is a korai bolgárokhoz kötötte ezt a népességet. A leletanyagban azonban jól kivehetők a bizánci elemek is, a legtöbb kapcsolat Szudak és tágabb környéke felé mutat.

A dél-krími lelőhelycsoport

A Krím-félsziget déli részén nincsenek olyan lelőhelyek, amelyek egyértelműen és jellemzően a szaltovói kultúrkör jellegzetességeit hordozzák. Habár I. A. Baranov az általa készített, a korai bolgárokat összefoglaló térképén itt is megjelölt néhány lelőhelyet, a szerző maga is hangsúlyozta, hogy ezen lelőhelyek etnikai meghatározása kérdéses. Például Alusta várának és Gorzubitszkoje gorogyiscsének van ugyan erre az időszakra datálható leletanyaga, amely némi szaltovói kapcsolatot mutat, azonban ez pusztán az *amphorák* és néhány konyhai edénytípus hasonlóságát jelenti. Bonyolultabb a helyzet az Alusta mellett, valamint az attól keletre található lelőhelyek esetében. Itt ugyanis mindenekelőtt hosszú ideig használt lakóépületek sora jellemezi a korszakot, pl. Partyenit, Szotyera balka és Lucsisztoje (34. kép) lelőhelyeken.

A halszákmintás falazáson kívül a házak technikai kivitelezése, illetve a kerámiaanyag esetében figyelhetünk meg némi bizánci hatást, főként a konyhai kerámiáknál. Elmondható ugyanakkor, hogy ez a bizánci behatás általános jellemzője a bizánci–kazár határvidék anyagi kultúrájának a régióban.

A délnyugat-krími csoport

A Délnyugat-Krím és Kherszon lelőhely az egyik legösszetettebb kérdés a Krím-félszigeten, régészeti, történetileg és az időrend tekintetében egyaránt. Sajnos a Kiz-Kermen városában folytatott jelentősebb feltáró munkákon kívül – ahol lakó, gazdasági és védelmi célú építmények is előkerültek –, csak kiterjedtebb régészeti kutatások csak minimálisan folytak a mikrorégióban, ráadásul azok is elsősorban Kherszon környékére koncentráálódtak. Ennek a csoportnak, mikrorégióknak az a sajátossága, hogy olyan szaltovói kapcsolatrendszerű anyagok is előkerültek, amelyek ismertek Mangup, Csufut-Kale, Eszki-Kermen és Szjuzjreny lelőhelyekről, tehát a Krím középső részéről is, sőt ezen importok száma az elmúlt időszakban tovább bővült. Szaltovói eredetűnek tulajdonképpen a tárolóedények egyes fajtái és a konyhai kerámia formai kivitelezése tartható, de igazából nincsenek vitathatatlan markerek a leletanyagban. I. A. Baranov is inkább történeti érvekkel operált a régió szaltovói kapcsolatai és előzményei esetében. Véleménye szerint a fentebb említett városok közül ugyanis néhány szerepel azon kazár vá-

rosok között, amelyekről a 10. század első felének egyik kiemelkedő kazár forrása, József kazár kagán levele tett említést. Kherszon városáról ugyanakkor tudjuk, hogy az egész kora középkor folyamán jellemzően polietnikus volt, miközben alapvetően bizánci eredetű az anyagi kultúrája (*Kherszonról bővebben ld. lentebb*).

Az északkelet-krími lelőhelycsoport

Az Északkelet-Krím az egyik legkevésbé kutatott régió. I. A. Baranov 1994-ben 12 lelőhelyet említett ebben a régióban a vizsgált időszakból. Napjainkban a rendelkezésre álló leletanyag már bővebb, az újabban felfedezett lelőhelyek közé tartoznak pl. Csajka, Ablemitszkoje, Kerkinyitida és Kalosz-Limen gorogyiscsék, valamint Zaozernoje, Kropotkino és Mirnij települések. Kara-Tobe antik településén is előkerült olyan leletanyag, valamint temetkezés is, amely a szaltovói időszakra keltezhető. Ismerünk még további sírokat a 7. század második fele – 10. század eleje közti időszakból antik lelőhelyekről, illetve azok közelében, de elkülönülten. Szórványleletek kerültek elő továbbá Lazurnoje, Olenyevka, Kuznyeckoje, Vlagyimirovka, Szytereguscseje falvak mellől, valamint az antik időkre datálható Kulcsukszkoje és a Donuzlav-tó déli és nyugati partján lévő gorogyiscsékéről. Ennek a régióknak tehát az az egyik sajátossága, hogy majdnem minden lelőhely antik településre, előzményekre épült, azonban kora középkori épületmaradványokat ebből a régióból még nem ismerünk.

A Krím-félsziget szaltovói jellegű leleteinek időrendjéről összefoglalóan

A napjainkban legelfogadottabb kronológia szerint a szaltovói időszak *első szakaszát* (amelyet gyakran a szakirodalomban korai bolgár korszaknak is neveznek) alapjában véve nem lehet a 7. század közepenél – 8. század első felénél korábbra datálni. Ide tartoznak Szudak, Boszpor és Morszkoje lelőhelyek lakóépületei. Nem zárható ki, hogy ehhez a szakaszhoz tartozik néhány elszórt, a krími hegyek előhegyi zónájában (Tau-Kipcsak település korai szakasza) és a Kercs-félszigeten lévő település (pl. Gerojevszkoje). A 7. század közepétől kezdve lehet nyomon követni a krími sztyeppi terület kora középkori nomád temetkezéseit is, de a legkorábbi periódus pontos időrendje még várat magára.

A Krím-félsziget szaltovói időszakának *második szakaszát* hagyományosan a 8. század közepe – 9. század első fele közé keltezhetjük. Ennek alsó kronológiai határát elég jól meg lehet határozni a gazdag numizmatikai anyag segítségével. Elsősorban III. León (717–741), V. Kónsztantinosz (741–775) és IV. León (775–780) bizánci császárok *solidus*ai adják ennek a horizontnak a megbízható kronológiai markereit. Arab érméket is ismerünk ebből az időszakból, elsősorban Tepszenyből, ahol nagyszámú arab érme került elő a 8. század közepe és a 9. század eleje közti időszakból. A második periódus alsó időhatárát jelentő anyagban a különböző szaltovói kapcsolatrendszerű csatok is megtalálhatók. Legnagyobb számban a szudaki temetőből és településről, valamint a tepszenyi temetőkből és a város kultúrrétegéből ismertek, amelyeket A. I. Ajbabin és O. V. Komar elemzett.

Már szinte axiómává vált a krími kazár kutatásban, hogy ennek a periódusnak a felső határát az úgynevezett magas nyakú, lapos fülű kancsók és az import, fehér agyagból készült mázas bizánci kerámia eltűnéséhez lehet kötni. Ezen felül – áttekintve a konyhai edénykészletek összetételét – azt lehet mondani, hogy néhány igen hosszú életű lelőhelyen ezek között inkább az archaikus formák dominálnak. Kevésbé észrevehető és jellemző olyan standardizáció, mint a későbbi periódusokban.

Jelentős probléma azonban a krími kazár kutatásban, hogy meglehetősen kevés lelőhelyen

sikerült jól elkülöníteni ezt a horizontot. Szudak kikötőjénél, valamint Tepszeny esetében ez biztosnak mondható. Néhány további telepen egyes lakó- és kultikus épületek átépítésének idejét szűkebb időre lehet keltezni a 9. század közepe előtt, amelyhez néhány zárt leletegyüttes is besorolható. A Kercs-félsziget néhány lelőhelyén ugyanakkor szintén sikerült egyértelműen elkülöníteni ezt a periódust.

A Krím szaltovói időszakának *harmadik periódusába* sorolható a legnagyobb számú lelet és lelőhely. A félsziget szaltovói lelőhelyeinek pusztulási rétegeiből nagy mennyiségben kerültek elő bizánci pénzek, már a 8. század közepétől is. Ezek elsősorban VII. (Biborbanszületett) Konstantin (társcsászárként 908–945, egyeduralkodóként 945–959) és fia, II. Rómanosz (959–963) bizánci császárok érméi. Szudakban 10 darab bronz- és aranyérme került elő, amelyek közül hat kherszoni eredetű veret. A kerszi Keresztelő Szent János templom feltárásán 1963-ban került elő egy ezekhez tipológiailag közel álló, de nagyon rossz megtartású érme. Szintén Kercsből ismerünk egy kherszoni verésű I. Romanosz (920–944) érmét. A harmadik periódusban a kerámiaanyagban a fekete-tengeri *amphorák* és a jó minőségű konyhai edények dominálnak, miközben teljességgel hiányoznak a délebbi, bizánci eredetű *amphorák*, amelyek a 10. század negyvenes éveinél korábban nem jelentek meg a félszigeten. A harmadik periódus lelőhelyein megtaláljuk a keresztény térítés legmarkánsabb régészeti is azonosítható emlékeit.

ETNIKUMTÖRTÉNETI KÉRDÉSEK: KORAI BOLGÁROK (KR. U. 7–10. SZ.) HAGYATÉKA A KRÍMBEN?

Már a kutatás korai időszakában törekedtek a kutatók arra, hogy a régészeti hagyatékban elválasszák a különböző etnikumokat: többnyire alán, kazár, bolgár, szláv és néha magyar leletekről írtak. Felmerült azonban egy szinkretista megközelítés is, amely egy speciális, kevert, Fekete-tenger melléki kultúra hagyatékaként határozta meg a korszak emlékanyagát. A kutatók többsége úgy vélte, hogy a bolgárok elődei a 7. században intenzíven kezdtek beáramlani a Krím-félszigetre, amely betelepülést elsősorban a kazárok által birtokolt Krím-félsziget 8–10. századi régészeti hagyatékának elemzése támaszt alá. Ennek a régészeti horizontnak a fejlődését a kazár, illetve a bizánci függés gyengülése tette lehetővé. Nehezebb kérdés ugyanakkor a hanyatlás értelme-

zése, amelyet a 9. századi magyar, vagy leginkább a 10. századi besenyő betörésekkel hozott összefüggésbe a kutatás. A kazárok hatalmának csökkenésével egyértelműen összefüggésben áll a leletanyag változása, de a tárgyalt időszak végén a régészeti hagyaték gyökeres átalakulásának hátterében már biztosan a 10. századi bonyolult kazár–rusz–bizánci kapcsolatok állnak. Ez a hagyaték nem mutat lényegi változást vagy fejlődést a 10. század második negyedéig, mindössze a 9. század közepén van egy jól kimutatható belső változás. A lelőhelyeken sem találkoztunk tűzvész vagy pusztítás nyomaival.

Két szakember, Sz. B. Szorocsan és V. Je. Nauzenko más oldalról közelítették meg a történeti interpretáció kérdését, mivel ők a Bizánci Birodalom

és a Kazár Kaganátus együttes hatalmával számoltak a kérdéses területen. A félsziget délkeleti részén elhelyezkedő nagyvárosok és a Tepszeny-fennsík lelőhelyei bizánci fennhatóság alatt álltak. Kultúrájuk különbözött a kazáriai eredetűnek vélt lakosságétól, akik a Krím délkeleti részén és a Kerics-félszigeten lévő falvakban éltek. A Kaganátus nem tartott igényt a Krím feletti politikai kontrollra, többnyire megelégedett a terület adóztatásával.

A korai bolgár jelenléttel számoló szakemberek többsége szerint ez a népesség a 8. század közepén jelent meg a Krímben, amelyet nagyszámú lelőhely is igazol. A betelepülés bizánci ellenőrzés alatt mehetett végbe a Kerics-félszigetre, illetve a Krím délkeleti és északnyugati részére. A kutatásban ugyanakkor egyre gyakrabban felbukkan az az elképzelés, hogy az itteni „korai bolgárok” helyi bizánci területek lakosságából fejlődtek ki valójában, szemben a szaltovói eredeztetéssel. Többen elutasították a félsziget délnyugati részén található lelőhelyek korai bolgár interpretációját. Sőt a szaltovói kultúrkör itteni jelenlétének feltételezését is, jóval távolabbra kitolva a bizánci területek és érdekszféra határát. Mindez szorosan kapcsolódik Sz. B. Szorocsan elképzeléséhez, aki a bizánci érdekszféra helyett konkrét bizánci jelenlét mellett érvelt a Krím nagy területén. A kazárok irányába való adózás ennek nem mond ellent, ugyanakkor ez inkább csak a helyi közigazgatás politikai orientációját mutatja, ami nem feltétlen tükrözi az anyagi kultúra zömét adó népesség etnikai eredetét, összetételét a Krímben ebben az időszakban.

Az etnikai kérdések vizsgálatánál a temetkezések megfigyelései kiemelkedő szerepet játszanak. I. A. Baranov a Krímben a korai középkor második felének temetkezési szokásait vizsgálta, és hasonlóságokat mutatott ki azoknál egészen az Urál előteréig, valamint a Középső-Volga-vidék korai bolgárokhoz kötött temetőivel, vagyis a tágabb szaltovói kultúrkörrel. Számos adat ismert ugyanabban a vonatkozásban az embertani hasonlóságok terén a korai bolgárokkal. Mindez feltételelesen kirajzol(hat)ja a szaltovói kultúrkör egy regionális variánsát, mint a Kazár Kaganátus fennhatósága alatt élő

korai bolgárokat. Markáns attribútum azonban az erőteljes bizánci hatás, amely azonban Kherszontól keletre távolodva egyre kevésbé érvényesült. Ugyanebben az irányban a Don-vidéki és Azov-tenger melléki kulturális hatás fokozottan mutatható ki. A bizánci hatást azonban nem vehetjük számításba etnikai markerként. Amennyiben a szaltovói hagyatékok hordozó egykori népesség eredetét próbáljuk meghatározni, megállapítható, hogy azokat aligha tekinthetjük valóban kazároknak, mivel nem hordozzák a Szokolovszkaja balka típusú lelőhelyek jellegzetességeit.² Ugyanakkor az is tény, hogy a Krímben még mindig erősen vitatott a kazár fennhatóság mikéntje, időbeni kiterjedése és a bizánci hatalommal való kapcsolatának jellege. Azonban a szaltovói elemek meglétét elfogadó szakemberek szerint is szerencsésebb választás lehet a „szaltovói kultúrkör krími variánsa” megnevezés helyett a „*Krími Bolgária*” terminus használata a 8. századtól a 10. század első feléig.

Korai bolgárok a Krímben

A Tau-Kipcsak-csoport

A Tau-Kipcsak-csoport névadó lelőhelye a középső krími szaltovói jellegű lelőhelycsoport központja. Ma nagyjából 50 lelőhely (telep és erődített telep) ismert ebből a csoportból (pl. Tau-Kipcsak, Bulganak, Bakla, Kiz-Kermen, Kalosz-Limen stb). A Krím-félsziget középső (Tau-Kipcsak, Bulganak), nyugati (Kalosz-Limen), délnyugati (Bakla, Kiz-Kermen) és déli (Szentháromság fok [м. Святой Троицы]) részén helyezkedik el. Temetőket ebből a csoportból egyelőre nem ismerünk. Jellegzetes a vörös és barna színűre égetett, korongolt vagy kézzel formált asztali és konyhai kerámia (55. kép), amely bekarcolt hullámvonalas díszítéssel van ellátva. Ezt a kerámiatípust egyidejűleg használták a kelet-krími csoportban is népszerű) szürke, korongolt, fésűs, vonalas és hullámvonalas díszítéssel ellátott kerámiával, ugyanakkor ez a jellegzetesség jól megkülönbözteti ezen csoport lelőhelyeit a kelet-krími csoporttól. A rönkházak és a halszállkamintásan rakott falú kőépületek mellett mindvégig népszerűek voltak a félig földbe mélyített objektumok is. A cso-

² A kazár entikumot a szaltovói kultúrkörön belül általában az ún. Szokolovszkaja balka horizonthoz szokás kötni, a Don folyó alsó folyásánál (Szal és Manyics folyók köze, ld. 93. kép).

port telepei délen feltehetően nem egyszerre, hanem fokozatosan, időben elhúzódva jöttek létre. Például Tau-Kipcsakban néhány háztartási gödör és épület a 7. század második felénél nem keltezhető későbbre, ahogy Baklában is megelőzi a vörös színű, bekarcolt hullámvonaldíszes konyhai kerámia feltűnése a 7. század második felét. Legalábbis erre utal az, hogy ilyen kerámiatöredékeket találtak egy olyan rétegben, amelyet erre az időszakra datálható *amphora* keltezett. Hasonló kerámia Kiz-Kermenben kicsit később (de a 9. század közepénél nem később) jelent meg. Ez a kerámiatípus a 9. század második felénél később jelent meg Szentháromság fok lelőhelyen. A Tau-Kipcsak csoport lelőhelyeinek felső időhatára – akárcsak a kelet-krími csoport esetében – a 10. század közepe.

A korai bolgárok krími beköltözésének történeti és időrendi kérdései és vázlata

Napjainkban a kutatók nagy része egyetért abban, hogy Kuvrat *Magna Bulgariája* a 7. század második felében esett szét, illetve, hogy valójában ez volt az oka annak, hogy a Krím-félszigetre török nyelvű, eredetű etnikai csoportok hatoltak be. I. A. Baranov szerint Kuvrat bolgárjainak egy része a kazárok elől vándorolt a Krímbe, miután az utóbbiak kiszorították őket korábbi lakóhelyeikről, majd ez a korai bolgár népesség aztán elkezdett áttérni a letelepült életmódra.

A. I. Ajbabin éppen ellenkező véleményen van, ő a kérdéses lelőhelyeket a sokszínű kultúrájú, kazárok nevével fémjelzett csoporthoz köti. A. V. Szazanov és Ju. M. Mogaricsev szerint a török beáramlás a Krímbe a 7. század második felében minimális mértékű volt, és régészetiileg szinte megfoghatatlan. Abban egyet kell értenünk A. I. Ajbabinnal, hogy a régészeti hagyaték a Krím délkeleti és sztyeppi részén a 7. század második fele – 8. század első fele közötti időszakban igen heterogén. Ezek olyan behatoló nomád népcsoportok temetkezései, amelyek párhuzamai a Fekete-tenger melléki sztyeppi temetkezések körében ismertek. A tárgyalt leletanyag másik csoportja egy, már a letelepült életmód felé tartó, de eredendően sztyeppi, feltehetően török eredetű népességre mutat. Ilyen lelőhelyek például Tau-Kipcsak, Ptaskino, Gerojevszkoje, Morszkoje telepek korai horizontjai, Bulganakszkoje gorogyisese kora középkori horizontja, valamint Kalosz-Limen kö-

zépkori leletei. Szudak és Boszpor lelőhelyek is ide sorolhatóak. Ez utóbbiaknál azonban erősebb a bizánci kulturális hatás és a konyhai edénykészletek is elütnek a fentebb említett lelőhelyek anyagaitól. Ez a megfigyelés egyértelműen Szudak és Boszpor városok földrajzi elhelyezkedésével magyarázható. Joggal feltételezzük, hogy ez a török eredetű népesség a Bizánci Birodalommal föderatív státuszban állt, amely egy régi, bevett gyakorlat volt a betelepülés felügyeletére, az újonnan érkezettek igyekeztek a bizánci érdekek mentén felhasználni. A korai betelepülés mértékéről és a fokozatos életmódváltásról (nomádról a letelepedetthez) a 7. század második fele – 8. század első fele közti időszakban még csak csekély régészeti leletanyag áll rendelkezésünkre.

A 8. század közepén azonban nagyszámú új – és a leletanyag szaltovói kapcsolatai okán feltehetően kazáriai eredetű – lelőhely tűnt fel a Krím területén, amelyeket a szaltovói kultúrkör krími variánsaként tárgyalt összefoglalóan a szakirodalom. A betelepülés okáról és időrendjéről viszonylagos egyetértés mutatkozik a kutatásban. A kazár–arab háborúk kiváltotta kazáriai népmozgások álltak a háttérben a 8. század derekán. I. A. Baranov szerint a korai bolgárok „második betelepülése” nem csupán bizánci településeket és erődítményeket pusztított el, hanem az új betelepülési hullám előtt már itt lévő sztyeppi eredetű népek településeit is. Hangsúlyoznunk kell ugyanakkor – miként arra A. I. Ajbabin is rámutatott –, hogy pusztulási rétegeket és égési nyomokat ebből az időszakból még nem figyeltek meg. Valószínűbb, hogy a félszigetre telepített korai bolgárok békés módon települtek le, továbbá az is, hogy Szudak és Boszpor bizánci kulturális hatás alá került sztyeppi/török eredetű lakossága is tovább élt, majd anyagi kultúrája egyformává vált.

A második betelepülés okáról elég markáns véleményt fogalmazott meg Ju. M. Mogaricsev és A. V. Szazanov, bár az általuk felhozott érvek nem győzték meg a kutatók többségét. Szerintük a 8. század közepi korai bolgár betelepülés a bizánci hatalom felügyelete mellett történt, akik az újonnan érkezetteknek a Kerics-félsziget területét jelölték ki. Ezek alapvetően keresztény, vagy a keresztény uralmat elfogadó szaltovói bolgárok voltak, akik a kazár–arab háborúk által érintett kazáriai területekről menekültek.

Összefoglalva elmondható, hogy a sztyeppi eredetű bolgár török népesség lelőhelyei és leletanyagának zöme a 8. század közepétől datálható a félszigeten. A Bizánci Birodalommal való állandó érintkezésnek köszönhetően a betelepülők gyorsan alkalmazkodtak a bizánci életformához, utánozták azt és felvették a kereszténységet. A 9. század közepén pedig változások történtek már a településszerkezetben is. Több lakóépületet és templomot átépítettek, illetve számos újat is emeltek, továbbá a leletanyagban is változásokat figyelhetünk meg. A kereszténység felvétele új temetők nyitását hozta magával. Ezen változások összességét nem lehet (pusztán) ellenséges katonai és politikai erők meg-

jelenésével magyarázni. Nem zárható ki azonban, hogy ezek a – főleg építményeket érintő – változások például természeti katasztrófa/katasztrófák következményei. A térségben ugyanis gyakoriak a földrengések, így feltehető, hogy a helyreállító munkálatokat sikerült a régészeknek megfigyelniük. A felső kronológiai határral kapcsolatban elmondhatjuk, hogy a Kelet-, Délkelet- és Északnyugat-Krím minden lakó-, gazdasági és vallási épületének, valamint temetőjének használata egy időben ért véget, nagyjából a 10. század közepén. Ennek okát az írott forrásokban is megőrződött kazár betörésben láthatjuk, ráadásul a Délkelet-Krím-ben számos további hadjáratról is van adatunk.

A KAZÁR KAGANÁTUS ÉS A FEKETE-TENGER ÉSZAKI-ÉSZAKKELETI PARTVIDÉKÉNEK KORA KÖZÉPKORI RÉGÉSZETI KAPCSOLATAI

Miután a kazárok birtokba vették a Fekete-tenger északi partvidéke mentén elterülő sztyepp területét, ez komoly változásokat eredményezett a Krím-félszigeten is. A forrásokból ismert, hogy a 7. század második felében a kazárok kiszorították a korai bolgárokat az Azovi-tenger keleti és a Fekete-tenger északi részéről. Az írott források alapján felrajzolt változások képe azonban a Krím-félsziget régészeti hagyatékát is figyelembe véve nem egyértelmű és ma még sok helyen erősen vitatott.

A kazár kor emlékei: Boszpor

Az ókorban *Pantikapaion*, ma Kercs néven ismert településen a kazárok betöréséről egy masszív pusztulási réteg tanúskodik a kutatók többségének véleménye szerint. Főleg a város kikötőbeli részének kisebb feltárásainak eredményei hozhatók ezzel összefüggésbe. Az itt ismert és közel kétszáz évig álló bazilikaszerű objektum az alapokig elpusztult, a felmenő falazásból mindössze két sornyi kő maradt fenn. A kerámiaanyagra a vörös mázas edények töredékei jellemzők, olyanok, amelyek a Tamanszkoje gorogyiscse 7–8. század rétegeiben is előfordulnak: vörös színűre égetett, legfeljebb 8-10 cm peremátmérőjű korsók korai formái, valamint a sima peremű magas nyakú *amphorák* apró, zónákba rendezett rovátkolással.

A kazárok boszpori tartózkodásának legkifejezőbb bizonyítéka a iusztinianoszi építkezés romjain épített fehér, faragott kváderkövekből álló erődít-

mény maradványa. A kazár periódusból származó kultúrrétegben fedezték fel, amely két, párhuzamosan futó, egymástól félméteres távolságra lévő falból áll. A méteres szélességű köpenyfalak öt sor kő magasságig maradtak fenn. A fal egyes szakaszai halszálkamintásan lettek felrakva, amely kivitelezési mód a Kazár Kaganátus nagyobb területén is széles körben ismert. A falak 15 méter hosszan figyelhetők meg. A falazás alapossága és a nagyobb hosszanti terjedelme miatt a létesítmény védelmi jellege, funkciója valószínű, tehát a tengerbe benyúló helyen a kazár kori citadella egy részletéről beszélhetünk. Az erődítmény alaprajzát sajnos a három évszázaddal később odaépített és napjainkban is látható, Keresztelő Szent Jánosnak szentelt templom elfedi. Több megfigyelés szól amellett, hogy a templom építésekor az egész korábbi építményt lerombolták. A citadella falai és a templom alatt megfigyelt építmény maradványai a mai felszíntől 2,7–3 m mélyen fekszenek, ennek alapján azonos korúnak tekinthetők. Nehezebb megállapítani annak az építménynek az eredeti rendeltetését, amelynek sarkát a Keresztelő Szent János templom déli falánál tárták fel. Valószínűleg nem lakóépület lehetett, sokkal inkább közösségi, esetleg vallási célú. Azt viszont nehéz megmondani, hogy milyen valláshoz tartozhatott, keresztény vagy zsidó szentély lehetett. Mindkét változat lehetséges, ugyanis Boszporban a 9. század második felében biztosan létezett egy nagyobb izraelita vallású közösség. A kazár periódus

építményei, csakúgy, mint a iusztinianoszi építmények, azonban sajnos teljesen megsemmisültek, majd a területükön a bizánci építészet szabályainak megfelelő városnegyedek alakítottak ki.

Boszpor kazár kori lakóépítményeinek kerámiaanyaga meglehetősen jól keltezhető. Ezek többnyire horizontális és horizontális-zónás rovatkolású *amphorák*, illetve konyhai kancsók vonalas díszítéssel, valamint fényezett edények, illetve Tmutarakany-típusú vörös kancsók, fedőhornyos peremmel. Ezzel együtt előfordulnak még kézzel formált konyhai kerámiák, valamint vékonyfalú üvegcsészék (42. kép). Hasonló leleteket találtak a Krím- és a Tamany-félsziget több olyan városában, ahol a 7. század végén a Kaszpi-tenger mellékéről betörő kazárok megtelepedtek. Ilyen települések pl. Patrej, Tiritaka, Kepi, Hermonassza. Ezek azért fontos párhuzamok, mert a 6–7. századi építmények romjain olyan kazár kori telepeket találtak, amelyek a boszporinál sokkal jobb állapotban maradtak fenn. Így megbízható időrendi markerei azoknak a kultúrrejtegeknek, amelyeket a 8–10. század folyamán a Krím-ben élő kazárok hagyatékának vél a kutatás.

A régészeti anyag alapján a boszpori kazár citadella pusztulását a 10. századra tehetjük, amelyet többen is az újonnan érkező sztyeppi nomádok, a magyarok, illetve besenyők feltűnéséhez kötöttek. Ez a két népesség kezd(het)te meg ugyanis a kazárok kiszorítását a Fekete-tenger északi előteréből. Bizánc pedig kihasználta ezt a helyzetet, és visszavette a Krím jelentős részét, a saját irányítása alá vonva annak sok erődtítményét és városát, közöttük Boszport is.

A kazár kor emlékei a Kelet-Krím-ben és a sztyeppén

A nomád kazárok feltűnését a Kelet-Krím-ben és a Krím sztyeppi területén többnyire elszórt, kurgán alá temetett, Ny–K-i tájolású temetkezések jelzik. A férfi sírokra jellemző az egész lovas- vagy a részleges lovastemetkezés. Utóbbi esetében a ló koponyája és lábvégcsontrajai kerültek a sírokba, néha pedig csak a lókoponya. Jellemzőek továbbá a gyakori fegyvermellékletek is. A Portovoje település közelében feltárt kurgánban egy padmalyos sírgödörbe temetett harcos mellett kardot, nyílhegyeket, veretes övet és lószerszámokat találtak a lócsontváz és juhcsontok mellett. A tárgyak díszítése bizánci stílusú és a 7. század második felére mutat. Porto-

vojeban a legkésőbbi leletek a trapéz alakú kerettel ellátott csatok, amelyek a Krím-ben a 7. század utolsó negyedére – a 8. század elejére jellemzők.

A Krím keleti részén, Novopokrovkában egy korábbi antik település területén tártak fel egy gazdag női sírt. A csontváz fejjel északkelet felé feküdt a sírban, mellette arany halántékfüggők, piperezszközök és egyéb ékszerek, valamint juh láb- és bordacsontok, illetve vaskés és vasár kerültek elő. Hasonló függőket találtak egy 7. század végéről származó sírban a Kubány vidékén (Mihaelszfeld) és Ufában is. Ezen sírok formái, mellékletanyaga és a megfigyelt temetkezési rítus az Altaj régióban, Tuvában és Kelet-Kazahsztánban, illetve a velük szomszédos területeken feltárt türkök sírjai közt rendelkezik párhuzamokkal. Hasonlókat ismerünk a kazárok vándorlási útvonalai mentén feltárt sírokban az Alsó-Volga mentén is.

Az írott források szerint Boszporban a 8. század elején kazár helyőrség székelt, amely a Kerciszorost ellenőrizte. Hitvalló Szent Theophanész a 704. évi eseményekről beszámolva írt Boszpor arkhonjáról, Valgicáról és a kagán phanagoriai helytartójáról, Papatsinról. Niképhorosz konstantinápolyi pátriárka pedig Phanagoria arkhonját helyi kazárnak tartotta. Sokan Valgica személyében is Boszpor kazár helytartóját (tudóját) látják.

A második kazár–arab háború (722–737) pusztításait követően a kaganátushoz tartozó észak-kaukázusi régióból egy második bolgár betelepülési hullám érkezett a kazárok ellenőrizte Krím-be. A 8. század közepe táján a Krím északnyugati, keleti és középső részén több tucat új telep, temető és fazekasközpont létesült. Valószínű, hogy a Kelet- és az Északnyugat-Krímre átköltözött korai bolgárok békésen telepedhettek le ezeken a szabad területeken.

Feltehetően a kazár nyomás hatására hasonlóan települtek a Krím délkeleti részébe a Kubány folyó középső folyásánál lakó, a bizánciak által „szugd”-oknak nevezett adige törzsek is. Ők hozták létre a parton Szudak települését. Az I. A. Baranov által a szudaki ásatásról publikált anyagokból az tűnik ki, hogy a várost a 7. század utolsó negyedénél nem alapíthatták korábban. Az írott forrásokban Szudak a 7. század végén tűnik föl először, majd a 8. század első felében, a kelet-krími gazdaság dinamikus növekedésének köszönhetően Szudak a régió fontos

kazár kereskedelmi központjává vált. Valószínűleg a század elején a városban vámhivatalt hoztak létre, ugyanis a kikötőben több mint 400 db, a 8–12. századokra datálható bizánci pecsétlő került elő. A pecsétlők arról tanúskodnak, hogy Szudak kereskedett Konstantinápolyval, illetve Kis-Ázsia más bizánci kikötőivel is.

A Kercs-félszigeten, Tiritaka városában az újonnan betelepültek a bizánci bazilika lerombolása után, annak romjain új lakóépítményeket emeltek, amelyeket a stratigráfiai megfigyelések alapján a 8. század elejére keltezhetünk. Trikitakában, valamint a Kordon-Oba és a Tepszeny-fennsík dombjain található temetők esetében a temetkezési szokások között három típust különíthetünk el. Az első típusba a kőlapokkal fedett padkás sírok tartoznak, a másodikba a faelemekkel fedett padkás sírok, míg a harmadikba a fakoporsós temetkezések sorolhatók.

A. V. Gadlo és I. A. Baranov dolgozta ki a félsziget korai bolgár lakóépületeinek tipológiáját. Tau-Kipcsakban és Ptaskinóban a legkorábbi időben félig földbe mélyített, oszlop nélküli lakóhelyeket alakítottak ki, amelyeknek a közepén helyezkedett el a tűzhely. A tetők vagy a földre, vagy a paticsfalra támaszkodtak. Mellettük helyezkedtek el a gazdasági vermek és helyiségek, a tárolási és konyhai célra szolgáló kerámiákkal és más tárgyakkal együtt. Hasonló, félig földbe mélyített lakóépületeket találtak a 8. század második feléből – 9. századból Kordon-Oba és Jevpatorija lelőhelyeken. Kordon-Obán egy félig földbe mélyített ház padlózatán egy 9. századi szaltovói típusú veret feküdt. Feltártak továbbá több olyan lakóépületet is, amelyet már kőből rakott kályhával, kemencével láttak el. Tau-Kipcsakban a házak tetői négy, míg Gerojevszkoje településen három oszlopra támaszkodtak.

Alaprajzuk szerint az első, padlózattal rendelkező földfelszíni építmények nem különböztek a félig földbe mélyítettektől. Tau-Kipcsakban az utolsó periódusban, illetve Gerojevszkojében és Ptaskinóban két helyiségből álló házakat építettek, padlózattal és kályhával. A településen előkerült 8–10. századi *amphorákat* és kancsókat, valamint egy négykarmos foglalatú, üvegbetétes kazáriai stílusú gyűrűt a 8. század második fele – 10. századra jó korhatározónak tekinthetjük. Tiritakában, Iluratban, Alekszejevskában és Tepszenyben még a 11. században is építettek ilyen házakat.

A régió tárgyalt korszakában az épületek falazatát halszátkamintában rakták, teljes egészében kőből, vagy pedig kőtalapzaton vályogtéglákból. A halszátkamintás falazási technikát a legtöbb kutató szerint a mai Dagesztán területéről vették át a kazárok. A kőlabazatot és az agyag kötőanyagként való használatát pedig a korábbi helyi boszpori és bizánci építészeti tradíciókból meríthették. A 9. században az összes felsorolt lelőhelyen olyan házakat építettek, ahol a padló tapasztott volt, és kőből készült kályhát vagy kemencét emeltek, különálló gazdasági épületekkel és bekerített udvarokkal.

A lakosság a letelepült életmódra való áttéréssel elsajátította a textil-, valamint a fazekasművesség különböző fajtáit. Tepszeny és Kordon-Oba lelőhelyeken kovácsműhelyek működtek, míg Szudak és Alusta között nagy fazekasközpontokat tártak fel a tenger partján. Csaban-Kulán és Kanakszkaja Balkán nagy műhelykemencék kerültek elő, ezekben égették ki az észak-fekete-tengeri *amphorákat*, a vörös agyagból készült Tmutarakany-típusú kancsókat és kulacsokat (79. kép 9–10; 96. kép 1–2). *Amphorák* kiégetésére szolgáló kemencék ismeretesek más part menti falvakban is: Ribacsjében, Morszkojében, Malorecsenszkojében. Az *amphorákat* nem csak a helyi használatra gyártották, hanem exportálták is a Don menti településekre.

A 8. század második felében Bizánc a Kazár Kaganátussal baráti viszonyt tartott fenn. III. León császár (717–741) 733-ban fiát, a későbbi V. Kónsztantinoszt (741–775) összeházasította a kagán lányával. A kagán jóhiszeműen viszonyulva a keresztényekhez, nem akadályozta meg hogy a bizánciak új egyházmegyét hozzanak létre. A Tepszeny fennsíkján feltárt háromhajós bazilika feltehetően a krími kazárok „vallási türelméről” tanúskodik. A templomot a 8. század harmadik negyedében építették, és meglehetősen nagy méretű: hossza 37,6 m, szélessége 12,4 m. Ugyancsak ekkorra keltezhető Kordon Oba dombján egy kis templom is. A. V. Gadlo a ptaskinói és gerojevszkojei korai bolgár települések keresztény templomait a 750–780. évekre keltezte. Tepszeny fennsíkján és más lelőhelyeken is több kis méretű templomot is feltártak a korai bolgárokról és kazárokról jellemző halszátkamintás falazással. Legtöbbjüket a 9. század második felében építették, bizánci templomok megmaradt alapjaira. A feltárások azonban hatá-

rozottan arra utalnak, hogy a *Gotiai* János püspök által vezetett 787. évi lázadás leverése után a szudaki egyházmegyében a korai bolgár településeken felszámolták a keresztény egyházközségeket, és lerombolták a templomokat is.

A Délnyugat-Krím és Gotia a kazár időszakban

A 8. század elején a kazárok – kihasználva a régió belüli katonai fölényüket – *Dorit* (a Krími *Gotiát*) protektorátusuk alá helyezték, majd ezzel kiéleződött a bizánci–kazár viszony. II. Iusztinianosz bizánci császár (685–695, 705–711) kísérletet tett arra, hogy sereggel visszavegye *Gotiát*. Nem valószínű, hogy a hadjárat résztvevői *Gotia* minden településére eljutottak volna, a régészeti kutatások csak arra utalnak, hogy Bakla citadelláját pusztították el biztosan a 8. század elején. Annak érdekében, hogy II. Iusztinianosz seregével eredményesen felvehessék a harcot, az erődök előljárói a kazárokhöz fordultak segítségért. A kazár kagán a Krím hegyvidéki részén új adminisztratív körzetet hozott létre. A bizánciak ezt a körzetet *Gotiának* nevezték, a terület uralkodóját pedig *Gotia* urának. *Gotia* azon adminisztratív körzeteit, amelyek várral vagy arkhóni rezidenciával rendelkeztek, *klimatának* vagy *arkhontiának* hívták. Ilyen volt Mangup (Dorosz) fennsíkján lévő erődítmény, Csufut-Kale, Tepe-Kermen, Bakla és lehetséges, hogy néhány további erőd is. Dorosz *arkhontia* arkhonját a kagán *Gotia* uralkodójává nevezte ki, és a kagán részére fizetendő adó begyűjtésével bízta meg.

A *Gotiában* zajló politikatörténeti és társadalmi folyamatok meglehetősen jól visszatükröződnek régészetileg, főleg a temetkezések leletanyagában (viseleti elemek, fegyverek). A 8–9. században a Krím hegyvidéki temetőiben a temetkezéseknek hét típusa figyelhető meg (53. kép): sziklasírok, padmalyos sírok, sziklába vájt sírok, kőlapos sírok, kővel rakott falú sírok, egyszerű gödörsírok és kamrás sírok. Közöttük a sziklasírok, a kőlapokkal fedett sírok, a kőlapos, a padmalyos és az egyszerű gödörsírok kialakításukat tekintve megegyeznek a korábbiakkal. A 8. századtól Csornaja recskában a sziklasírokba egy vagy két elhunytat temettek, de az összes többi hasonló temetőben egy család több generációját is együtt temethették, miközben a leletanyagban regionális vonások mutathatók ki. Szkalisztojében és Kherszonban fakoporsókba temetkeztek, néhány sírhoz pedig keresztény sírkövek

tartoztak. Eszki-Kermen lejtőjén a sírok dromoszainak falába kis mélyedéseket vájtak, ahová a csecsemőket temették. Ugyanitt a legkésőbbi padmalyos sírok és a sziklába vájt sírok a 8. század első felének tárgyait tartalmazták és Manguphoz hasonlóan a 8–12. századi sziklasírokat többnyire oválisan és kissé lejtősen képezték ki. Szuuk-Szuban, Bal-Goton és Gugusban a 8–9. században csak kőlapos sírokba temetkeztek, de úgy tűnik, hogy Szuuk-Szu templomát csak a 9. században építették. Szkalisztojében a sziklasírok mellett, valamint Bal-Gotban, Szuuk-Szuban, Partenitben és Baklában a 8–9. században függőleges oldalfalú gödörsírokba is temetkeztek. A halottakat fejjel nyugat vagy északnyugat felé tájolták. A sírokból azonban csaknem teljesen hiányoztak a mellékletek. Lucsisztojében (34. kép) a sírokban a 9. század második feléből származó madarakat ábrázoló függők, valamint szaltovói csatok és fülbevalók kerültek elő. A 9. században a csoportos temetkezéseknek két típusa létezett: Eszki-Kermenben és Mangupban sziklába vájt kamrákba temetkeztek, amelyekhez rövid folyosó (dromosz) vezetett. Baklában és Szudakban pedig földbe vájt kamrasírokat alakítottak ki, amelyek falát mészkőtömbökből rakták ki.

A Peredovojében, Goncsarnojében, Rodnyikovóban és Bobrovkában feltárt falusi házak lakó- és gazdasági helyiségekből álltak. A falakat kőlabazaton alakították ki, cölöpvázasan és paticsfalazattal, illetve szalmatetővel. A telepletek arról tanúskodnak, hogy *Gotia* gazdaságában a földművelés és az állattenyésztés kiemelkedő szerepet játszott. A gazdasági helyiségekben *pithoszokat*, kerek kézi malomköveket, sarlók töredékeit, roz- és búzamaradványokat, háziállatok (szarvasmarha, juh, kecske, ló, sertés) csontjait, továbbá orsógombokat tártak fel.

Bizánc azonban nem nyugodott bele a régió elvesztésébe és kulturális expanzióba kezdett a Krím belső hegyvidékén. Arra törekedett, hogy a kereszténységet *Gotián* keresztül Kazária más régióiban is terjessze. Konstantinápoly ezért valamikor 692–753 között megalapította a *Gotiai* egyházmegyét. Az egyházmegye központja Doroszban (Mangupban) volt. Az egyházmegye kezdeti történetét Szent Gótiái János 815 és 842 között készült életrajza írja le. 786-ban vagy 787-ben a helyi hatalom és a kazár vezetés között ellenségeskedés támadt, amelynek nyomán Dorosz erődítményébe a kagán katonai

csapatot vezényelt. Végül azonban Gótiái János „*Gotia urával és arkhonjaival*” és a helyi lakossággal elűzte a kazárokat Doroszból, és elfoglalták a hegyi utakat is. A lázadás végül elbukott, de a kagán megkímélte *Gotia* urát. 17 rabot kivégzett, azonban Gótiái Jánost börtönbe vetette, ahonnan ő később megszökött. Gótiái János életének leírásából az tűnik ki, hogy a kazárok elleni felkelés során a harci összecsapások alapvetően Doroszban zajlottak. Erre az időszakra keltezhető bizánci *solidusok* utánzataiból álló kincslelet került elő Mangup lelőhelyen. A G. Gercen továbbá azt is megfigyelte, hogy a falakat itt a 8. század végén renoválták. Miután kazárok a felkelést elfojtották, Mangupon ismét elhelyeztek egy kisebb helyőrséget. Erről tanúskodik a fennsíkon számos olyan temetkezés, amelyek rítusa igen közel áll a Don menti szaltovói temetkezésekhez. A fennsíkon a beépített területek aránya a korábbi időszakhoz képest jóval kisebb lett, ami Mangup település lélekszámának csökkenéséről tanúskodik.

A régészeti leletek tanulsága szerint a felkelés leverése után *Gotiába* – a kazárok támogatásával – bolgárok költöztek, akik az alán és gót közösségeket innen a Délnyugat-Krímbe szorították. A Baszman-hegy fő vonulatán állattartás céljára szolgáló barlangokat és karámokat tárt fel a kutatás. A barlangokban megfigyelt szerény kultúrrétegben pedig szaltovói kerámiatöredékeket találtak. Gornij Kljucs településen elkerített udvarok és házakkal rendelkező porták kerültek elő. A házak lakóhelyiségeiben nyitott tűzhely, illetve a lakóépítményekhez tartozó gazdasági épületek is előfordultak. Partenit piacterén alapozás nélküli, halszálkamintáson rakott falú házakat tártak fel. Kiz-Kermen fennsíkján, Peredovojában, Pampuk-Kaj fennsíkján, Bakla elővárosában, a Zagajtanszkaja szkalán két- vagy háromhelyiséges, kőalapon nyugvó házak kerültek elő, amelyeknek döngölt agyagból vagy földből volt a padlójuk. Az alaprajz, a falazási technika, a tűzhely típusa és más ismérvek alapján ezek a házak a korai bolgárokhoz kötött Kelet- és a Közép-Krím háztípusaihoz állnak közel.

A Krím hegyvidéki területén beköszöntő stabil időszak a 8. század végén új települések alapításával segítette elő *Gotia* gazdaságának fejlődését a mezőgazdaság, a bortermelés és az állattartás terén. Az új települések közül Trudoljubovkában, Jaltán, Livadijában és Miszhorban kerámiaművesség is

folyt: kulacsokat, tetőcserepeket és az észak-fekete-tengeri *amphorák* első típusba sorolható darabjait gyártották. Habár a felkelésben *Gotia* püspöke vezető szerepet játszott, a kagán nem akadályozta Kazáriában a konstantinápolyi patriarchátus tevékenységét. A Belbek folyó torkolatánál, Povorotnoje településnél a 8. század végén egy új, háromhajós bazilika épült I. Szent Niképhorosz konstantinápolyi pátriárka idején. Az egyházkerületek összeírásánál a Konstantinápolyi Patriarchátushoz tartozónak tüntették fel Kherszont, Kazáriát és „*az összes északi klimatát*”. A kazárokkal létrejött stratégiai szerződés eredményeképpen feltehetően Bizánc a saját irányítása alá vette ezeket a területeket, míg a félsziget más körzetei a kazárok irányítása alatt maradtak. Baklán a citadella átépítése és Mangupban a védművek átépítése az új *thema* megszervezésével lehetett összhangban. Szintúgy a *thema* megszervezéséhez köthető a Belbek folyó völgyében épített új erődítmény és a Szjurenj platóján fekvő vár felépítése is.

Bakla lelőhelyen a ciszterna betöltéséből észak-fekete-tengeri *amphorák* töredékei, 7–9. századi *oinochoe* edények töredékei, valamint a 8. század második felére – 10. századra keltezhető tipikus szaltovói jellegű, bevagdalt peremű, vállukon vonalas és hullámos mintával díszített edények kerültek elő. A Szjurenj-fennsíkon egy vékony kultúrréteget találtak a 8. század második feléből – 13. századból származó kerámiával. Bakla és Szjurenj fent említett falai építészeti szempontból a kazár technikától távol állnak, ugyanakkor a Kherszonban és Bizánc más részein emelt 9. századi falakhoz közeliek.

A 9. században a kazárok katonai segítséget kértek Bizánctól a magyarok ellen E. Arvejer és D. Obolenszkij véleménye szerint. A magyarok a 830-as évek közepén betörték a Fekete-tenger északi előterében húzódó sztyeppre. C. Zuckerman feltételezése szerint a bizánci–kazár szövetséget a magyarok ellen hozták létre. VII. Bóribanszületett Konstantin szavai szerint „*a türkök (magyarok) népe régen Kazária mellett élt, a Levédiának nevezett helyen...*”. Három év múlva a besenyők miatt a magyarok a Dnyeper és a Szeret folyók közti területre költöztek át, Etelközbe (emlékanyaguk a szubbotci típusú lelőhelyek). A magyarok több rablóhadjáratot is vezettek a Krímbe, ugyanakkor kereskedtek is a bizánciakkal. Ez megőrződött az írott forrásokban (pl. Ibn Ruszta) is, ugyanakkor a szubbotci horizont

leletanyagában megfigyelt importtárgyak is utalnak a bizánci Krímmel való kereskedelmi kapcsolatokra (ld. 97–99. kép). Felmerült, hogy Középső-Krím-ben ők pusztították el Tau-Kipcsak települést is. Ott ugyanis a leégett házak között egyrészt a 8. század végére – 9. századra keltezhető *amphor*atöredékeket találtak, másrészt észak-fekete-tengeri *amphor*ák töredékeit ugyanebből a periódusból. *Goti*ában, a Belbek folyó alsó folyásánál Povorotnojében a házak és a bazilika pusztulási szintjén *oinochoe* edények és észak-fekete-tengeri *amphor*ák töredékeit tártak fel. Viszont egyik település pusztulási rétegében sem találtak a 9. század közepétől kezdve datálható lapos fülű és magas nyakú korsókat, illetve fehér agyagból készült mázas kerámiát. A fenti települések pusztulását tehát a 9. század második felére tehetjük. A környéken azonban sok alán, korai bolgár és gót lakosságú település túlélte a magyarok(?) és kazárok betöréseit, temetőik a 9. század végéig datálhatók, sőt több közöttük még ennél későbbre is.

Kherszon bizánci városa

Kherszon vagy *Chersonesus* (ógörögül: Χερσόνησος, latin: *Chersonesus*; modern orosz és ukrán: Херсонéc; a középkori görögben *Cherson*, Χερσών; ósláv: Корсунь) a Krím-félsziget délnyugati részén lévő, mintegy 2500 évvel ezelőtt alapított ókori görög kolónia. A települést bithyniai Heraclea Ponticából származó telepések hozták létre a Kr. e. 6. században. A város Kr. e. 110 körül, VI. Mithradész alatt kénytelen volt behódolni a Boszpori Királyságnak, majd a Kr. e. 1. század közepétől Róma alá tartozott. A Kr. u. 370-es években a hunok elfoglalták, majd a kora középkorban bizánci birtokba került és helyőrséget kapott, így 581-ben sikerrel ellenállt a türkök ostromának. Bizánc számára két szempontból is hasznos volt a város. Egyrészt megfigyelési pontként szolgálhatott a barbár nomád törzsek/népek kapcsán, ugyanakkor elszigeteltsége és távoli fekvése miatt „népszerű” hely volt azok számára, akiket a bizánci kormányzat száműzött. Híresebb „rabjai” között volt I. Kelemen és I. Márton pápa, valamint a trónfosztott bizánci császár, II. Iusztinianosz is. 705 és 840 között a város ügyeit választott tisztviselők irányították, de Hitvalló Theophanesz és mások szerint a 7. század végén egy kazár kormányzó (tudun) lakhelye volt. 833-ban Theophilus császár Petronas Kamateros nemest küldte, hogy

vegye át a város és környéke feletti közvetlen irányítást. Ő később közigazgatási egységgé szervezte, megalapítva Kherszon *Klimatát*. A kherszoni *thema* (görögül: θέμα Χερσῶνος) – eredeti és hivatalos nevén *Klimata* (görögül: τὰ Κλίματα) – egy bizánci *thema* (katonai-polgári tartomány) volt a Krím déli részén, Kherszon székhellyel. Bizánci ellenőrzés alatt maradt egészen a 980-as évekig, amikor a Kijevi Rusz fejedelem, Nagy Vlagyimir kezébe került, akit 988-ban itt kereszteltek meg. A kherszoni *thema* a Fekete-tengeren folyó kereskedelem fontos központja volt. Kherszon 980-as években történt pusztulása ellenére a közigazgatási egység talpra állt, és később is virágzott, egészen addig, amíg a Bizánci Birodalom 1204-es felbomlása után a Trapezunti Császárság részévé vált.

A kazár időszakban a Kherszonba száműzött II. Iusztinianosz császár (685–695, 705–711), tudomást szerezve Leontiosz (695–698) császár elűzéséről, 704-ben tervezni kezdte visszatérését a trónra. A kherszoniak, óvakodva az új császár, III. Tiberiosz (698–704) haragjától, elhatározták, hogy vagy megölik a száműzöttet, vagy pedig a fővárosba küldik. Iusztinianosz elmenekült Kherszonból, és Niképhorosz szavai szerint „... *elrejtőzött a Dorosznak nevezett gólyföldi erődítményben*”. Ott lehetőséget kapott arra, hogy kapcsolatba lépjen a kazár kagánnal. A kagán hozzájárult ahhoz, hogy II. Iusztinianosz Phanagoriában telepedjen le, és feleségül adta hozzá lánytestvérét. Ugyanakkor az aktuális bizánci császár kérésére válaszul a kagán parancsot adott boszpori és phanagoriai helytartóinak, hogy fojtsák meg II. Iusztinianoszt, aki tudomást szerzett erről, és egy másik tengerparti városba, Tmutarakanyba (bizánci nevén Tamatarcha) menekült. Később a Duna torkolatához ment, és Tervel bolgár kán segítségével 705-ben elfoglalta a Bizánci Birodalom trónját. 711-ben a császár Kherszon lakóinak megbüntetéseként egy flottát indított százezres létszámú katonasággal a Krímbe. A Kherszont birtokba vevő bizánciak fogságba ejtették ott a kazár tudunt, illetve Zoilát, a szenátus vezetőjét, valamint hatvanhét főt: „*Kherszon tekintélyes férfit*”. Elképzelhető, hogy II. Iusztinianosz bosszújától tartva, pont ők hívták be előzőleg a kazárokat a városba.

II. Iusztinianosz, a kagánnal való viszony javítása érdekében úgy határozott, hogy visszaállítja kher-

szoni hivatalába a tudunt és Zoilát. Viszont Kherszon és *Gotia* arkhónjai, nem bízva a császárban, ismét behívták a kazár hadsereget. A bizánci büntetés nem maradt el, II. Iusztinianosz, Mavro *patricius* vezetésével ismét flottát indított Kherszonba. Az ostrom során a bizánci csapatok leromboltak a városfalon két tornyot. I. A. Antonova és A. I. Romancsuk ásatásuk során a kherszoni kikötőnegyedben megtalálták ezeket az ostrom során elpusztított védműveket és lakóépületeket. A harc ideje alatt megérkező kazár csapatok végül a bizánciakat az ostrom felhagyására kényszerítették. A bizánci katonák megtagadták II. Iusztinianoszt, és új császárként kikiáltották a kagánhoz menekült Vardant, aki Philippikoszra (711–713) változtatta a nevét.

A régészeti leletek azt támasztják alá, hogy a *Gotia* feletti politikai és katonai ellenőrzés elvesztése és a büntetőexpedíciók Kherszonban is válságot okoztak, de nem fagyasztották be teljesen a gazdasági tevékenységet. Nem szűnt meg az anyaországgal és *Gotiával* folytatott kereskedelem. Kherszonban egy olyan pecsétlőt találtak, amellyel a konstantinápolyi műhelyekben készült selyembálákat pecsételték le, illetve a 8. századból ismerünk még Bizáncból importált, fehér színű mázas kerámiát is. A helyi kézműves műhelyekben 8. századi, négyyszögletes keretű övcsatokat, a 8. század második felére – 9. századra datálható Korinthosz II-es típusú övcsatokat és egyéb ékszereket készítettek. Nagy valószínűséggel ugyanitt készült az a sok korabeli, hasonló típusú bizánci csat, kis kereszt és ékszer is, amelyeket *Gotia* területén tártak fel. Valószínűleg Kherszonon keresztül jutottak el Szkalisztojéba Philippikosz (711–713) és V. Konsztantinosz (741–775) arany *tremissei*, és Baklára a bizánci eredetű fehér színű kerámiaedények.

A 9. század első felében Kherszon belpolitikai helyzetét a Petronasz sztratégosz által írt, Theophilosz császár (829–842) számára készített jelentés jellemezi a legjobban. A feljegyzésből az derül ki, hogy Kherszon megmaradt bizánci városnak, amelyet az arkhón, valamint az önkormányzati szervezetek élén álló *protevonok* és városatyák irányítottak. Valószínűsíthető, hogy a kherszoni legfelsőbb vezetést Konstantinápolyból nevezték ki. A Kherszonban talált 9. századi bizánci tisztek pecsétlői lehetővé teszik, hogy a városban bizánci katonai kontingens jelenlétéről beszéljünk. A pénz-

ügyi adminisztrációhoz köthető leletekből (hivatalnokok pecsétlői) megállapítható, hogy Kherszon a birodalom számára adót és vámot fizetett. Petronasz azt javasolta Theophilosz császárnak, hogy hozzon létre *themát* Kherszonban. A *thema* létrehozásáról szóló döntés 841 nyarán született és a császár Petronaszt nevezte ki az új *thema* sztratégoszának, és a császár korlátozta a városi önkormányzati szervek működését is.

A *thema* létrehozásával Kherszonban élénkebbé vált a gazdasági tevékenység és a városban jelentős építési munkálatok is kezdődtek. Theophilosz idején kezdték újra a helyi pénzek kibocsátását, amelyeken a poliszt jelentő P betűt ábrázolták. III. Mikhaél (842–867) bizonyos pénzérmén a P és H betűk olvashatók, amelyek „*polisz Kherszon*” alakban oldhatók fel. Kherszon a Fekete-tenger északi előterének fontos bizánci kézműves és kereskedelmi központja lett, a Bizáncból importált kerámia a Konstantinápolyval és a birodalom más kikötőivel folytatott kereskedelemről tanúskodik. Fazekaskemencéket tártak fel Kherszon falai közelében a Peszocsnaja buhtában és a várossal szemközti parton, Ragyiogorka közelében, a Szevernaja buhtában. A kherszoni sztratégoszok pecsétlőinek tipológiai feldolgozása nyomán I. V. Szokolova azt feltételezte, hogy a 870-es években kapta meg a közigazgatási egység a „*Kherszon thema*” elnevezést, korábban „*Klimata*” volt a neve. A *themák* átszervezése feltehetően azért történt, mert a Bizánci Birodalom nem volt képes a Kherszonon kívüli területek teljes ellenőrzésére.

A félsziget történelmének 9. század közepi szakaszáról Szent Cirill életrajza is információval szolgál, aki Konstantinápolyból kiindulva Kherszonon át vezetett missziót 860–861-ben a kazár kagánhoz. Megérkezve Kherszonba, megtudta, hogy a kazárok rátámadtak az egyik keresztény városra, és elindult a várost ostromló kazárok vezérével tárgyalni. A Kherszonba való visszatérése során Szent Cirillt magyarok támadták meg. A 860-as években Anastasius *Bibliotecarius* (III. Anasztáz néven ellenpápa 855-ben) levelet írt Olaszországba, Velletri város püspökének, amelyben azt írta, hogy Kherszon pusztasággá változott és lakatlanná vált, a templom elpusztult, és a püspök igen keveske néppel maradt a városon belül, amelyből senki sem mert kijönni.

A Krím délnyugati részén elhelyezkedő Herakleiai-félsziget lakóiról Anastasius pedig megemlégett, hogy annak lakói nem bennszülöttek, hanem különböző beköltözött barbár népek leszármazottai. A fent idézett életrajz és levél alapján A. L. Jakobson felhívta a figyelmet, hogy ezek az adatok a kazárok kherson *themá*val való szomszédságáról tanúskodnak. A Herakleiai-félszigeten végzett ásatások anyagai azt bizonyítják, hogy ebben az időszakban ott a szaltovói kultúrkör krími variánsának hordozói teleped(het)ek meg. A khersoniak által elhagyott épületromokon halszákmintában falazott új építményeket emeltek, illetve jellegzetes szaltovói típusú kerámiaanyag tűnt fel.

A kazár időszak (8. század – 10. század eleje) a Tamany-félszigeten

A Tamany-félsziget (3. kép) történetében a kazár időszak, a 8. század – 10. század eleje közötti periódus a régió egyik fénykorának számít. Rövid idő alatt sajátos és magas fejlettségű településrendszer alakult ki, amelynek alapvető vonása, hogy a félsziget területét ekkor már gyakorlatilag teljes belakták. A polietnikus népességben a korai bolgárok lehetnek többségben, és ez meghatározta a vizsgált időszak anyagi kultúrájának jellegét is.

Két városi központ és falusias települések tömege jött létre, jelenlegi tudásunk alapján összesen 82 település, beleértve a két várost, Phanagoriát és Tmutarakanyt (bizánci nevén Tamatarchát). Ezek alapvetően hasonló kereskedelmi és kézműves központok voltak, amelyek szoros kapcsolatban álltak a sztyepp népeivel is. A régi, késő antik eredetű úthálózat feléledt, ismét használták a vízi utakat, mindez pedig élénk és stabil belső gazdasági viszonyokról, valamint a külvilággal való kapcsolatokról tanúskodik.

A kazár időszakban a Tamany-félsziget északnyugati részén 22 település létezett ebből 19-et antik és korai bizánci települések helyén alapítottak. Ezen települések elhelyezkedésének és belső struktúrájának egyik jellemző sajátossága az volt, hogy a lakóházak építésére felhasználták a korábbi, antik erőd építőanyagait. Ennek során a település jellege nem erődjellegű volt, hanem nyitott. A letelepedéskor több szempontot vettek figyelembe, úgy mint a védhetőség, a gazdasági célok, a települések látótávolságon belül való elhelyezkedése, az áttekinthetőség, illetve az állatállomány mozgásá-

nak figyelése, amelyek egyformán fontos szerepet játszottak. Egyáltalán nem jellemző például, hogy a települések csak a magasabban fekvő pontokon helyezkedtek el, a környezet jó beláthatósága fontosabb szerepet játszott.

A legjobban feltárt település a Garkusa 1 lelőhely (az antik Patrei), amely a Tamany-félsziget északi, alacsony partján helyezkedett el, és kényelmes vízi kapcsolatokkal rendelkezett Phanagoriával és Tmutarakannyal. A település eddig feltárt, a kazár időszakhoz sorolható területe mintegy 15,5 hektárt tesz ki, amely elsősorban A. P. Abramov nevéhez köthető. A település kutatása során a térképre vetítve kirajzolódott nyolc, 30–60 méter átmérőjű kör alakú folt, a korra jellemző, 1–3. típusú fekete-tengeri *amphorák*, a sötét, fésűs díszítésű és a fényezett kerámiák töredékeinek elhelyezkedése alapján. Ezek lakó- és gazdasági épületek nyomaiként értelmezhetők, és feltételezhetően nyolc tanyasi épülethez vagy épületcsoporthoz tartoztak. Ezekre a portákra jellemző az épületek véletlenszerű, nem szabályos rendben való elhelyezkedése. Több kutató szerint ez a nomád tradícióra utal, amelyet a letelepült életmód idején is alkalmaztak. A település délkeleti részén található az antik erőd maradványai, amelynek déli részét a tenger elpusztította. A település felső rétegeiben a kazár időszakra keltezhető, kőalapozáson nyugvó, halszákmintában rakott vályogtégla falú, döngölt agyag padlózatú lakóépületek maradványait tárták fel. Az épületekben nagyszámú *pithosz* maradvány és gazdasági célú gödör került elő. Az épületek alaprajzuk, kivitelezési módjaik és az építkezéshez felhasznált anyaguk alapján megegyeznek a Phanagoriában ugyanebbe az időszakba sorolható építményekkel.

Phanagoria és Tmutarakany

A Tamany-félsziget középső részén a kazár időkben a településhálózat központja minden kétséget kizáróan Phanagoria (10. kép 1) volt. Erről tanúskodnak a Phanagoria körül sűrűsödő települések elhelyezkedése, amelyek a városból kiindulva 5 régi út mentén jöttek létre. A 21 km-re keletre fekvő Tmutarakanyba (Tamanyiszkoje gorogyiscse) vezető legfontosabb út Phanagoria nyugati szélétől indult, több kisebb település érintésével. A két város párhuzamosan jött létre a Tamanyi-öböl sík partján (platóján), a Kubány folyó mellett. Phanagoriában

az alacsonyabban elhelyezkedő városnegyedek csaknem kétharmadát mára elpusztította a tenger. A platót körülvevő második terasz dombjai ugyanolyan intenzíven beépültek, így a város az antik időkben igen jelentős kiterjedésű (2700 × 600 m) volt. A középkorban a város területe lecsökkent, de a part mentén a hossza nem haladta meg az 1 km-t, a szélessége pedig maximum 170-200 m lehetett. Phanagoria az antik időben és a középkorban is nagy kereskedelmi-kézműves város volt.

A lelőhely kutatása már a 19. század közepén megindult, de a fő figyelmet még a 20. században is az antik idők leletei kapták. Phanagoria középkorával viszonylag későn kezdtek el foglalkozni, jóllehet az alsó város területén végzett szinte minden ásatásnál előbukkantak középkori rétegek. Fokozatosan és elég markánsan kirajzolódtak a középkori rétegek, azaz a középkori város, amely csak az alsó platót foglalta el (59. kép 1). Három oldalól a második plató határolta, de azt továbbra sem tudjuk, hogy voltak-e ennek a településnek védművei. A középkori rétegeket elsőként V. D. Blavatszkij kutatta meg a II. világháború előtt. Később az ásatásokat M. M. Kobilina folytatta az úgynevezett „északi városban”, amely a plató központi részén, közvetlenül a parton helyezkedett el. Az ásatások során összesen 13 réteget különítettek el, és a négy felsőt a középkorhoz sorolták. Ugyanakkor a szintén a parton lévő „északkeleti” ásatáson V. D. Blavatszkij 1940-ben meglehetősen szűken keltezte a középkori réteget a 7–8. századra. Phanagoria középkori kutatásához igen sokat tettek hozzá később az A. G. Atavin által vezetett kisebb ásatások, amelyek kifejezetten a középkori város stratigráfiai viszonyait vizsgálták. A középkori hagyatéket alapvetően a kerámiaanyagra támaszkodva öt építési periódusba sorolta: 1: 9. század második fele – 920-as évek; 2: 8. század – 9. század közepe; 3: 7. század – 8. század eleje; 4: 5–6. század; 5: 4. század.

A lelőhely minden nagy kutatója törekedett arra, hogy elkészítse Phanagoria lehető legtökéletesebb alaprajzát. A legfrissebb és legpontosabb topográfiaát Ja. M. Paromov készítette a lelőhely légi felvétele alapján. Itt elsőként ábrázolták a feltártság mértékét, és a szerző magyarázatot mellékel, amely Phanagoria város valamennyi ásatásainak tömör összefoglalását adja. A Tamany-félszigeten

a kazár kor előtti időszak régészeti adatai meglehetősen hiányosak, különösen ami az építészetet illeti, mivel csak töredékesen megmaradt épületrészek maradtak ránk, olyanok, amelyeknél még teljesen hiányzik a halszálkamintás falazás.

Sajnos Phanagoriában nem kutattak meg egyetlen középkori temetőt sem, habár a várostól délre ismeretes egy nagyobb kiterjedésű. A város körül csupán egyedi, különálló sírokat tárt fel eddig a kutatás, amelyeket feltehetően középkoriaknak tartathatunk. Mindezek egyszerű, sekély aknasírok vagy kőládás temetkezések, ahol háton, nyújtott fekvő helyzetben, melléklet nélküli csontvázakat tártak fel. A sírok antropológiai vizsgálata még csak az első lépéseknél tart. A fémpenzsek is igen ritkák és erősen korrodáltak, ezért a régészek számára különösen értékes a Phanagoriában felfedezett három, kőből készült kis öntőforma (59. kép 4–6), amely meggyőző bizonyíték arra, hogy a városban ötvösműhelyek is működtek.

Mivel Phanagoriában a 9–10. század fordulóján megszűnt az élet, az itt talált sírokat ez a dátum *terminus ante quem* keltezi. A források alapján az elhunytakat a keresztény vagy a régióban ókori gyökerű izraelita közösséghez sorolhatjuk. Phanagoriának a 6. században még külön egyházmegyéje is volt, de később ezt már nem említik a források. A keresztény lakosság valószínűleg megmaradt a városban, noha Hitvalló Theophanész bizánci történész szerint a 7. században a várost túlnyomórészt zsidók népesítették be. A zsidó közösség régészeti emlékei jól ismertek a lelőhelyen, számos menórával és egyéb izraelita jelképekkel díszített sírkövet (100. kép 5–6) ismerünk.

A régészeti adatok alapján összefoglalóan elmondhatjuk, hogy a város a 8–9. században élte virágkorát, majd a 9. század végén, a 10. század első éveiben Phanagoria elnéptelenedett. Tudjuk, hogy a várost nem érte támadás, és nincsenek tűzvészre utaló jelek sem. A házak maradványaiból teljes mértékben hiányoznak a mindennapi élet eszközei, vagyis az egész helyzet olyan benyomást kelt, mintha a lakosságot evakuálták volna, és magukkal vitték volna a használati tárgyaikat. Ezt okozhatta egy esetlegesen a város felé közeledő barbár hadseregtől való félelem (akik ebben az időben a besenyők lehettek), vagy a természeti változások, esetleg egy természeti katasztrófa. A természeti té-

nyezők között említhetjük az eliszaposodott kikötő miatt elvesztett kereskedelmi szerepet is, a város ugyanis a Kubány folyó medre mellé épült, ahol iszap és homok rakódott le folyamatosan. A kereskedelmi kapcsolatok azonban a szárazföldi utakon is folyhattak: öt nagy, antik eredetű főútvonal találkozott Phanagoriában. Habár a természeti tényezők vitathatatlanul szerepet játszottak Phanagoria életének megváltozásában, hangsúlyozni kell, hogy a régészeti adatok nem fokozatos elnéptelenedésre utalnak. A fenti szempontok alapján a kutatók többsége úgy véli, hogy a várost egy közelgő pusztítástól való félelmükben hagyták el a lakói.

A másik jelentős korabeli lelőhely, Tmutarakan (bizánci nevén Tamatarcha, 10. kép 2) városát a kutatás már igen korán a Tamanzkoje gorogyiscse nevű lelőhelyhez kötötte, amely az antik Hermonassa város romjain jött létre. A lelőhely közel tíz méter vastag kultúrrétegével egy partmenti dombon helyezkedik el. Az agyagos altalaj felett a legalsó rétegei még az antik időkre datálhatók. Az első, még amatőr és műkedvelő ásatások az 1820-as években kezdődtek a lelőhelyen, majd az 1850-es évek elején komolyabb feltárásokra került sor a kercsi múzeum igazgatójának, K. R. Begicsevnek a vezetésével. K. R. Begicsev ásatásai azonban csekély eredményt hoztak, ezért az őt követő igazgató, A. E. Ljucenko felhagyott a kutatással. 1868-ban folytatódott a lelőhely feltárása az egyik legjelentősebb orosz régész, V. G. Tizengauzen vezetésével, azonban szintén jelentősebb eredmény nélkül. Több mint fél évszázad múlva, 1930-ban és 1931-ben, A. A. Miller vezetésével indult újra a lelőhely régészeti kutatása. Mivel a Tamanyi-öböl hullámverései a partvonalat a dombbal együtt folyamatosan pusztítják, valószínűleg ezért jelölte ki Miller is az első ásatási helyszínt a partmenti részeken. Bár Miller expedíciójának csak a város felsőbb (középkori) rétegeinek tanulmányozása volt a célja, az első ásatási szezonban egy 9 méter mély metszet segítségével a Kr. e. 6–5. századtól egészen a Kr. u. 13–14. századig bezárólag sikerült megfigyelni a lelőhely rétegtani viszonyait. Az expedíció sikeresen megerősítette a lelőhelyet korábban kutatók eredményeit: a lelőhely rétegei két világosan elkülönülő korszakra (antikra és középkorira) oszthatók. A középkori rétegek gazdagok voltak különböző korú és típusú kerámia-

töredékekben, így az ásatások nyomán kiemelkedő leletanyag gyűlt össze. I. I. Ljapuskin dolgozta fel a kerámiaanyagot, aki a középkori kultúrréteget két periódusra osztotta. Elkülönített egy korai (Kr. u. 9–10. század) és egy kései szakaszt (Kr. u. 10. század vége – 13. század). Mindkét periódusnak megvan a maga sajátos kerámiakészlete, közöttük olyan ritka típusokkal is, amelyek igen jól datálhatók.

A lelőhely kutatásában ezután mintegy 20 évnyi szünet következett, majd B. A. Ribakov expedíciója folytatta a kutatást (1952–1955). Az expedíció négyéves munkája alatt 6000 m²-nyi területet tártak fel. Sajnos a feltárt részeken a legtöbb esetben nem mentek mélyebbre a 10. század közepi rétegeknél. Ez elsősorban annak köszönhető, hogy az expedíció fő célja a Kisboldogasszony-templom maradványainak megtalálása volt, amelyet az évkönyvek szerint Msztjyiszlav Vlagyimirovics fejedelem építtetett a 11. század 20-as éveiben. 1955-ben megtalálták a templom alapjait, és a munka befejeződött. A következő negyven év során a lelőhelyen A. K. Korovina és Sz. I. Finogenova, antikvitással foglalkozó régészek vezettek jelentősebb ásatásokat. Az 1980-as évektől pedig I. N. Bogoszlovszkaja és O. V. Bogoszlovszkij is csatlakozott a kutatáshoz, akik több mint 2500 m²-nyi területet tártak fel, mintegy 6 méter mélységig. Ez az ásatás a 7–15. századra datálható rétegeket érintett, de egyes helyeken sikerült megfogniuk a lelőhely 5–6. századi rétegeit is.

A középkori rétegek keltezése alapvetően a különböző kerámiák tipokronológiáján alapul (59. kép), amely a kazár időszakra meglehetősen jól kidolgozott. Érdekes rétegtani megfigyelés, hogy a lakosság megőrizte a korábbi időszakok összetört *amphoráinak* töredékeit az utak és egyéb kövezett felületek javításához. Fontos időrendi támpont, hogy a jellegzetes főzőedények és belső füles cserépbográcsok már a 7. század *amphoráival* együtt is előfordultak. A kazár időszak kezdetét a fényezett asztali kerámia feltűnése jelzi. Bár ezek töredékei a főzőedényekhez képest sokkal ritkábban fordulnak elő, megállapítható, hogy a legelterjedtebbek változataik a zömök, rövid nyakú, kiöntős kancsók, valamint a jól megformált és kiégetett, fényezett felületű étkezési *pithoszok* voltak. A nagy és kis méretű tálak (57. kép 5, 38) előfordulása szintén gyakorinak mondható, ezek színe

világosbarna vagy szürke. A. G. Atavin ugyanakkor rámutatott, hogy a fényezett edények korai típusai formavilágukban, színükben és a fényezés minőségében is eltérnek a hasonló szaltovói edénytípustól, ráadásul gyakori az angób használat is. A korai fényezett kerámia feltűnése inkább a Kr. u. 5–6. században az Észak-Kaukázusból érkező, alán eredetű népesség beszivárgásával magyarázható.

A középkori hagyaték legrepresentatívabb részét a 9–12. századi leletek alkotják. A középkori város lakóházainak alapjait 1 méter mélységben találták meg. A kazár időszak halszállkamintás falazással készült házai meglehetősen egységes képet mutatnak. Egy, illetve kétosztatúak, a helyiségek mérete pedig meglepően nagy (59. kép 2–3). A falazásra jellemző, hogy a csatlakozási pontokon, főként a sarkoknál és a bejáratoknál, nagy méretű megmunkált szegletköveket használtak, a falak belső oldalán pedig gyakran agyagtapasztás figyelhető meg, nem ritkán igen vastagon.

Az építmények között ismertek templom maradványai, illetve vályogtéglából emelt védőfalak. A fal egy része a lelőhely déli, folyamatosan pusztuló részén került elő, mintegy 30 méter hosszan. Az alapozás nélküli fal alsó része a modern kori szinttől 4,5 méter mélységben feküdt és 7,6 méter széles. Szerkezetére jellemző, hogy két vályogtéglaköpenyfalból áll, amelynek közét döngölt agyaggal töltötték ki. Fentebb az agyagos kitöltést elhagyták, és a fal összefüggő, tömör téglából áll. Az alapozásban megfigyelhető volt, hogy alul lapos kőlapokra alapoztak, továbbá a víz romboló hatása ellen 0,7 méter magasságig mindkét oldalát kőlapokkal burkolták. A belső oldalon, a fal aljától kissé magasabban elhelyezkedve, nagyjából 1 méter magasságban a külső oldalhoz hasonló kőborítás helyezkedett el. A fal egykori teljes magasságát azonban nem sikerült megállapítani.

A fal alatti réteg jellegzetes kazár kori kerámiákkal keltezhető, melyek nem korábbiak a 9. század második felénél és az ásatók erre az időszakra keltezték a falat is. Fölötte 0,5 méter magasságban tűzvész nyomai látszódnak, az ásatás teljes területére kiterjedően. Az égési réteg nem túl vastag, ami a korabeli faszervezetek alacsony számával magyarázható. Ezt a tűzvészt nagy bizonyossággal Szvjatoszlav Igorjevics kijevi fejedelem 965–966-os, Kazária elleni hadjáratával hozhatjuk kap-

csolatba. A hadjárat során a fejedelem legyőzte a kagán seregét, elfoglalta és felégette Itilt, Sarkelt (84–87. kép) (Sarkelban igen jelentős a pusztulási réteg), majd az orosz évkönyv szavaival élve „legyőzte a jászokat és kaszogokat”. Valószínű, hogy Szvjatoszlav kisebb csapataikkal küzdött meg Tamatarha (Tmutarakany) falainál, ahol akkoriban a kazárok mellett nagyobb számban észak-kaukázusi eredetű kaszogok és alánok éltek.

A tmutarakanyi tűzvész után eltelt nagyjából ötven év, amelynek során a fal belső oldalán mintegy 0,5 méter magasságban új kultúrréteg halmozódott fel. A kerámiaanyag alapján ugyanaz a lakosság volt, mint korábban, és a falat is használták még egészen a várost megsemmisítő második tűzvészig. Ez a második tűzvészt feltehetően a 13. század eleji mongol hódítással hozható összefüggésbe. A mongol hatalom elrendelte minden, a fennhatósága alá került város falának lerombolását, ez történhetett Tmutarakanyban is. A falakat lebontották a második tűzvész szintjéig (a korabeli járószintig), így a fal megmaradt magassága 2,5 méter. A fal vastagságából kiindulva feltételezhető, hogy magassága elérte a 7–8 métert, a maradványait azonban hamar befedték a 13–20. századi kultúrrétegek.

A lelőhelyen a másik jelentős építmény a templom volt. Mivel joggal feltételezték a szakemberek, hogy a templom a város közepén helyezkedett el, ezért ott nyitották meg a szelvényeket (mintegy 800 m²-nyi területen). Már a talajszinttől számított fél méteres mélységben jelentkeztek egy épület nyomai: téglák és tetőcserepek, valamint homokkő darabok, amelyek egyre nagyobb számban jelentkeztek, ahogy a szelvény mélyült. A kutatási terület déli részén freskótöredékek, valamint közel 10 cm átmérőjű ablaküveg-töredékek kerültek elő. Magából az épületből csak az alapozás, illetve annak kitermelt árka maradt meg. A maradványok egy nagy méretű, reprezentatív épületről tanúskodnak, melyet képzett bizánci mesterek építettek. Hossza 16,5 méter, szélessége 10,65 méter. Legjobb állapotban a keresztirányú alapozások maradtak meg, helyenként 1,6 méter magasán és 1,4–1,8 méteres szélességben. A déli fal alapozása majdnem teljes hosszában megmaradt, de csak 0,4 méteres mélységben, míg az északi falból mindössze egy kis rész maradt meg az épület nyugati felében, mintegy 4 méter hosszan és mindössze 0,2–0,3 méter ma-

gasságban. A falazás szorosan egymáshoz illesztett kövekből állt, köztük meszes habarcs. A templom apszis felőli része maradt meg a legrosszabb állapotban, itt az alapok is eltűntek. A templom tájolása kelet–nyugati volt, és egyszentélyes lehetett, de P. A. Rappoport szerint elképzelhető, hogy három apszissal rendelkezett. Ezt az alapján gondolta, hogy a középső apszis oldalainak közepén a fal igen vastag volt (3 méter), lekerekített külső sarkokkal. A falakat téglából emelték, belülről pedig freskók díszítették őket. A tetőt cserepek borították, a padlózat pedig valószínűleg csiszolt homokkőből készült. A homokköveket helyben munkálhatták meg, erre utal az épülettől 20–25 méterre északnyugatra talált nagy mennyiségű homokkő töredék.

A templomtól északra és északnyugatra helyezkedett el a temető, amelyet a templom építése után nyitottak. Húsz bolygatott sír került elő, amelyek a modern kori felszíntől 0,3–0,6 méter mélyen feküdtek. Többnyire mészkőből készült kőládákban helyezték az elhunytakat a sírokba, de előfordult, hogy egyszerűbb kövekből is kialakítottak kőpokolást. Keresztény szokás szerint fejjel nyugat felé feküdtek az elhunytak a sírokban, kevés melléklettel. Néhány esetben a csontok között előfordultak bronzgombok (60. kép 33), gyűrűk, gyöngyök, amelyek a 11. század végére – 12. századra keltezhetők. A fémleletek kapcsán mindkét tárgyat lelőhely esetében elmondható, hogy a talajtani viszonyok nem kedveztek a fémleletek fennmaradásának, ilyen leletet alig ismerünk.

A házak külső és belső szerkezetéről mintegy 10–15 házmaradvány alapján alkothatunk képet. A házak 3×3 , illetve 3×4 méter alapterületűek voltak, és néha két helyiségből álltak. A padló agyagból készült, a sarokban pedig nagy méretű, négyszögletű tűztér állt, amelyet vályogtéglából raktak ki. A kazár időszak lakóépületeinél a falak mentén 20–30 cm magas kőlátzatokat építettek. Egy átlagos kőlátzat szélessége 0,4–0,6 méter volt, de a magasabbaknál elérte az 1 métert is. A köveket a látzatba agyagos kötőanyaggal rakták, több esetben halszálkamintában, és a sarkokra kerültek a legmasszívabb kövek. Az alapozás tetejét gondosan elegyengették oly módon, hogy kőlapokat fektettek rá, vagy agyaggal kenték be vastagon, amelynek elegyengetett felszínére került a nyerstégla fal. A házak nyeregtetősek voltak, nád-

ból vagy szalmából készültek, tetőcserepeket ritkán használtak.

Ritkán, de előkerültek kövezett utcák maradványai is, szélességük 2–2,5 méter volt. Burkolatuk többrétegű volt: a felső réteg kőlapokból, az alsó kerámiatörmelékéből és állatsontokból állt. A lelőhely északi felén feltártak egy $0,45\text{--}0,5 \times 0,55\text{--}0,6$ méter kiterjedésű, négyszögletes kutat is. A kút falába halszálka mintásan rakott kövek arra mutatnak, hogy a kazár időszakra keltezhető az objektum.

A kerámiaanyagot funkcionálisan három csoportra lehet osztani: asztali, konyhai és tárolóedényekre (78. kép). Mindegyik csoport több típusra osztható. Az egyes rétegekből származó tipologizált kerámiaanyag alapján megkapjuk a rétegek „kerámiaprofilját”, amely jól tükrözi a kerámiaanyag időbeli változását. Az egyes fajták mennyisége eltérő a rétegekben, illetve új típusok jelentek meg, valamint régebbiek tűntek el, továbbá az egyes korszakokra jellemző importárúk is jól kivehetők. Az alábbiakban áttekintjük a tmutarakanyi edénytípusokat, köztük a kerámiák közül legnagyobb számban előkerült *amphorákat*, valamint a lapos fülű, vörös korsókat. A. L. Jakobszon a krími középkori *amphorák* kronológiáját már az 1950-es években részletesen kidolgozta. Természetesen ez a kronológia az újabb kutatási eredmények nyomán itt-ott módosult, de a Tamanszkoje gorogyiscse *amphora*anyaga (76. kép; 78. kép) jól beleillik a Jakobszon-féle rendszerbe, ugyanis a 9–13. századi edények jól datálják az egymást követő rétegeket. Mivel a legtöbb ásatáson nem kutatták meg az alsóbb kultúrrétegeket, ezért a lelőhely legkorábbi, 5–7. századi *amphora*anyaga kevésbé ismert. A következő periódus (8–9. század) jellegzetes kazár kori *amphorái* a lelőhelyen mindenütt előfordultak. A 10. századi *amphorák* azonban már sokkal ritkábban kerültek elő. A 10. század végétől kezdtek elterjedni a megvastagodó és kihajló peremű (az orosz szakirodalomban „gallérosnak” nevezett) *amphorák*, amelyek Tmutarakanyban egészen a mongol korig használatban voltak. Ennek a típusnak több, időrendileg elkülöníthető altípusa ismert. Az edény peremével egy szintben vagy magasabban elhelyezkedő felső fülrész a korábbi rétegekre jellemző, míg az ezeknél magasabb fülű darabok a felsőbb, későbbi rétegekben fordulnak

elő. A 13. századra a megvastagodott, kihajló peremet felváltja a kissé megvastagodó perem, és a szűk nyakat a masszív, kör átmetszetű fülek fogják közre, amelyeknek felső része jóval túlnyúlik a perem szintjénél. Az *amphorák* a 15. századra eltűnnek a használatból.

A leggyakrabban használt tárolóedények azok a magas (45-50 cm) és vörös színű, ún. Tmutarakanytípusú korsók voltak, amelyek jellegzetes lapos füllel és hosszú, tölcészerű nyakkal rendelkeztek. Ezek a korsók a 9. században váltak népszerűvé, majd a 10. században – 11. század első felében voltak a leginkább elterjedtek, végül pedig a 11. század végére szűnt meg a használatuk. Fontos ugyanakkor hangsúlyozni, hogy ez a tárgytypus formailag idővel valamelyest módosult, így korai és kései változataik különíthetők el. A két legjellegzetesebb paraméterük az a peremátmérő és az edény színe. A korai példányok peremátmérője 6–8 centiméter között mozgott, és sötétvörös, majdnem barna színűre égették ezeket. A kései darabok peremátmérője 10–12 centiméter körül változott, és többnyire világos narancssárga színűek. Ezen korsók bor, de még inkább szurokszerű anyag szállítására szolgáltak. Ez utóbbit a 80%-uk belsejében megfigyelt fekete anyag (feltehetően kőolajszármazék) maradványai nyomán tudjuk.

A konyhai edények között szintén több típust ismerünk, és a különböző változataik kronológiailag is jól elkülöníthetők. A kazár időkre jellemző konyhai fazekak majdnem gömb vagy tojás alakú testtel, kicsi, egyenes aljjal és kissé kihajló peremmel rendelkeznek, soványításukhoz pedig tengeri homokot használtak. A peremük lekerekített vagy élben levágott, díszítésük párhuzamos csigavonalakkal vagy hullámvonalakkal történt. Az edények palástját többnyire vízszintes vájatokkal díszítették, míg a vállrészén hullámvonalas díszítés a gyakori. A lelőhelyről előkerült néhány belső füles cserépbogrács-töredék is, amelyek formai típusait megbízhatóan lehet datálni a 8. század vége – 10. század első fele közti időszakra. Kisebb számban, de szintén jellemző mennyiségben tártak fel kézzel formált edények töredékeit is. Felületüket bonyolult mintákkal (körökkel, S alakú vonalakkal, rövid egyenes bemetszésekkel, füzermotívumokkal) díszítették. Párhuzamaik Sarkel 10. századi rétegeből ismertek, egyszerűbb formáikkal pedig

a 11. században is találkozhatunk. Tmutarakanyban ez a kerámiatípus egy 10. századra datálható zárt leletegyüttesből került elő, ugyanabból a pusztulási rétegből, ahol egy II. Rómanosz (959–963) érme is feküdt. Az importkerámiák esetében elmondható, hogy a szláv és rusz területek kerámiái kis számban fordulnak elő a Tamanszkoje gorogyiscse hagyatékában, ugyanakkor feltűnésük egyértelműen egy új kronológiai horizontot jelez.

A kerámiák harmadik főbb típusát az asztali kerámiák alkotják. A kazár időszak előtt (Kr. u. 4–7. század) például az antik időkig visszanyúló, vörös bevonatos kerámiák voltak divatosak. A kazár időszak kezdetére azonban ezek szinte teljesen eltűntek a használatból, bár helyenként még folyt a regionális előállításuk, illetve importjuk a bizánci területekről. Ezek elsősorban jól iszapolt anyagból készült, különböző mélységű tálak és csészék, vöröses és/vagy narancssárga színekkel. A 8. század közepén ezeket az edényeket végleg felváltották a jól iszapolt agyagból készült fekete vagy szürke színű fényezett edények, amelyek már nagyobb formai változatosságot is képviseltek. A fényezéssel készült edénytípus a kazár időszak vonaldiszes fazekaihoz hasonlóan szintén jellegzetes edénytípusa a korszaknak. Korai változatai és párhuzamai jól ismertek az észak-kaukázusi alán lelőhelyekről, de széles körű elterjedésüket a kazároknak köszönhetjük, akiknek uralma alatt a Kazár Kaganátusban az alán fazekasmesterek tudása más népek mestereinek körében is elterjedhetett. Így kerülhettek hasonló kerámiatermékek a Kazár Kaganátus határain kívülre is, pl. a dunai bolgárokhoz vagy a volgai bolgárokhoz.

A fényezett kerámiákkal egy időben jelentek meg a lelőhelyen a mázas kerámiák is, amelyek száz év alatt kiszorították a használatból az összes többi asztali edénytípust. Ez az tárgytypus bővebb kifejtést érdemel, mivel a kutatás a Krím-félsziget, a Fekete-tenger vidéke és a Dél-Kaukázus tekintetében ugyanolyan megbízható kronológiai indikátorként tekint erre az edénytípusra, mint az érmekre. A legkorábbi példányai fehér színűek, és sárga vagy zöld színű mázzal borították. Konstantinápolyban ezeket a 8–10. századok időszakában gyártották, és innen exportálták a krími és a Krím-félsziget környéki városokba. Kherszonban hasonló, bizánci eredetű darabok a 9. század

közepe – 10. század időszakából ismertek. Tmutarakanyban ez a kerámatípus 9–10. századi kherzoni-bizánci érmekkel együtt került elő. Ezen horizont legkorábbi darabjai egyszerű kancsók, amelyeket csak belső oldalukon mázaztak. Későbbiek a kistalpú tálak, felületük a máz alatt gyakran geometrikus mintákkal díszített. A sárga mázas edényeknél a geometrikus minta mellett használhattak egyszerű, bekarcolt mintákat és szintén a máz alatt barna engóbbal festettek is. Az edények anyagvizsgálata során kétféle agyagot különböztettek meg, ami különböző fazekasközpontokat jelöl. Valószínű, hogy nem pusztán a bizánci főváros műhelyeiben, hanem egyéb birodalmi műhelyekben is (Korinthosz, Thesszalóniké) termeltek a Krím környéki piacokra.

Bizáncból a 9–10. századi monokróm díszítésű, fehér agyagú edények mellett polikróm változatok is kerültek Tmutarakanyba. A polikróm kerámia kontúrvonalai általában a fekete színtől a bíborig terjedtek, a kitöltő színek pedig az egyszerűbb mintájú daraboknál a sárga és a zöld színek voltak, míg a bonyolultabb daraboknál sötétkék és vörös színt is használtak. Tmutarakanyból ismerünk igen egyszerű kivitelű darabokat a fenti edényekből, köztük egy tálat fekete vonalas díszítéssel, zöld és sárga kitöltő színekkel, közepén indamotívumokkal.

Ebben az időszakban nagy mennyiségben áramlottak a városba vörös színű mázas edények is. Legkorábbi darabjaikat vastag falú kancsók és csészék képviselik, amelyeknek durva, vonalas vagy kör alakú mintáit bíborszínű-barna árnyalatokban festették az átlátszatlan, világossárga mázra. Közöttük előfordul néhány darab, amelyek emlékeztetnek a korábbi időszak fehér agyagú, mázas bizánci edényeire, amelyek Bjelaja Vezsa 11. század végi – 12. századi rétegekből ismertek. Tmutarakanyban azonban ilyenek csak a 12–14. századi rétegekben fordulnak elő. Hangsúlyozni kell ugyanakkor, hogy a görög városokban (az előállításuk helyszínén) ezen darabok megbízhatóan datálhatók a 10–12. századra. A tmutarakanyi vörös színű mázas edények majd mindegyik darabja fehér engóbbal bevont és *sgraffito* technikával díszített, majd átlátszó sárga vagy zöld színű mázzal borították. Ezen edények a mintájuk kivitelezését tekintve több típusra oszthatóak. A legkorábbi darabokra a vékony sávban felvitt minták jellemzőek, leginkább a futó

szőlőindás motívumok, illetve geometrikus díszek, valamint néha madárábrázolások is megfigyelhetők. A legkorábbi csoportjukba tartozó edények általában kis talpú tálak, és Tmutarakanyban a 11–12. századi rétegekre jellemzőek. A görög városok közül Korinthoszból és Spártából ismerünk ilyen darabokat. A mázas kerámia mintegy három-négy évszázados elterjedési idejével kiváló példája a kazár Tamatarcha, majd a rusz Tmutarakany kereskedelmi kapcsolatrendszerére Konstantinápolyval, Korinthossszal, Thesszalónikivel, Thrákiával, sőt még a közel-keleti Szamarrával is.

Kiváló keltezőértékkel bírnak az üvegleletek is. Többek között pont az üvegedények töredékeinek segítségével sikerült elkülöníteni a város legkorábbi középkori rétegeit (Kr. u. 6–8. század). Az üvegből készült karkötők (60. kép 8–10, 24–28, 30) Tmutarakanyban a 9. században jelentek meg, széles körű elterjedésük a 10. századra és a 11. századra tehető. A 12–13. századból azonban a megelőző időszakokhoz képest már csak fele annyi példányt ismerünk. Főként Bizáncból és Kherzsonból importálták ezeket, de ismerünk közel-keleti gyöngyöt és üvegedény-töredéket a 10. és 11. századi rétegekből is.

A lelőhely éremanyagát V. V. Kropotkin dolgozta fel az 1960-as években. Az általa vizsgált érmék 44%-a a 9–10. század első felére keltezhető, vagyis a kazár periódusra, míg a másik részük a 10. század második fele – 11. század első felének időszakából származik. Az éremleletek jól láthatóan azokra a periódusokra jellemzőek, amelyekben a város kereskedelme a legaktívabb volt Bizánccal.

Néhány jellegzetes, egyedi tárgytypus a város különböző periódusainak tárgyi gazdagságáról árulkodik. A kazár rétegekből bronztükrök (60. kép 1) töredékei kerültek elő, amelyek a 9. század első felénél nem későbbiek. Szintén a kazár időszak rétegeire jellemző a kő- vagy üvegbetétes, karmos foglalatú gyűrű (60. kép 2). A 10. századra – 11. század elejére keltezhető az az íjközépcsont, amelybe az egyik Rurikovics jelét vésték, mégpedig valószínűleg Msztyiszlav Vlagyimirovicsét (uralkodott: 1125–1132). Feltehetően erre az időszakra lehet keltezni azt a nagyméretű, öntött bronzból készült, levél alakú, lószerszámzathoz tartozó díszet, melyhez hasonló darabok ez időben a sztyepp területén széles körben ismertek voltak

(60. kép 16). A kazár időszak utáni periódushoz lehet sorolni azt a csontlemezt, mely egy sisakos, pajzzsal és karddal felfegyverzett harcost ábrázol és eredetileg feltehetően egy kis fadobozt díszített (60. kép 23). Hasonló tárgyak igen népszerűek voltak Bizáncban a 11–12. században. A tmutarakanyi példány az egyszerű kialakítása alapján a birodalom valamelyik peremterületén készülhetett. Ismerünk egy aranyozott bronz szoborfej-töredéket is, melynek párhuzama Zmejszkaja sztanyica 11. századi alán temetőjéből ismert. Itt a lószerszámzat homlokdíszének része volt egy hasonló lelet, mely egy gazdagon öltözött, ülő nőt ábrázolt edénnyel a kezében. Ez a lelet is az észak-kaukázusi alánok és Tmutarakany szoros kapcsolatára utal.

Tmutarakany gazdagsága elsősorban a széles körű, regionális és távolsági kereskedelemnek köszönhető. A kereskedelem virágzásáról a nagyszámú *amphor*atöredékből következtethetünk elsősorban. Az *amphor*ák voltak az első számú tárolóedények a kereskedelem során. Az eladók és a vevők a saját jelükkel jelölték meg őket az edények nyakán és vállán. A jelzések nagy többsége azonban töredékes formában maradt meg, ezért mindösszesen csak mintegy 200 ilyen jelzést sikerült meghatározni, és kronológiailag elkülöníteni. A kazár időszakból származik a beazonosított jelek kb. 16%-a. Tmutarakanyban ezek a jelek igen egyszerűek, bekarcolt vonalak, kereszttek, nyilak, ritkán betűk. A rusz időszakban főként a betűjelek voltak elterjedve, általában görög vagy órosz betűk, néha szótöredékek. Az edényfeliratok között egyedülálló leletnek számít a városban egy felirat, amelyet egy 10. századi, vörös kancsó töredékein találtak és restauráltak. A felirat egy adózási vagy tartozási lista, amelyen a már beérkezett és a még szállítás alatt lévő tételeket jelölték.

A korai és az érett középkorban Tamatarcha-Tmutarakany városa polietnikus, többnyelvű, kézműves és kereskedő központ volt, és ezt a jellegét később is megőrizte. A városból és a Tamany-félszigeten több helyről is előkerültek izraelita temetkezések sírkövei is, amely közösségre az írott források is utalnak. Sajnos másodlagos felhasználásból, épületek lábazatába beépítve kerültek elő, így pontosan nem korhatározhatók. Két darab közöttük különösen érdekes a kazár kori zsidó vallási jelenlét bizonyítása, emlékei kapcsán. Az egyik sír-

kövön egy téglalap alakú bemélyített keretben álló plasztikus menóra található a hozzá tartozó attribútumokkal, hátoldalán pedig egy sarló alakú jel. A sírkövet feltételelesen a kazár időszakra keltezték, mivel az azt követő időszakra keltezhető falazásból került elő. A másik darabnál a téglalap alakú keretet és a benne lévő menórát is egyszerűen bevésték a kőbe. A vonalak sekélyek és gyengén kidolgozottak, így a lelet hasonlít a 8–9. századi bolgár és kazár erődök bevéselt rajzaira.

A közvetlenül Tmutarakany alá tartozó négy kicsi és közepes méretű szatellit település (Tamany 15, Tamany 16, Tamany 14, Tamany 7) a város körül, maximum egy órányi járásra feküdt. Kicsit távolabb, a Tamany-félsziget északkeleti részén pedig, a Golubickij-szigeten a vizsgált időszakban öt település nyomát ismerjük. Közülük kettő a sziget nyugati részén, az Achtanyizovszkij limán partján lévő legfontosabb út közelében helyezkedett el, amely végigfut az egész Tamany-félszigeten a Kercsi-szoroson lévő átjárón át egészen a keleten lévő Kandaurig. Ebben a csoportban a központ szerepét a Golubickaja 5 néven ismert lelőhely, település játszotta, amelyet a kazár időszakban alapítottak, és csak ebben a periódusban létezett. A félsziget keleti részén, az úgynevezett Kandauron, négy település helyezkedett el. Közülük kettő (Tyemrjuk 2 és Kurcsanszkaja 2) közepes, kettő pedig (Krasznyj Oktyabr 3 és Krasznyj Oktyabr 1) nagy méretű volt. Akárcsak a fentebb említett Golubickaja 5, a Krasznyj Oktyabr 3 is csak a kazár időszakban létezett.

A Tamany-félsziget kazár időszakának összefoglaló értékeléseként mindenekelőtt azt kell megjegyezni, hogy ebben az időben két várossal (Phanagoriával és Tmutarakanyal) az élen a településeknek egy fejlett, többfokozatú rendszere alakult ki, amelyek a kézművesség és a kereskedelem központjai voltak. A kora középkori társadalom gazdaságának alapját a komplex földművelő-állattartó gazdálkodás jelentette, amelyben a vezető szerepet az állattartás (nem nomadizáló) játszotta. A településhálózat a fejlett út és vízi út hálózatra épült. A kazár időszakot követő rusz periódusban, a Tmutarakanyi Fejedelemség idejében a településrendszerben ugyan határozott változások zajlottak le, azonban a településrendszer alapja változatlan maradt.

Hamvasztásos és birituális temetők a Fekete-tenger északkeleti előterében (Kr. u. 8–9. század)

Elsőként V. V. Szahanyev hozta összefüggésbe a boriszovói temető utolsó, 3. csoportjának meghatározó tárgyait és sírjait a szaltovói kultúrkör leleteivel. A régió további hasonló lelőhelyeit együttesen „Kubány-Fekete-tenger menti hamvasztásos csoportnak” nevezik a kutatásban. Az ide tartozó több, mint egy tucatnyi temetőt azonban csak három esetben kutatták kiterjedt feltárásokkal. A temetkezési rítus alapvetően a hamvasztás, ahol a hamvakat egy kis gödörbe vagy ritkábban urnába helyezve temették el. A sírmellékletnek szánt tárgyak jelentős részén is égésnyomok figyelhetőek meg, és néhány tárgyat a sírba tétel előtt szándékosan meg is rongáltak. A régió korábbi korszakait áttekintve elmondható, hogy ennek rítusnak nincsenek helyi gyökerei, és ugyanez mondható el a kerámia kivételével a teljes leletanyagról is. Új népesség megjelenésére utal az tény is, hogy a rítus újonnan létrehozott temetőkben tűnik fel. Még a hosszú ideig használt djurszói temetőben is elkülönült csoportot alkottak ezek a sírok. Az is megállapítható ugyanakkor, hogy a vizsgált lelőhelyek mindegyike egyedi jellemzőkkel bír. Meglepő, hogy több esetben lovastemetkezések is előfordulnak, jóllehet ez nem jellemző a szaltovói kultúrkör hamvasztásos rítusú sírjaira. A mögöttes hitvilági hátteret nem ismerjük, de felmerült, hogy ebben a szomszédos, korhasztásos rítussal temetkező népségek hatását láthatjuk. Boriszovo nyolc korhasztásos sírja közül mindegyik gyermeksír volt, míg Djurszóban a hamvasztásos rítusú sírok között két korhasztásos rítusú temetkezést tártak fel. A korhasztásos rítusú sírok ugyanakkor – akár a temető különböző részein elhelyezkedve – nagyjából egy időrendi horizontot alkotnak.

A tárgyi hagyaték túlnyomó része a szaltovói kultúrkörhöz hasonló, leszámítva a kerámiákat, amelyek esetében a helyi tradíció dominál. A temetkezési rítus és a leletanyag sajátosságai alapján összefüggés mutatkozik a Kubány–Fekete-tenger menti hamvasztásos temetők és az északabbra, a Szeverszkij Donyec folyó felső folyásánál feltárt hasonló lelőhelyekkel, és ez leginkább a népesség közös eredetével magyarázható. Az anyagi kultúrában szembeötlők azok a vonások, amelyek Eurázsia kora középkori nomád világához kapcsolódnak, így nem alaptalanok azok a hipotézisek, amelyek ezen

népesség nomád török eredetét hangsúlyozzák. Felmerült az finnugor párhuzam is, noha a leginkább szóba jövő korai magyarságnál hamvasztásról egyik periódusban sem tudunk, így ez az elképzelés további bizonyításra szorul.

A Kubány–Fekete-tenger menti kora középkori hamvasztásos temetők kronológiai helyzetéről elmondhatjuk, hogy a nagyszámú leletpárhuzam alapján leginkább a szaltovói kultúrkör korai szakaszával (8. század közepe – 9. század közepe) hozhatjuk párhuzamba, amely horizont egyértelműen Djurszóban a legmarkánsabb. Némileg korábbra, a 7. század utolsó harmadától lehet datálni a boriszovói temető 3. csoportjának alsó időhatárát, amely folytatása az ottani előzménynek, az 1. és 2. csoportoknak. Ezt alátámasztja az a tény, hogy a temetkezési rítusban és az ékszerek közt megtalálhatók még a korábbi helyi jellegzetességek. A 7. század második felére datálható a Miszhakóból előkerült övkészlet, amely különösen érdekes, mivel a Káma mentéről és az Oka alsó folyásának térségében ismerjük a párhuzamait. A Lenyinszkij putyból származó lemezes függők kapcsolatai pedig a Dnyeper folyó térsége felé mutatnak. A Dnyeper menti (ant) kincsleletek elrejtésének történeti kontextusa kapcsán több szakember úgy véli, hogy az említett függők a Dnyeper bal partjának erdős sztyeppi részéről esetlegesen idehozott foglyokkal hozhatók kapcsolatba. Így az Anapa és Gelendzsik között talált leletek (7. század második fele – 8. század eleje) egy olyan bonyolult népességvándorlásról tanúskodnak, amelynek fő kiváltó oka a kazárok nyugatra irányuló vándorlása és európai megtelepedése lehetett. Amíg Kazária erős volt, a számára fontos Tamany-félszigeti és Azovi-tenger menti területekre ki tudott jutni, azonban a 10. századra ez a helyzet megváltozott. VII. (Bíborbanszületett) Konstantin (945–959) arról tudósít, hogy a *zihek* által ellenőrzött terület északi határa a Kubány folyó, annak torkolatánál pedig a folyó déli ága. Szintén nála olvasható, hogy Zihia és Alania között helyezkedett el a kaszogok országa. Al-Maszúdi szerint „*a Kabh hely és a Rúmi [Fekete] tenger közt*” éltek a kaszogok. Ezt a népcsoportot gyakran hozták összefüggésbe a későbbi kaukázusi cserkesz-ádgé törzsekkel, amelyek területén a késő középkorban is előfordulnak hamvasztásos sírok még az iszlám felvételét közvetlenül megelőző időszakban is.

ABRAU-DJURSZO II. TEMETŐ

A Kubány–Fekete-tenger menti kazár kori hamvasztásos temetők közül kétségkívül a legismertebb a djurszói temető, amely Novorosszijszktól 15 kilométerre nyugatra, a Djurszo folyó völgyében helyezkedik el. A temető a folyó jobb partjának teraszán található, és egy duzzasztómű építésénél került elő. A teljesen feltártnak tekinthető temetőben A. V. Dmitrijev vezette a kutatást, amely során összesen 525 sirt és 16 eltemetett lovat találtak. A lelőhely sírjai négy kronológiai periódusra oszthatók.

Abrau-Djurszo II. temető – első periódus (Kr. u. 5. század vége – 6. század közepe)

A djurszói temető korai szakaszát az 5. század vége – 6. század közepe közti időszakra keltezhajjuk. Ezek a sírok a temető északi részén koncentrálnak, és formájukat tekintve sekély, téglalap alakú aknasírok. A leletanyag gazdag, főleg ruházati elemek (csatok, fibulák), ékszerek (fülbevalók, karperecek, nyakláncok, nyakékek), edények, fegyverek kerültek elő. A férfi sírok gyakori lelete a fegyver, elsősorban kardok és török, de ilyenek női sírokban is előfordulnak. A női sírokra jellemzőek az ékszerek, ollók, orsógombok, pipereeszközök, tükrök. Mindkét nem sírjaiban találhatunk késeket. Ennek az etapnak a három leggazdagabb sírja páros sír, férfi és nő temetkezése. A gazdag harcosok sírjai közelében feküdtek a lovak csontvázai a nyergek és a fegyverek maradványaival. A sírokban gyakran találtak pénzeket is, boszpori sztatérokat és két esetben római pénzek utánzatait. Az érmék általában az öv mentén helyezkedtek el (eredetileg talán egy erszényben), ritkábban a halott kezében kerültek elő. A csatok ovális, kerek és B alakú csatkarikákkal rendelkeztek. Néha előfordulnak állatokat ábrázoló csatnyelvek, illetve gyakran találtak apró, cipőhöz való csatokat is. A férfi sírokban feltárt nagyméretű csatok kardok függesztőszíjjaihoz tartozhattak. A korai temetkezések fegyverleletei kapcsán meg kell említeni a hosszú kardokat és a töröket/rövid kardokat, utóbbiak pengéjének tövénél mindkét oldalon bevágás lehet. A kardok hüvelyét néha ezüst- vagy arany-, mintákkal ellátott veretek díszítik, de a kardok szerelékénél olykor kő- vagy üvegerakás

is megfigyelhető. A fegyverek a sírban közvetlenül az elhunyt mellé kerültek, vagy a néhány méterre arrébb eltemetett ló mellé. A lószerszámzatot a nyeregmaradványok (nyeregveretek), zablák, valamint a lószerszámzathoz kapcsolódó csatok képviselik. A kétkarikás zablákhoz vasból vagy ezüsből készült oldalpálca tartozott. A csatok általában ezüsből, bronzból, vasból vagy csontból kerültek kialakításra. A női sírokat is viszonylag nagy méretű övcsatok jellemzik. A karperecek főként huzalból készültek stilizált állatokat ábrázoló, vagy ellaposodó végekkel. A női viselet jellegzetes elemei még a nyakperecek, amelyek záródása többnyire kampós, átmetszetük pedig általában kör alakú, ritkábban lapos. Nagyobb részét ezüsből készültek, ritkábban bronzból. A fülbevalók huzalból készültek, nyitott véggel, egyik végükön dodekéder alakú dísszel. Alakjukban és méretükben meglehetősen egységesek. A gyöngyök változatosak: egy vagy többszínű üvegyöngyök, borostyán-gyöngyök, szarukőből (a kvarcok egy fajtájából) készült gyöngyök, korallgyöngyök egyaránt használatban voltak. Jellegzetesek a csiszolt, átlátszó, vagy kék üvegből készült gyöngyök. A tükrök hátoldalán akasztó található és ugyanezen oldalon három koncentrikus körrel díszítettek. A pipereeszközöket jellemzően láncsal hordták az övön, amelyek között találkozhatunk csipeszekkel is. A djurszói temető fibulái igen jól tipologizálhatók és lehetőséget adnak, hogy több évszázadon keresztül kövessük a divat változását. A korai időszakra a lemezes fibulák jellemzőek, illetve a fibulák másik típusa, a drótfibula. A temető érdekessége, hogy a sírokban viszonylag sok üvegedény található. A korai szakaszra a legjellemzőbbek a díszítéssel ellátott, csonkakúp formájú üvegpoharak. Valószínűleg kicsivel később jelentek meg a hullámos felületű üvegpoharak. A kerámia nagyobb része korongolt, a kézzel formált kerámia viszonylag ritka. A sziurke kerámiák kicsit durvább kiviteliiek a vörös színű edényeknél. Az *amphorák* egy típusba tartoznak, bordázott testűek, illetve találtak két, bronzból készült üstöt is. Viszonylag sok vörös lakos edényt találtak, amelyeken jellemzően keresztet, állatok és négyszirmú rózsák a díszítmények.

Abrau-Djurszo II. temető – második periódus (Kr. u. 6. század második fele – 7. század)

A djurszói temető második periódusa a 6. század második felére és a 7. századra keltezhető, ahol a sírok tájolása nyugati, de egyre több sírnál előfordul az északnyugati tájolás. A temető első két periódusának sírjai rítusukat tekintve kevésbé különböznek egymástól. A leletanyag legfontosabb jellegzetessége az ún. heraldikus (vö. Martinovka-típus) övkészletek (61. kép) elterjedése. A bronzból és a vasból készült csatok mellett előfordulnak csontból készült példányok is. Az első időszakban elterjedt sokszög alakú taggal díszített fülbevalók az időszak végére nagyobbakká váltak, a sokszög alakú díszük pedig egyszerűbb lett, illetve a díszítőtag már néha nem tömör, hanem üreges. Megjelentek a gúlacsüngős fülbevalók, továbbá már az első periódus sírjaiban is elszórtan előforduló nyitott karika alakú fülbevalók. A megvastagodó alsó résszel ellátott változatuk azonban a második periódusban terjedt el igazán. A karperecek végei csavartak, illetve a végükön vájatosokat alakítottak ki. Megjelentek olyan továbbá új tükörtípusok, amelyeknek a hátoldalán egy borda fut végig, illetve bonyolultabb mintázatúak is. Előfordulnak kis méretű csengettyűk, amelyek főként a gyermeksírokban, a lábknál helyezkednek el. Erre a korszakra leginkább a kis méretű fibulák a jellemzőek, egyszerű ívelt testtel, a felső részükön nyitott, henger alakú tütartóval. Ismerünk továbbá két cikáda-fibulát is ebből a csoportból. A kerámiaanyagot (62. kép 1–15) túlnyomórészt a korongolt, szürke edények jellemzik, de előfordulnak vörösre égetettek is. Ritka, de jó korhatározó leletek az üvegedények. Az első periódushoz képest a munkaeszközök (62. kép 17–29) itt már gyakrabban fordulnak elő. Ezek szaluk, masszív munkabalták, sarlók, tűzcsiholók, horgok és ólomnehezékek, kések és vésők. A fegyvereket kardok és a penge tövénél két bevágással ellátott török/rövid kardok (68. kép 3) képviselik, ugyanúgy, mint az előző időszakban, továbbá megjelentek a különböző lándzsahegyek (68. kép 4–9). A lószerszámok között szinte kizárólagosak az oldalpálcás változatok (68. kép 22–26), amelyek általában kétkarikásak és az oldalpálca ívelt. A második kronológiai csoport kezdete az első időszakban még ismeretlen heraldikus stílusú övkészletek megjelenéséhez köthető,

amely a 6. század második felét jelenti. A második periódus a 7. század végén fejeződik be, bár egyes sírok átnyúlnak a 8. század elejére is.

Abrau-Djurszo II. temető – harmadik periódus (Kr. u. 8. század)

A harmadik periódus a 8. századra datálható és igen kevés sír tartozik ide. Ennek az időszaknak a legérdekesebb és leggazdagabb temetkezése a 248. sír (63. kép), ahol a csontváz északkeleti tájolású. A sírban talált lándzsahegyet két részből kovácsolták össze. A bal vállnál egy tegez maradványait találták, nyílcsúcsokkal, ahol megmaradt a felső és az oldalsó csont rátét, a vasból készült csatok és a kampóval rendelkező lap. A bal könyöknél vasból készült kés és bronzból készült csat feküdt. A lábknál különféle tárgyak: kancsó, kés, zabla, kengyelek, üvegből, karneolból és szarukőből készült gyöngyök, ezüstlemezzel bevont gombok, két csat, két bronzgyűrű, két csengettyű és csont rátétdíszek kerültek elő. A sír feletti talajban egy ezüstszereléses kardot és két aranyfülbevalót figyeltek meg.

Abrau-Djurszo II. temető – negyedik periódus (Kr. u. 8–9. század)

A temető negyedik időszakához (64–67. kép) összesen 173 hamvasztásos sír tartozik, amelyek a temető nyugati és északnyugati részén két kompakt csoportot alkottak. A hamvasztásos sírok rítusa és tárgyai teljesen eltérnek az előző periódusok temetkezéseitől. A temetkezésekben égett csontokat, hamvakat találunk egy-egy csomóban elhelyezve, amelyek mellett szorosan feküdtek a sírmellékletek (64. kép 1–4). Magukon a tárgyakon is égésnyomok figyelhetők meg, ezek között a vastárgyak kitűnő állapotban maradtak fenn, míg a színesfémből készültek a magas hőmérséklettől sokszor eldeformálódtak. A sírokba vörös, ritkábban szürke agyagból készült kerámiaedényeket (kancsókat, bögréket) helyeztek. Csupán egyetlen esetben fordult elő, hogy egy kancsóban összeégett embercsontok kerültek elő. Az edények száma nem nagy, de változatosak, közöttük a legjellemzőbbek a vékonyfalú kancsók, amelyeknek recézett a pereme, és a kiöntős része hangsúlyos és erősen ívelt. Előkerült egy favödör fogantyúja és tűzhely láncsa is – utóbbi a boriszovói temetőből előkerült darabhoz hasonló –, bográcsok azonban ebből a periódusból nem ismertek.

A csatok között (67. kép 53–65) a bronzból készült változatokra jellemző, hogy a csatkeret közepén, a csatpecek alatti részen megvastagszik. A nagy méretű, vasból készült csatok nyereghez tartozhattak. Bizonyos csatok kettős (8-as alakú), csaknem szimmetrikus kerettel rendelkeznek, de ismerünk szíjelosztó tagokat is. Az övdíszek igen változatosak bár csekély számban fordulnak elő övveretek, de a szíjvégek között az egyszerűtől a bonyolult kivitelűig számos változattal találkozunk. Sok csengettyű és öntött gomb található ennek a periódusnak a hagyatékában. A függők sokfélék, jellemzők a kettős lófejes függők (43. kép 7; 65. kép 42–44), amelyeken a lyukak a csengettyűk felfüggesztésére szolgáltak. A fibulák egyszerű, ívelt testű, vasból kovácsolt vagy bronzból öntött darabok. Jellemző lelet a fülbevaló, amelyeknél a karikán gömbös függőtag helyezkedik el, esetenként granulált díszítéssel. Találtak fejes és vésett díszű gyűrűket, valamint a női sírokban jellemzőek a karperecek, amelyek végződése többnyire erősen stilizált állatalakkal díszítettek. Találkozhatunk pipereeszközökkel is, közöttük a csipeszek főképpen a férfi sírokban fordulnak elő.

A djurszói temető negyedik periódusában a leletanyag egy jelentős és kiemelkedően fontos részét képezik a fegyverleletek (66–67. kép). A legnagyobb számban nyílcsúcsok fordulnak elő. A háromélű nyílcsúcsok ritkábbak, többségük kétélű, és rombusz vagy egészen lapos átmetszetű. A legyező és a rövid vágóélű nyílcsúcsok között gondos kialakítású, sokszor áttört darabok is előfordulnak. A tegezektől kapsok, rátétek és vasból készült kovácsolt alkatrészek maradtak fenn. A lándzsahegyek méretük, formájuk, kidolgozásuk tekintetében eltérőek ugyan, de gyakorlatilag mind ugyanazon típusba sorolhatók. A fokosok különbözők, többségük rövid vágóélű, hosszú fejjel és hosszú, tipikusan „kalapács” alakban kialakított fokkal rendelkeznek. A széles pengéjű, bárd jellegű darabok ritkák. A szablyák enyhén hajlítottak, a markolat hajlított, a penge fokéllal ellátott. Bizonyos pengéken vércsatorna és kiugró fokél kapott helyet. Szerelékük általában egyszerű, vasból készült, a szablyahüvelyekből több esetben megmaradt az alsó ezüstborítás és a kardszíjra való

felfüggesztést szolgáló ív alakú fém függesztőfül. A kések mind a férfiak mind a nők sírjaiban előfordulnak, és sokféle méretben találkozhatunk velük, gyakran a nyélnyúlvány itt is ívelt, akárcsak a szablya esetében. Fegyvereik között ismert az ostorbuzogány, ugyanis egy láncon függő golyó is előkerült. A védőfelszerelés viszonylag ritka, mindössze három sisakot és egy láncinget találtak. A sisakokat négy-nyolc lemezből állították össze és felül sisakcsúcs fogja össze. A sírok csaknem 40%-a tartalmazott lószerszámzatot (69. kép). A kengyelek általában ívelt kialakításúak, a talpaló lehet homorú vagy domború, egyes kengyelek talpalóján pedig lyuk van, a nyolcas alakú kengyel ritka típusnak számít. A zablák kétkarikás, oldalpálcás típusok, ahol az oldalpálca lehet S alakú vagy egyenes, néha az S alakú oldalpálcák végeit stilizált lófejvel díszítették. A lószerszámzathoz néhány esetben nagy, aranyozott kantár- és szügyelődísz-veretek tartoztak. A hagyatékban ismert egy gazdagon díszített lóhomlokdísz, továbbá néhány esetben nyeregveretek is.

A mindennapi élet tárgyai és a munkaeszközök (70. kép) közül a leginkább a különböző formájú és méretű sarlók gyakoriak. Ismerünk összecsukható sarlókat is, amelyek érdekes, hogy leginkább a lószerszámzattal és fegyverrel eltemetett sírokban fordulnak elő. Valószínűleg egy tábori eszköz lehetett a harcosok számára, amellyel füvet vágta, illetve gyűjtöttek lovuknak. A szaluk különböző formában és méretben kerültek kialakításra. A famegmunkáló eszközökhöz tartoztak még a maszvív balták, fűrészek és reszelők is. Sok lyukasztó és tűzcsholó került elő, ez utóbbiak között ismert egy érdekes típus, a textilbe tűzhető, fibulakialakítású változat. A húshoz való nyársak és kampók sokszor szándékosan meghajlítva vagy törve kerültek a sírokba. A kitűnően megmunkált, gyakran a javítás nyomait viselő vasból készült tárgyak tömege jól felszerelt kovácsműhelyeket feltételez. Nem kerültek elő viszont kimondottan vasműves-ségre utaló tárgyak. Erre magyarázatként merült fel, hogy a kovácszserszámokat nem az egyes kovácsok tulajdonának tekintették, hanem az egész közösség tulajdonának, és ezért a fémfeldolgozásra szolgáló szerszámok nem kerültek a sírokba.

Abrau-Djurszo II. temető időrendje, történeti és régészeti kontextusa

A mai Novorosszijszk környékén a Kr. u. 1–3. századból származó lelőhelyek elég nagy számban ismertek. Ezzel szemben kevés a 4. és 5. századra datálható anyag. 5. századi leleteket Djurszón kívül csak a tengerparti részről, Cemdolina falu mellől ismerünk. A korábbi időszak temetkezései a djurszói temető sírjaitól abban különböznek, hogy a sírok kialakításánál köveket is felhasználtak. A djurszói temető korai időszakához kapcsolódó analógiákat nem ismerünk a Kaukázus térségéből. Ugyanakkor sok közös vonást találunk a Kelet-Krím késő antik temetkezéseivel. Érdekes tény, hogy a djurszói temetőben mintegy 30 db késői boszporoszi érmét találtak, pedig a djurszói temető jóval későbbre datálható, mint a boszpori pénzverés ideje. Az érméknek a sírokba helyezését háttérben az állt, hogy a djurszói közösségben aktív pénzforgalom zajlott. A korai típusú lemezes kengyelfibulák kercsi lelőhelyekről is ismertek. Ez felveti annak a gyanúját, hogy a djurszói temetőt a Krím-félszigetről beköltöző csoportok nyitották meg. Prokopiosz, 6. század eleji bizánci történetírónál találunk utalást arra, hogy a hunok a Kercsi-félszigetről kiszorították a gótokat. Ha ezt összekapcsoljuk a régészeti adatokkal, akkor feltételezhetjük, hogy a djurszói temetőt a gótok nyitották meg, így annak kezdetét az 5. század második felére tehetjük. Mivel a temető első és második periódusa között nincs olyan lelet, amely a kettőt összekapcsolná, itt egy kronológiai törést feltételezünk, ami akár néhány évtizedig is eltarthatott. Ezt figyelembe véve a lelőhely első időszakát az 5. század második harmada – 6. század első harmada közé datálhatjuk.

A djurszói temető második periódusának kezdete egybeesett a boriszovói temető megnyitásával. Hangsúlyozni kell, hogy a tárgyak tekintetében igen nagy hasonlóság mutatkozik a két temető között. Feltételezhető, hogy az avar időszakban egy új népesség bevándorlása áll a háttérben. Hogy pontosan milyen népességről van szó, az egyelőre nem világos. A második periódust a 6. század második felére és a 7. századra datálhatjuk.

A harmadik periódus temetkezéseihez közeli analógiát jelent a jaszinovói kazár harcos sírja, amellyel hasonlóság mutatkozik a lószerszámzat,

nyeregmaradványok és kerámia tekintetében is. A djurszói 248. számú sír tárgyainak igen jó párhuzama ismert a glodoszi kincsben: nyílcsúcsok, lándzsahegyek, kengyelek, az ezüstlemezes gombok, az arany fülbevalók és a díszszerelések kard. Ezek mindkét esetben egy rangos harcosra utalnak. A 8. század elejére keltezhető djurszói 248. sír mellett meg kell még említeni a tengerparti Cemdolina falu melletti arany fülbevalópárból álló szórványleletet. Ennek a leletkörnek a sírjait a kazárokkal és a korai kazár korral lehet összekapcsolni, így a 7. század végére – 8. század elejére keltezhető.

A temetőt legintenzívebben a negyedik periódusban használhatták és ehhez az időszakhoz lehet kötni a lelőhely leginkább közismert részét, a 173 db hamvasztásos sírt is. Egyelőre azonban még nem áll rendelkezésünkre a hamvasztásos sírcsoport részletes feldolgozása és elemzése. Azokat a leleteket, amelyek Djurszo negyedik periódusához tartoznak, általában a 8–9. századra datálták. A leletanyag lényegesen különbözik a korábbi időszak hagyatékától, ez pedig a lakosság hirtelen bekövetkező teljes cseréjére utal. A hamvasztásos sírok egyidejűleg jelentek meg a régió több pontján is. Akárcsak Djurszóban, a temetkezések között a mikrorégió más pontjain is erős a hasonlóság: sok fegyver- és lószerszámlelet került elő. Ezt csak azzal lehet magyarázni, hogy a területre egy jól felfegyverzett, nomád népesség települt.

A djurszói negyedik periódusú sírok jó párhuzamai ismertek északabbra, a Szeverszkij Donyec folyó vidékén és a Kaukázus északnyugati részén (pl. Kazazovo, Moldovanovszkaja sztanyica). Ezen lelőhelyeket nem csupán a közös temetkezési rítus, illetve a formailag közeli fegyver- és lószerszámleletek jellemzik, hanem az ún. kettős lófejes csüngők is, amelynek alapján komolyan felmerült a kutatásban, hogy ezeket a lelőhelyeket egy ugor eredetű népességhez kössük (egyes kutatók a magyarok elődeire gondoltak).

A djurszói temető azért is nagyon értékes régészeti leletanyag, mert a nagy mennyiségű leletanyag nyomán jól elkülönül négy kronológiai periódus. Ez a felosztás természetesen még tovább finomítható majd a jövőben, főként a lelőhely tételes publikációjával. Ez pontos időrendi fogódzót nyújthat majd az Észak-Kaukázus kora középkori anyagi kultúrájának tanulmányozásához is.

PROVINCIAÁLIS BIZÁNCI PEREMKULTÚRA A KRÍMBEN A SZALTOVÓI KULTÚRKÖR IDŐSZAKÁBAN

A bizánci régészet egyik legnagyobb feladata az ún. „*provinciális bizánci kultúra*” terminus helyes értelmezése és meghatározása. Ez a feladat kulcsfontosságú a bizánci provinciák etnikai összetételének tanulmányozásakor. Nincs ez másként a Krím 8–10. századi időszakának régészeti hagyatéka esetében sem. Hangsúlyoznunk kell, hogy ezzel kapcsolatban az elmúlt 15-20 évben a tudományos viták újra felélénkültek. A szaltovói kultúrkör fogalmának terjedésével és értelmezésével kapcsolatban a hagyományos krími szaltovói variáns koncepció kérdését is egyre több bíráló érte. Az előrelépéshez mindenképp tisztáznunk kell, mit is értünk „*provinciális bizánci kultúra*” terminus alatt, felismerve egyúttal azt is, hogy ez nem egy etnokulturális, hanem inkább politikátörténeti háttérű fogalom. Ebből a megközelítésből a szaltovói kultúrkör krími variánsa kapcsán a következőket mondhatjuk el.

A téma áttekintésére a legfontosabb forrásbázisunk az a több mint 50 évnyi tervásatások által felszínre hozott, hatalmas mennyiségű régészeti forrásanyag, amely a Krím-félsziget szaltovói (időszakból származó) lelőhelyeiről származik. Ennek értékelésében manapság alapvetően két megközelítési mód létezik. Nagyobb népszerűségnek örvend az a nézet, ami szerint ez a hagyatékok egyértelműen a kazár periódushoz kötődik, és nincs kapcsolatban a provinciális bizánci kultúrával. A hátrahagyó népesség egy bolgár török eredetű etnikum, amely a Kazár Kaganátus politikai kötelékében élt, majd beköltözött a Krím vidékére. A másik megítélés szerint azonban a leletanyagban mutatkozó igen markáns bizánci hatás nem pusztán kereskedelmi lenyomat, hanem provinciális bizánci kultúrának tarthatjuk. Ez a hagyatékok jórészt bizánci uralom alatt álló területen jött létre, sőt részben bizánci eredetű népességhez köthető.

Főleg építészettörténeti szempontból születtek összehasonlító vizsgálatok, amelyek a szaltovói kultúrkör krími variánsát és a Konstantinápolyból, illetve a Bizánci Birodalom más provinciáiból származó régészeti hagyatékokat összevetették. A bizánci hatás egyértelműen az egykori telepényanyagokban érhető tetten, leginkább a háztípusoknál.

A korabeli lakó- és gazdasági épületeknek (58. kép) alapvetően két típusuk ismert. Az épüle-

tek első típusába a kőházakon álló építmények tartoznak, amelyek elsősorban falusias településeken fordulnak elő. A második típus, bár kivitelezésében hasonló az előzőhöz, de teljes egészében kőből épült, és főként a városias központokra jellemző. A teljes kőépítésű házakkal a kutatás már több ízben foglalkozott, tanulmányozták építéstechnikai jellegzetességeiket. Tipokronológiai beosztásukat is publikálták, amelyben 8 típusba sorolták a lakóépítményeket. Ezek között vannak egy- és kétszobás építmények, alaprajzukban kör alakú hozzátoldással, illetve vannak több szobából álló építmények egymás melletti helyiségekkel. Hasonló típusokkal találkozhatunk a gazdasági építmények között is.

Sikerült meghatározni továbbá a legerjedtebb szaltovói épülettípus, a földfelszíni rönkházak jellemzőit is. Az épületek vizsgálatánál meg kell jegyeznünk, hogy a kőházak megjelenése az egyes lelőhelyeken nem egy időben, nem egyszerre történt. Ez a folyamat egy sor további, főként gazdasági tényezőtől is függött. A városokban gyorsabban ment végbe, míg a központoktól távolabb lassabban. Szudakban például az erődítésen belül a legkorábbi, kőből épült, két helyiségből álló házakat a 8. század első felében emelték. Szudak alsóvárosában az első kőházak a 9. század közepe után épültek, és megjelenésük a bizánci építészet hatását tükrözi.

A kőházak használatával egyidőben a 9. század közepéig majdnem minden szaltovói településen előfordultak még félig földbe mélyített épületek is. Használatuk alsó és felső időhatárát az esetek többségében igen nehéz meghatározni. A lakó- és gazdasági épületek, illetve ezek elhelyezkedése az erődített telepeken egyértelműen bizánci vonásokkal bírnak, azonban a helyi építészeti tradíciók figyelembevételével. Ez elsősorban az ókori eredetű tradíció, a halszálla- (más megnevezés szerint fenyőág) mintában rakott falak (*opus spicatum*) kapcsán mondható el, amely változat a földrengések hatásainak statikai kivédését szolgálta. Másrészt azonban ezek a tradíciók a félig földbe mélyített objektumok esetében is megfigyelhetők, ahol a térrendezés is hasonló. Fontos hangsúlyozni, hogy a kőépületek megjelenése egyértelműen a lakosság letelepedésére utal. Azonban a kővárak, főleg Boszpor és Szudak erődítéseinek keltezése és karak-

terisztikája vitatott, feltételezhető, hogy bizánci mérnökökhöz (is) lehet kötni azok tervezését. A falak felépítését és javítását azonban helyi mesterek végezték, melyről a kövekbe vésett számos tamgaszerű jel tanúskodik főként a szudaki vár falában.

A Krím-félsziget délkeleti részének temetkezései elég jól kutatottak. A minket érdeklő korszak esetében a temetők a 8. század közepétől egyszerű gödörsírokból állnak, amelyeket gyakran fahasábokkal fedtek le. Vannak olyan sírok, amelyekbe fenék nélküli faladába (deszkakoporsóba) helyezték az elhunytat, és ugyanúgy fahasábokkal takarták le. Az elhunytakat többnyire háton fekvő, nyújtott helyzetben fektették a sírba (53. kép), illetve többszörös temetkezések is ismertek. A régi, pogány eredetű hagyományok mellett már kimutatható a 8. század közepén megkezdődő keresztény térítés hatása is a síroknál. Leginkább a városokban, elsősorban Boszporban és Szudakban volt intenzív a térítés. Szudak VI. temetője a 8. század közepe – 9. század első fele közé datálható, és itt már megfigyelhetők a kőlapos, keresztény rítusú temetkezések, amelyek az egyszerű aknasírok között elszórtan helyezkednek el. Arányuk nem éri el a 10%-ot, és jellemzően gyermeksírok. Ezzel szemben a szudaki, úgynevezett „nyugati temetőben” – amely a Tepszeny platóján elhelyezkedő erődített telephez tartozott, és a 9. század közepéig használták –, nincs egyetlen keresztény rítusú sír sem. Ezzel párhuzamosan azonban létezett egy templom körüli temető is, kőlapos, keresztény rítusú temetkezésekkel. Érdekes megfigyelés, hogy az említett temetőkben az elhunytak antropológiailag egy csoportba tartoztak. Kordon-Oba a 9. század második fele – 10. század első fele közé keltezhető temetőjében a keresztény sírok aránya megközelítőleg akkora, mint Szudak VI. esetében, amelyet több mint száz évvel korábban nyitottak. Kordon-Oba esetében ismerünk egy halveszálkamintásan rakott falú templomot is. A fentiek alapján azt láthatjuk, hogy a kereszténység felvétele – amelyet egyértelműen Bizánc közelségének (Kherzon) és befolyásának tulajdoníthatunk – egy időben elhúzódó és összetett folyamat volt. A kutatások nyomán ma azt mondhatjuk, hogy nagyjából a 9. század közepére a Délkelet-Krím lakosságának nagy része már keresztény hitű volt (50. kép 19–20, 29).

A kereszténység terjedése – mint a bizánci hatás fokmérője – kapcsán elmondható, hogy a 8. század második felében – a 9. század első felében igen

nagy számban épültek keresztény templomok a félsziget területén, de számolnunk kell természetesen a pogányság továbbélésével is. Ismert, hogy a legtöbb keresztény templom szintén halveszálkamintás falazással épült. A templom körüli temetők sírjaiba gyakran helyeztek kerámiákat, amelyek kevés kivétellel mind baklai típusú *oinochoe* korsók voltak (95. kép). Ez az eredetileg borkiöntésre szolgáló edénytípus a lakosság körében szintén bizánci hatásra terjedt el. Nem köthető a kereszténység terjedéséhez, mivel a Krím déli részén élő alán és gót lakosság körében is népszerűek voltak. Egyértelműen a kereszténység terjedéséről tanúskodnak azonban a szaporodó liturgikus kellékek, amelyek száma az utóbbi évtizedek átadásai nyomán jelentősen megnőtt. A 9. század közepére tehát a keresztény temetkezési rítus és a templomépítészet a szaltovói kultúrkör krími variánsát a Bizánci Birodalom többi provinciális kultúrájához tette hasonlatossá. Ugyanakkor az az unikális vallási szinkretizmus, amely emlékeinek száma mára jelentősen megnőtt, egy sajátos karaktert kölcsönzött a krími szaltovói lakosság anyagi és szellemi műveltségének.

A korabeli kulturális hatások elkülönítésében kiemelkedő szerepet játszik a kerámiaanyag. Azon belül is elsősorban az *amphorák*, amelyek között mindegyik helyi készítésű. Két fő változatuk fordul elő: a Fekete-tenger menti *amphorák*, illetve azok sávós recézéssel díszített variánsa. Használatuk a 8. század első felében kezdődött, és megállapítható, hogy a 9. század közepéig a sávósan recézett *amphorák* voltak népszerűbbek. Később a leletanyagban fokozatosan megnőtt a Fekete-tenger menti, recézés nélküli *amphorák* aránya, amelyek a 10. század első felében voltak a legelterjedtebbek. Azonban a 10. század közepén hirtelen megszűnt a használatuk, amelyet a fazekasközpontok termelésének leállításával magyarázhatunk. Ezek a tárgyak alapján véve a 7. század második – 10. század első fele időszakának eredeti bizánci *amphoráit* utánózták, de egyértelműen helyi készítésű termékek. A fazekasmesterek eredete máig kérdéses, de több *amphorán* a görög betűkön és keresztény szimbólumokon kívül kiégetés előtt tamgaszerű bekarcolt jelek is előfordulnak. A tárolóedények között kis számban feltűntek a jellegzetes magas nyakú füleskorsók, amelyek a Tamany-félszigettel való egykori gazdasági kapcsolatokat tükrözik. Ezen korsók fel-

tűnését általában a 9. század közepére – második felére teszi a kutatás, bár ez még nincs tipokronológiai vizsgálatokkal kellően alátámasztva.

A konyhai kerámia korai példányai között főleg a kézzel készült – néha kézi korongon formázott – edények ismertek a 7–8. század fordulója – 8. század első felének időszakából. A Don és az Azovi-tenger menti, hasonló kazáriai edényektől elsősorban abban különböznek, hogy itt magasabb színvonalon készültek, illetve a díszítéshez használt vonalas-hullámvonalas minták kivitelezése jóval egyszerűbb és egységesebb. A kutatók többsége szerint ez a bizánci hatás jele: a helyi kézműves mesterek már használták a kerámiaművesség fejlettebb fogásait, miközben még ragaszkodtak a hagyományos formákhoz. A konyhai edényeknek számos fajtája és változata létezett. A bizánci hatás a kerámiaanyagban a már fentebb is említett baklai típusú *oinochoe* (95. kép) megjelenésében mutatkozik meg egyértelműen, amely majdnem teljesen kiszorította a hagyományos, fényezett edényeket. Ismert, hogy ugyanabban a műhelyekben gyártották, ahol a Fekete-tenger menti *amphorák* készültek. Egyszerre figyelhető meg rajtuk a kapcsolat a klasszikus *oinochoe* edénytípussal, illetve a helyi kerámiakészítési tradíciókkal. Kétségkívül bizánci eredetű edénytípusnak csak a fehér agyagú, mázas edények tarthatók a helyi kerámiaanyagban. A krími területeken ugyanakkor igen kis számban fordulnak csak elő, mindössze 2-3%-ban, és ugyanez figyelhető meg a Tamany-félsziget esetében is. A Krímben mindössze egy helyen, Khersonban ismert ez a kerámiatípus nagyobb mértékben. A fehér agyagú, mázas kerámia Délkelet-Krímben való megjelené-

se a Bizánccal való kereskedelemnek köszönhető. Ezek első feltűnését a 9. század közepére – második felére teszi a kutatás, azonban ez a kronológia még további vizsgálatokat igényel.

A régészeti hagyatékban a munkaeszközök és a mindennapi élet eszközei általános tárgytipusok a széles területen. Mindenekelőtt arról tanúskodnak, hogy a lakosság alapvetően földművelésből élt és letelepedett életmódot folytatott. A fegyverzet és a lószerszámzat pedig leginkább a Don menti lelőhelyekkel, közöttük is a hamvasztásos temetők leletanyagával mutat kapcsolatot. A viseletnek és az ékszerek megmaradt részeinek egyes jellegzetességei magas színvonalú, helyi ötvösműhelyekre utalnak, de a helyi divat egyértelműen tükrözte a konstantinápolyit.

Összefoglalva elmondhatjuk, hogy szaltovói kultúrkör krími variánsa (8. század második fele – 10. század első fele) teljes egészében megfelel azon kritériumoknak, amelyek alapján önálló régészeti egységnek, kultúrának tekinthetjük. Egyértelműen a helyi letelepült népesség hozta létre, amely legvalószínűbb, hogy korai bolgár eredetű volt, de amelyre végig erősen hatott Bizánc anyagi és szellemi kultúrája. A korabeli lakosok, felvéve a kereszténységet, szintén bizánciaknak tarthatták magukat. Ezek nyomán – főként a Délkelet-Krím korabeli kultúráját – egyfajta provinciális bizánci kultúraként határozhatjuk meg. Világosan kivehető, hogy a Krím déli partján elhelyezkedő lelőhelyek esetében találjuk a legerősebb bizánci provinciális hatást. A „szaltovói kultúrkör krími variánsának” terminológiája – mely napjainkra igencsak „megkopott” – a fentiek nyomán tehát újragondolást igényel.

BIZÁNCI HATÁS A KORA SZALTOVÓI IDŐSZAK ÖVVERETEIN KELET-EURÓPÁBAN

A Kazár Kaganátus korai szakaszában a kazár–bizánci kapcsolatok ritka jelenségnek számítottak – egyrészt nem volt nagy jelentőségük, másrészt ez a kapcsolat inkább dinasztikus házasságokat jelentett, amelyek viszont kiemelik a Kaganátus kizárólagos fontosságát Bizánc kaukázusi politikájában a 7. században – 8. század elején. A politikai kapcsolatokat Bizánc és a Kaganátus között nemegyszer elemezték már. A kazár anyagi kultúrában megfigyelhető bizánci jelenségek azonban kevésbé vonzották a kutatók figyelmét, illetve az is mindenekelőtt az érem-

tani anyagra irányult. Megkíséreljük áttekinteni ezt a kérdést a legnagyobb tömegű leletanyag, az övveretek alapján (92. kép; 94. kép).

Az I. periódus (626–680) (44–47. kép; 49. kép)

A kazárok bizánci kapcsolata Hérakleiosz császár (610–641) 626–629. évi dél-kaukázusi hadjáratával kezdődött. Az ún. heraldikus stílusú övveretek feltűnésével vette kezdetét a kazár övveretek között, amelyek a 7. század közepén készültek (49. kép; 51. kép), leginkább az Észak-Kaukázus és a Krím

műhelyeiben. A stílus (helyenként egyedi részletekkel, jellegzetességekkel gazdagodva) az Al-Dunától az Altajig megtalálható volt, így a Kazár Kaganátussal szomszédos területeken is elterjedt: az Észak-Kaukázusban, a Krímben, valamint a Volga menti finnugor temetkezésekben is.

A heraldikus stílus esetében határozottan beszélhetünk két hagyomány, a bizánci és a szaszanida összeolvadásáról. Szögletes körvonaluk, a formai részleteik, az áttört ornamensek és a többi sajátosságuk alapján egyetérthetünk A. K. Ambroz véleményével, hogy bizánci előképekre vezethetők vissza. A szaszanida jellegzetességek különösen szembeötlőek a polikróm betétes és arcibasivszki típusú granulált díszű övvereteken, ugyanúgy, mint az ide sorolható rekeszdománccal berakással díszített női ékszereknél (Novopokrovka Dzsingiszka, Morszkaj Csulek stb.)

A bizánci kör krími mestereinek csatjainál figyelmet érdemel azok kereteinek specifikus bizánci megformálása, a reliefszerű kiemelkedés a csatnyelv számára (Dimovka, Rjabovka, Krupszkaj hutor, a „Carszkij” kurgán, Boriszovo, Csir-Jurt és az Észak-Kaukázus alán temetői). Ezek koncentrációja a Krímben és az Észak-Kaukázusban, valamint kivételes ritkaságuk a szláv „ant kincsekben” a bizánci kultúra célirányos impulzusáról tanúskodik. Az első periódusból eredeti bizánci készítésű öv csak Malaja Perescsepina-ból ismert. Ez az utolsó és egyben pompás példája a szaszanida formák bizánci mesterek által történő alkalmazásának. Perescsepina, Bócsa és a kunbányai leletek speciális, nomád előkelők számára készült ajándékok, amelyek kardot és övet foglalnak magukba (nagy és kis csatok a mellékszíjakhoz, „B” alakú álcatok, veretek, nagy és kis szíjvégek). Két álcats szintén előkerült Kelegetben. Ezek a leletegyüttesek legnagyobb valószínűséggel a 7. század negyvenes éveinek második felében készültek, amikor II. Kónsztasz bizánci császár (641–668) az arabok erősödő nyomását próbálta semlegesíteni az avarok segítségével, valamint a kazárok támogatásával a Kaukázusban.

II. periódus (680–725) (48. kép)

A területi hódítás a kazárokat a bizánciak közvetlen szomszédjává tette a Krímben, és II. Iusztinianosz alatt létrejött az első dinasztikus házasság a két fél között. Ebben az időszakban a kazárok először kap-

tak közvetlen hozzáférést a bizánci hagyományokon alapuló műhelyekhez, ennek világos példája a portovoi polikrom rekeszdománccal berakásos övveret, amely krími mesterek által készült. Az esetlegesen feltűnő bizánci jelenségek helyett a Kazár Kaganátus népeinek anyagi kultúrájába elkezdtek behatolni a konkrétan bizánci eredetű tárgyak. A bizánci csatok folyamatosan kiszorították a helyi variánsokat. Elkezdődött a kis méretű csatok (Gyirektorszkaja Gorka 5. sír, Mokraja Balka 1. sír) és a szirakuzai típusú csatok (Boriszovo 138. és 141. sír) utánzása, feltűntek a bizánci csuklós csatok (Csir-jurt 14. kurgán, Gyirektorszkaja Gorka 5. sír) és helyi utánzataik (Csir-jurt 54. sír, stb.). Az övveretek formái is elsősorban bizánci stílusúak, de ez nem közvetlen jelenség, hanem a középavari övek utánzásának következménye. A jellegzetes bizánci ornamentika, a pontkörös díszítés, amelyek az utóbbiakon széles körben elterjedtek, a kazáriai öveken nagyon ritkán fordulnak elő (Gyirektorszkaja Gorka 5. sír, glodoszi és a voznjeszenszki csat).

III. periódus (725–790) (48. kép)

Politikai szinten előfordult jócskán szembenállás ebben a periódusban. Ide köthető továbbá a Kazár Kaganátus és a Bizánci Birodalom közötti második dinasztikus házasság (732). Az esemény, amely végleg megromtatta a kapcsolatot a kazárok és Bizánc között, 759-ben történt. A 8. század 20-as éveiben a Kárpát-medencében elterjedtek a késő avar kori öntött övgarnitúrák, amelyek részleteikben a bizánci övekhez nyúlnak vissza. A kazárokhöz történő behatolása ennek a divatnak később történt, és nem egyértelműen egyszerű átvételről van szó. A krími bizánci övek lettek a kora szaltovói övek prototípusai (Szkalisztoje 291. sír). A patkóformájú és karikacsüngős veretek mellett széles körben elterjedtek a közepén áttört négyzetes és más áttört veretek is, líra alakú karikacsüngős és csüngő nélküli veretek, „P” alakú kapcsokkal és az „U” alakú hosszú szíjvégek két hurokfüllel a tetejükön. A csatok elsősorban helyi utánzatai a bizánci típusoknak. Leginkább elterjedtek a csuklós csatok, körszelet alakú csatkerettel és hosszanti „U” alakú csatesttel (Tepszeny-típus), a csuklós csatok körszelet alakú csatkarikával és rövid, „U” alakú, rögzített csatesttel (Sztarokorszunszkaja típus), valamint trapéz alakú csatkarikával és csuklós

vagy rögzített csatesttel (Kunbábony-típus). A díszítésekben elsősorban kazár motívumok dominálnak, de jelen vannak a krími növényi ornamentika különböző variációi is.

A 759 körül megromlott bizánci–kazár kapcsolatoknak nemcsak a bizánci pénzek kazárokhöz törté-

nő áramlásának lecsökkenése lett a következménye, hanem az övvereteknek is. A 8. század utolsó harmadában a bizánci előképekre visszavezethető kora szaltovói öveket felváltották a középső szaltovói időszak veretei, amelyeknek már egyáltalán nem voltak bizánci kapcsolataik.

A 8–10. SZÁZADI DON MENTI VÁRÉPÍTÉSZEZET JELLEGZETESSÉGEI

A Don menti kazár erődök közül jelen pillanatban két olyan erőd van, amelyek nem csak hogy teljes mértékben fel vannak tárva, de publikálásuk is megtörtént. Ezek a jobb parti cimljanszki erőd (88–89. kép)³ és a Majackoje gorogyiscsén (erődített telep) álló vár (91. kép). Ez lehetővé teszi összehasonlításukat, ami már csak azért is érdekes, mert teljesen más földrajzi régiókban fekszenek, egymástól jelentős távolságra.

Mielőtt azonban még a részletekre térnénk, egy dolgot fontos megjegyezni. Mind a két erődítmény egy építészeti tradícióhoz tartozik, ami jól tetten érhető az anyaghasználatban (fehér mészkő). Ha azonban szigorúan vizsgáljuk a két építményt kívülálglik, hogy a hasonlóságok ebben ki is merültek. A továbbiakban a különbségeket, az egyedi vonásokat fogjuk szemügyre venni.

A két erőd *alaprajza* erősen eltér egymástól. A Majackoje gorogyiscsén álló vár alaprajza szabályos négyzet alakú, míg a jobb parti cimljanszki erőd a terepi sajátosságokhoz igazodva háromszög alakú. A háromszög alakú platót egyik oldalról a Don folyó, a másik két oldalról két völgy határolja.

A kapuk. A Majackoje gorogyiscsén álló várnak egy kapuja volt, amely gyakorlatilag egy, a fal síkjában lévő nagy résként fogható fel, és mindenféle különösebb építészeti megoldás nélkül került kialakításra. A jobb parti cimljanszki erőd kapui már összetettebbek. I. Szaciperova alaprajza alapján a főkaput belülről egy derékszög alaprajzú faldarab takarja el, és a kapu mindkét oldalán örposztok helyezkedtek el. A Majackoje gorogyiscsén álló vár esetében G. E. Afanaszjev véleménye szerint az örposztok a vár második szintjén helyezkedtek el, és a fal belsejében kerültek kialakításra. Különös (és párhuzam nélküli) ez a módszer, hiszen meg-

gyengítette a fal szerkezetét a védelem egy lényeges pontján. Elképzelhető, hogy a helyiségek kialakítása során a fal belső részét fával burkolták. A főkapun kívül a jobb parti cimljanszki erőd esetében legalább egy bejárattal még számolhatunk, ami a déli részen lévő torony aljában volt. Számolhatunk továbbá még egy, bejárattal ellátott torony létevel, ennek helyzete azonban még tisztázásra szorul.

A tornyok. A Majackoje gorogyiscsén álló várnak egy tornya se volt. Habár feltártak egy kőhalmazt a délnyugati fal külső oldalán, azonban ennek toronyként való interpretálása vitatható. A jobb parti cimljanszki erőd I. Szaciperova szerinti alaprajzán kilenc (ha nem tíz) tornyot találhatunk, ezekből négy létét az ásatás igazolta (V. Sz. Fljorov régebbi publikációjában nyolc toronyról esik szó). A jobb parti cimljanszki erőd tornyainak elrendezése a kazár erődök közt egyedinek számít, egyedül a sarkeli erőddel (84–87. kép) mutat rokonságot.

A belső tér. A különbségek itt igen élesek. A Majackoje gorogyiscsén álló vár esetében egy kis alapterületű négyszögletes alaprajzú citadellát építettek az egyik falhoz. A jobb parti cimljanszki erőd esetében pedig a belső tér három önálló részre volt tagolva, két fal által, amelyek derékszögben találkoztak. Ezen falak kapui, amelyek a vár egyes részeire vezettek, kimondottan szűkek voltak. A kis méretű tér tisztán védelmi funkciókat látott el, a másik kettő viszont épületekkel be volt építve.

A falak alapozásai. Ebben az aspektusban érhető tetten leginkább a két erődítmény közti különbség. A Majackoje gorogyiscsén álló vár köpenyfalai deszkákon álltak, a köpenyfalak közti töltés alatt pedig néha agyagalapot használtak. A jobb parti cimljanszki erőd esetében más megoldással éltek. A falak alapjául lapos homokkő és mészkő lapok

³ Nem összetévesztendő a Kamisina gorogyiscsével (erődített teleppel), amelyre több helyen a második jobb parti cimljanszki erődiként hivatkoznak (90. kép).

szolgáltak, amelyeknek közét finom kötőrétegekkel töltötték ki. A kőlapok alá homokrétteg került az alapozásba, ennek a felszíni egyenetlenségek egyengetése volt a célja. A kőlapokra pedig finom fehér mészkő törmelékből álló réteg került.

A falak. A Majackoje gorogyiscsén álló várnak köpenyes falai voltak. A köpenyfalakat közvetlenül a deszkákból álló alapozásra húzták fel, amelyek a falak vonalára merőlegesen álltak. A két fal között pedig töltés volt, ezt valószínűleg szintén faszerkezettel tettek erősebbé. A jobb parti cimljanszki erőd falai az alapozásként használt kőlapokon álltak. Ezekre a lapokra került egy sornyi kötőanyag, esetleg kettő, és erre húzták fel a tömör falat. Vagyis a jobb parti cimljanszki erőd esetében a fal igen masszív alapokon állt, ami az egész szerkezetet jóval ellenállóbbá tette, mint amilyen a Majackoje gorogyiscsén álló vár volt. Ennek köszönhetően a jobb parti cimljanszki erőd falai vékonyabbak is voltak, mint a Majackoje gorogyiscse várának falai (míg az előbbi átlagban 4,25 méter vastag volt, addig az utóbbi a 6 méteres [G. E. Afanaszjev véleménye szerint], vagy 7 méteres vastagságot is elérte [D. Vasziljeva véleménye alapján]). Nehéz összevetni azonban magukat a falakat, illetve a falak közti töltéseket, mivel a jobb parti cimljanszki erőd falai nem maradtak fent. A falak legalsó, külső részét azonban vizsgálhatjuk, az mindkét esetben megmaradt. A jobb parti cimljanszki erőd esetében a falak legalsó, külső része igen hosszú, téglatest alakú kövekből épült fel, amelyeket rövidebbik oldalukkal kifelé raktak fel. A második sorban ugyanilyen méretű kövek következtek, amelyeket viszont már a hosszanti oldalukkal kifelé raktak. A Majackoje gorogyiscsén álló vár esetében a kövek szintén téglatest alakúak, és a vár falának külső köpenyének alsó részén többnyire a hosszanti oldalukkal kifelé helyezkednek el. A Majackoje gorogyiscse várának kövei jóval kisebbek, mint a jobb parti cimljanszki erőd kövei. Ez azt eredményezte, hogy a téglák közti kötési felület is kisebb lett, és ezért a fal is kevésbé volt ellenálló, mint a jobb parti cimljanszki erőd esetében. A jobb parti cimljanszki erőd kövei 65–75 centiméter hosszúak voltak átlagban, de találni köztük 110–120 centiméter hosszúakat is. Pontos méréseink a Majackoje gorogyiscsén álló vár köveiről nincsenek, de a délnyugati falról készült képeken látszik, hogy hosszuk nem haladhatta meg az 50 centimétert. Hasonlóak

a különbségek a kövek magasságában. A Majackoje gorogyiscse várának kövei 20–25 centiméter magasak voltak, szemben a jobb parti cimljanszki erőd köveinek 30–35 centiméteres magasságával. A kövek szélességének összevetése jelen pillanatban nem lehetséges, lévén hiányoznak az ilyen jellegű adataink a Majackoje gorogyiscse várának köveiről.

A habarcsok. Mindkét erődnél a legtöbb esetben száraz falazást alkalmaztak. A Majackoje gorogyiscsén álló vár köveit helyenként agyaggal tapasztották. A jobb parti cimljanszki erőd egyes köveinél pedig a 2007-es kutatások során meszes kötőanyagot találtak. Az utóbbi megoldás igen ritkán fordul elő.

A falak díszítései. Először I. I. Ljapuskin fedezett fel díszített köveket a jobb parti cimljanszki erődnél. A 2007-es évek ásatásai aztán több díszített elemet szolgáltatottak, amelyek között volt olyan, amely rokonságot mutatott a Ljapuskin által gyűjtött kövekkel. Jellemző minta volt a hálóminta, a fésűs minta, valamint a textildíszes kialakítás. A díszített köveket csak a leginkább reprezentatív helyekre építették be: a tornyokba és feltehetően a kapukba. A Majackoje gorogyiscsén álló várnak ezzel szemben díszített kövei nem ismertek.

Általános következtetések. Alapvetően el lehet mondani, hogy a jobb parti cimljanszki erőd egy jobban kivitelezett, masszívabb erősség volt, mint a Majackoje gorogyiscsén álló vár. Ezt bizonyítják mindenekelőtt a tornyok, a kapu összetettebb szerkezete, a belső tételrendezés cizelláltsága valamint a falak kő alapozása.

Az értelmezési nehézségek. Az erődök teljes körű értelmezése, rendeltetésük tárgyalása túlmutat ezen írás keretein. A Majackoje gorogyiscsén álló várat feltétlenül közösen kell szemlélni a többi erőddel a Tyihaja Szoszna völgyéből és részben a Verhnye-Olsanzk-i erőddel. A jobb parti cimljanszki erőd jóval összetettebb és jobban megépített erősség, amely az Alsó-Don menti erősségekhez tartozik, és amelyek a kazár hatalmi központ helyét jelölik. A két erőd funkciójában különbözik. A Majackoje gorogyiscsén álló vár a maga néhány kis házával inkább tűnik óvóhelynek. Ezzel szemben a jobb parti cimljanszki erőd területe sokkal jobban be van építve, ebből arra lehet következtetni, hogy a 8. század végi – 9. század eleji sztyeppén megsokasodtak a hadi események.

A különbségek nagy száma meglepő, azonban szükségesnek tartjuk megjegyezni, hogy a Kazár Kaganátus összes ismert nagyobb erőssége különbözött egymástól, amint az az ásatások során kiderült. A kőből épült erősségek mellett a kaganátusban léteztek téglából épült erődök is. A kőből épült és a

téglából épült erősségek alaprajzai között viszonylag sok hasonlóságot lehet felfedezni. Két építészeti hagyomány fejlődött itt egymás mellett, és láthatóan hatottak egymásra. Feltehetően gyökereik is közösek voltak. Ennek a kérdéskörnek a tisztázása még várat magára.

VÁLOGATOTT IRODALOM

- АЙБАБИН, А. И.: Погребение хазарского воина. *Советская археология* 1985:3, 191–205.
- АЙБАБИН, А. И.: Хронология могильников Крыма позднеримского и раннесредневекового времени. *Материалы по археологии, истории и этнографии Таврии* 1 (1990) 4–86.
- АЙБАБИН, А. И.: Могильники VIII – начала X в. в Крыму. *Материалы по археологии, истории и этнографии Таврии* 3 (1993) 121–134.
- АЙБАБИН, А. И.: *Этническая история ранневизантийского Крыма*. Симферополь 1999.
- АЙБАБИН, А. И.: Хазарский слой в Керчи. *Материалы по археологии, истории и этнографии Таврии* 7 (2000) 168–185.
- АРТАМОНОВ, М. И.: *История хазар*. Ленинград 1962.
- АРТАМОНОВ, М. И.: *История хазар*. Санкт-Петербург 2001.
- БАРАНОВ, И. А.: *Ранние болгары в Крыму. Локальный вариант салтово-маяцкой культуры*. Киев 1977.
- БАРАНОВ, И. А.: Некоторые итоги изучения тюрко-болгарских памятников Крыма. *Плиска–Преслав* 2 (1981) 57–71.
- БАРАНОВ, И. А.: Памятники раннесредневекового Крыма. In: *Археология Украинской ССР* 3. Ред.: Артеменко, И. И. Киев 1986, 231–249.
- БАРАНОВ, И. А.: *Таврика в эпоху раннего средневековья*. Киев 1990.
- БАРАНОВ, И. А.: *Таврика в составе Хазарского каганата*. Киев 1994.
- ВЕЙМАРН, Е. В. – АЙБАБИН, А. И.: *Скалистинский могильник*. Киев 1993.
- ГАДЛЮ, А. В.: Раскопки раннесредневекового селища у деревни Героевки в 1964 г. *Советская археология* 1969:1, 160–168.
- ГАДЛЮ, А. В.: К истории восточной Таврики в VIII–X вв. *Античная древность и средние века* 17 (1980) 130–144.
- ДМИТРИЕВ, А. В.: Могильник эпохи переселения народов на реке Дюрсо. *Краткие сообщения Института археологии* 158 (1979) 52–57.
- ДМИТРИЕВ, А. В.: Могильник Дюрсо. Эталонный памятник древностей V–IX веков. In: *Крым, Северо-Восточное Причерноморье и Закавказье в эпоху средневековья: IV–XIII века*. Отв. ред.: Макарова, Т. И. – Плетнева, С. А. Москва 2003, 200–206.
- ЗАВАДСКАЯ, И. А.: Проблемы стратиграфии и хронологии архитектурного комплекса „Базилика 1935 г.” в Херсонесе. *Материалы по археологии, истории и этнографии Таврии* 5 (1996) 94–105.
- КРОПОТКИН, В. В.: *Клады византийских монет на территории СССР*. Археология СССР. Свод археологических источников Е4–4. Москва 1962.
- КУЛАКОВСКИЙ, Ю. А.: *История Византии* 1. Санкт-Петербург 1996.
- КУЛАКОВСКИЙ, Ю. А.: *История Византии* 2. Санкт-Петербург 1996.
- КУЛАКОВСКИЙ, Ю. А.: *История Византии* 3. Санкт-Петербург 1996.
- МАЙКО, В. В.: Юго-Восточный Крым VIII–XI вв. Два примера провинциально-византийской культуры. *Труды Государственного Эрмитажа* 51 (2010) 428–437.

- МАЙКО, В. В.: Праболгарские памятники юго-восточного Крыма. Эволюция керамического комплекса. *Дриновський збірник* 5 (2012) 79–93.
- МАКАРОВА, Т. И.: Археологические раскопки в Керчи около церкви Иоанна Предтечи. *Материалы по археологии, истории и этнографии Таврии* 6 (1998) 344–393.
- НАУМЕНКО, В. Е.: К вопросу о характере византийско-хазарских отношений в конце VIII – середине IX вв. *Проблемы истории, филологии, культуры* 12 (2002) 544–568.
- НОВОСЕЛЬЦЕВ, А. П.: *Хазарское государство и его роль в истории Восточной Европы и Кавказа*. Москва 1990.
- ПАРШИНА, Е. А. – Тесленко, И. Б. – Зеленко, С. М.: Гончарные центры Таврики VIII–X в. In: *Морська торгівля в Північному Причорномор'ї*. Наук. ред.: Паршина, О. О. Київ 2001, 52–81.
- ПЛЕТНЕВА, С. А.: Керамика Саркела-Белой Вежи. In: *Труды Волго-Донской археологической экспедиции* 2. Материалы и исследования по археологии СССР 75. Отв. ред.: Артамонов, М. И. Москва–Ленинград 1959, 212–272.
- ПЛЕТНЕВА, С. А.: Средневековая керамика Таманского городища. In: *Керамика и стекло Древней Тмутаракани*. Отв. ред.: Рыбаков, Б. А. Москва 1963, 5–72.
- ПЛЕТНЕВА, С. А.: *От кочевий к городам. Салтово-маяцкая культура*. Материалы и исследования по археологии СССР 142. Москва–Ленинград 1967.
- ПЛЕТНЕВА, С. А.: *Хазары*. Москва 1976.
- ПЛЕТНЕВА, С. А.: Древние болгары в бассейне Дона и Приазовья. *Плиска-Преслав* 2 (1981) 9–19.
- ПЛЕТНЕВА, С. А.: *Кочевники средневековья. Поиски исторических закономерностей*. Москва 1982.
- ПЛЕТНЕВА, С. А.: Хазарские проблемы в археологии. *Советская археология* 2 (1990) 77–91.
- ПЛЕТНЕВА, С. А.: Отношение восточноевропейских кочевников с Византией и археологические источники. *Советская археология* 1991:3, 98–107.
- ПЛЕТНЕВА, С. А.: *Очерки хазарской археологии*. Москва–Иерусалим 1999.
- ПОНОМАРЕВ, Л. Ю.: К характеристике салтовского керамического комплекса поселений Керченского полуострова. In: *Боспор киммерийский и варварский мир в период античности и средневековья*. Материалы IV. Боспорских чтений. Керчь 2003, 217–224.
- СОКОЛОВА, К. Ф.: Антропологические материалы из раннесредневековых могильников Крыма. In: *История и археология средневекового Крыма*. Отв. ред.: Смирнов, А. П. Москва 1958.
- СОКОЛОВА, И. В.: *Монеты и печати византийского Херсона*. Ленинград 1983.
- СОРОЧАН, С. Б.: Византия и Хазары в Таврике: господство или кондоминиум. *Проблемы истории, филологии, культуры* 12 (2002) 509–543.
- ТАЛИС, Д. Л.: Оборонительные сооружения Юго-Западной Таврики как исторический источник. In: *Археологические исследования на юге Восточной Европы*. Отв. ред.: Абрамова, М. П. Москва 1974, 98–105.
- ФРОНДЖУЛО, М. А.: Раскопки средневекового поселения на окраине с. Планерское в 1957–1959 гг. In: *Археологические исследования средневекового Крыма*. Ред.: Домбровский, О. И. Киев 1968, 99–132.
- ЯКОВСОН, А. Л.: *Раннесредневековый Херсонес. Очерки истории материальной культуры*. Материалы и исследования по археологии СССР 63. Москва–Ленинград 1959.
- ЯКОВСОН, А. Л.: *Раннесредневековые сельские поселения Юго-Западной Таврики*. Материалы и исследования по археологии СССР 168. Москва–Ленинград 1970.
- ЯКОВСОН, А. Л.: *Керамика и керамическое производство средневековой Таврики*. Ленинград 1979.

ÖSSZEFOGLALÁS

Összefoglalva elmondhatjuk, hogy a Bizánci Birodalom anyagi és szellemi kultúrája nagy hatással volt Eurázsia sztyeppi részének kultúrtörténetére. Ennek a folyamatnak, azaz a bizánci kultúra és a sztyepp egymásra hatásának egyik, ha nem a legfontosabb helyszíne a Krím-félsziget volt. Ez nem volt előzmények nélküli, hiszen már az ókorban a Fekete-tenger mellékének görög gyarmatvárosai közvetítették a görög, mediterrán árukat a sztyepp népei felé, és azok termékeit viszont. Amint láttuk, ez a korai középkor folyamán is megfigyelhető. Mind a Kárpát-medencében előtűnik élt kora középkori népek, mind a korai magyarság anyagi kultúrájában megtalálható a bizánci hatás, tehát széles kitekin-tésben kell vizsgálni a bizánci kultúra befolyását. A Kárpát-medence népvándorlás kori története és régészete, valamint a korai magyar történelem fo-lyamata sem érthető és ismerhető meg igazán a bi-zánci hatások feltárása nélkül. Könyvemben ezért is vállalkoztam egy szélesebb, kelet-európai kitekin-tésre.

A könyv alapvetően a Krím-félsziget kora közép-kori történetének és régészeti kutatásának legfonto-sabb eredményeinek foglalja össze. A könyv első felében először általánosságban került bemutatásra a félsziget, majd a jelentősebb régészeti lelőhelyek adatai. Központi elem a városok közül kiemelkedő Kherszon összefoglalása, de számos más, a hazai szakirodalomban eddig nem tárgyalt lelőhely be-mutatására is célom volt, egy teljesebb és átfogóbb történeti kép megrajzolásához. Ez utóbbi tekinte-tében a szomszédos Tamany-félsziget részletes át-tekintése kiemelkedően fontos. A könyv második felében pedig a Fekete-tenger északi és északke-leti partvidékének régészeti hagyatékát vizsgáltam kelet-európai kitekintésben, különös tekintettel a Kazár Kaganátussal való kapcsolatára és a szaltovói régészeti kultúrkörre.

Az írott források alapján élénk kereskedelem rajzolódik ki a Krím, és rajta keresztül Bizánc, valamint a sztyepp vidékének népességei között. A Fekete-tenger északi és északkeleti előterének népei által nyújtott vagy közvetített áruk kereset-tek voltak a tengertől délre, ahogy az alapvetően gazdaságilag fejletlenebb „barbár” világ is élénk

felvevőpiaca volt a mediterrán világ különböző ter-mékeinek. A régészeti leletanyagban erre a keres-keelmi kapcsolatra utalnak a különböző kerámiák (*oinochoe, amphorák*), a pénzek, az ékítmények jellegzetességei (pl. övkészletek), a selymek stb. A korai magyarok etelközi szállásaival azonosított szubbotci típusú lelőhelyek hagyatékában kiválóan megfigyelhetőek ennek a bizánci háttérű keleti ke-reskedelemnek a nyomai.

A régészet eszközeivel igyekeztem tehát meg-vizsgálni, hogy a Bizánci Birodalom északi pe-remterületén hogyan érvényesült a magas- és a peremkultúrák találkozása és érintkezése. A Krím ideális terület annak a folyamatnak a vizsgálatában, hogy miként fejtette ki hatását a bizánci magas-kultúra. Bizánc és a szomszédos népek kapcsolata, a bizánci anyagi kultúra elemei ugyanis nem csak kereskedelem révén jelenhettek meg. A Krímben határozottan számolhatunk egyes népcsoportok akkulturációjával, azaz a kulturálisan erősebb, domináns kultúra vagy annak egyes elemeinek átvételével, és ennek hatására a saját kultúra megvál-tozásával. Ebben a folyamatban a kereszténység ter-jedése kiemelkedő szerepet játszott. Így jelent meg a bizánci kultúra a krími *Gotiában* és a krími alának közt. A régészeti feltárások adatai alapján tudjuk, hogy számos műhely létezett a Krím-félsziget bi-zánci fennhatóság alatt álló részén, amelyek kifeje-zetten a szomszédos népek számára és gyakran az ő stílusuk és igényük szerint állítottak elő termékeket. Láthatjuk tehát, hogy a hétköznapi kereskedelem mellett a bizánci kultúra szomszédos népeknél való megjelenésének háttérben a birodalom politikai és ideológiai expanziója is meghúzódott. A határaiknál élő népek megszervezése, függésbe vonása minden birodalomnak érdeke volt, és Bizánc sem volt ez-zel másképp. Jóllehet fizikailag az egész félszigetet nem tudták már uralmuk alá vonni, a tágan értelme-zett bizánci uralom és befolyás az egész kora közép-korban érvényesülni tudott a félszigeten.

Kelet-európai és különösen magyar őstörté-neti szempontból kiemelkedően érdekes a Krím és a szaltovói kultúrkör kapcsolata. A Bizánci Birodalom számára a korai középkorban mint-egy három évszázadon keresztül regnáló Kazár

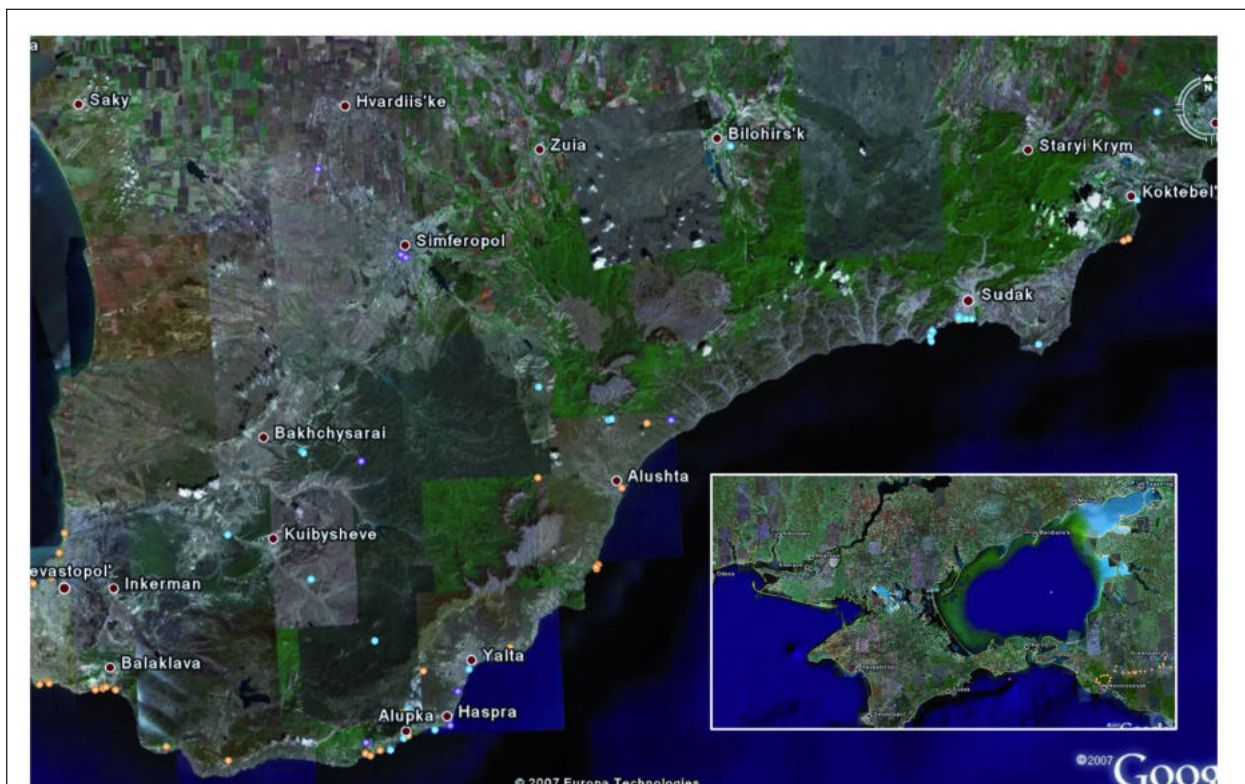
Kaganátus olyan tényező volt, amely meghatározó szerepet játszott a saját belső történetében is. A Don menti erődök közül Sarkel felépítésében ez egyértelműen kitapintható, de a régészet eredményei nyomán ma már azt is tudjuk, hogy ebben a térségben jóval több erőd felépítésében is szerepet vállalt Bizánc. A szaltovói kultúrkör (amelyet a kutatás a Kazár Kaganátus régészeti hagyatékának tart) egy nagyon heterogén kulturális egység volt, amelynek számos variánsát különbözteti meg a kutatás. Ezek közül az egyik legvitatottabbat, az ún. krími variáns kérdését tekintetem át. A már fent említett bizánci kulturális befolyás és akkulturáció itt egyszerre támogatja és nehezíti a régészeti vizsgálatot és a történeti folyamatok rekonstrukcióját és értelmezését. Szintén érdekes, és még sok vitára, de még inkább a további kutatásokra okot adó probléma a korai bolgárok megjelenése a Krím-félszigeten.

A könyvben külön tárgyalásra került a Tamany-félsziget is, valamint a Fekete-tenger északkeleti partvidéke. Ez a térség főként a korai magyar tör-

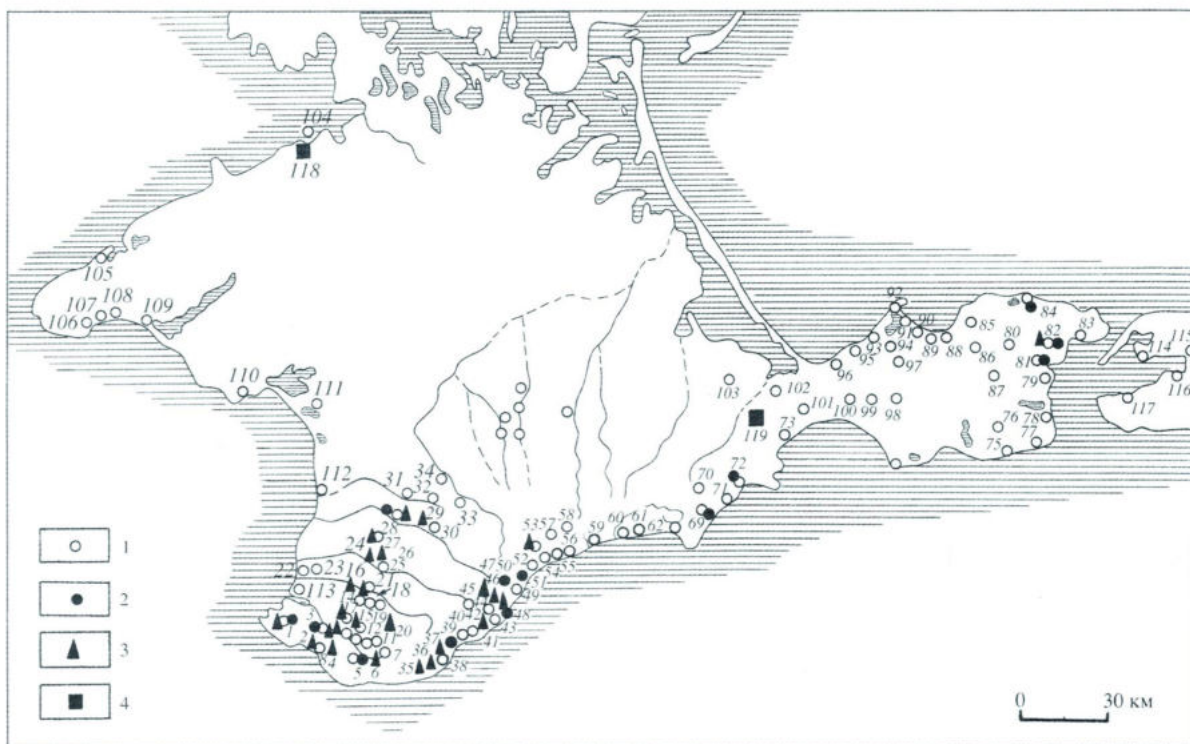
ténet kutatásában szolgálhat perspektivikus eredményekkel. Abrau-Djurszo temetője pedig nagy sírszámával és hosszú használati idejével a tágabb régió teljes kora középkori régészeti hagyatékának kronológiájához ad nélkülözhetetlen támpontot. Itt egyúttal azt is láthattuk, hogy a Fekete-tenger északi partvidékén a bizánci kultúra jelenléte nem korlátozódott pusztán a közvetlen kontaktzónának számító Krím-félszigetre.

Végül köszönetet mondok valamennyi kelet-európai és hazai kollégámnak, lektoraimnak, valamint kutatási projektnek, amelyek támogatása nélkül nem jöhetett volna létre ez a munka. A magyar régészetben egy olyan kevésbé ismert régiót sikerült bemutatni, amelynek közvetlen személyes kutatása, napjaink szomorú politikai eseményei nyomán a közeljövőben nem lesz könnyű feladat. A Kárpát-medence régészeti kutatásának fejlődése szempontjából azonban nincs kétség, hogy a Krím-félsziget és a Fekete-tenger északi és északkeleti partvidékének mind jobb megismerése elengedhetetlenül szükséges lesz a jövőben is.

KÉPTÁBLÁK

1

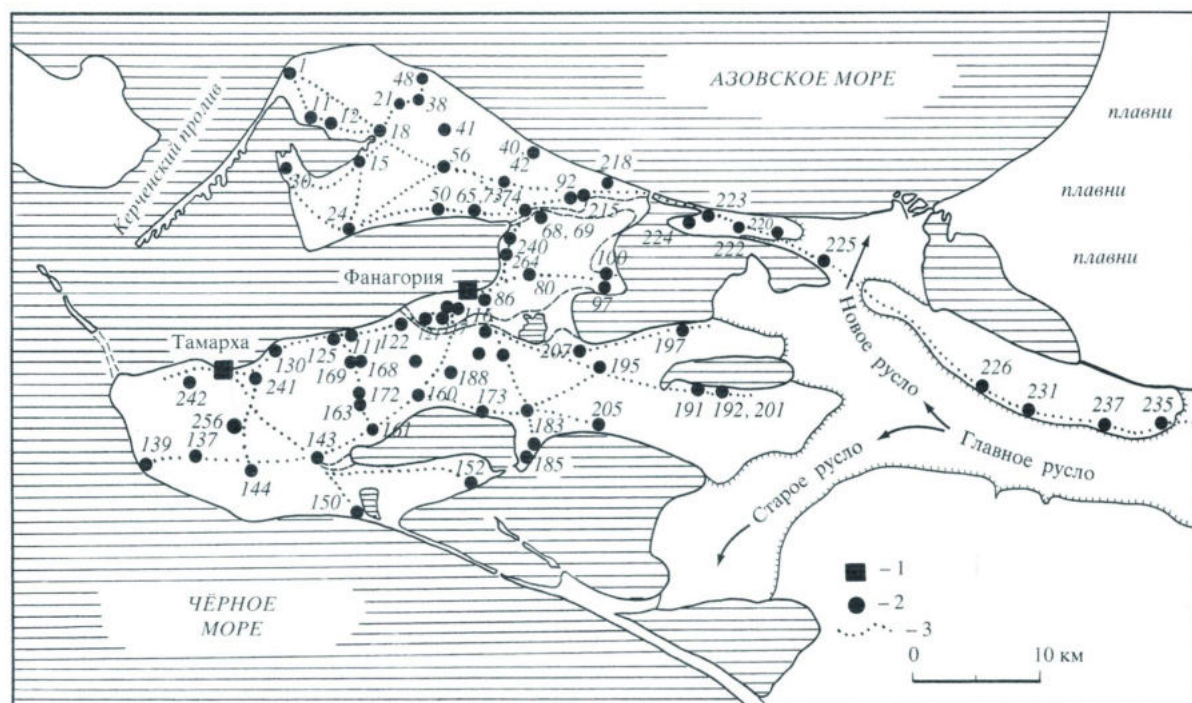

2

2. kép. 1: A Krim-félsziget települései (Google Earth kép); 2: A Krim-félsziget kazár kori régészeti lelőhelyei a 7. század utolsó negyedéből a 8–9. sz. fordulójáig (MAKAROVA–PLETNYOVA 203, puc. 4. nyomán)

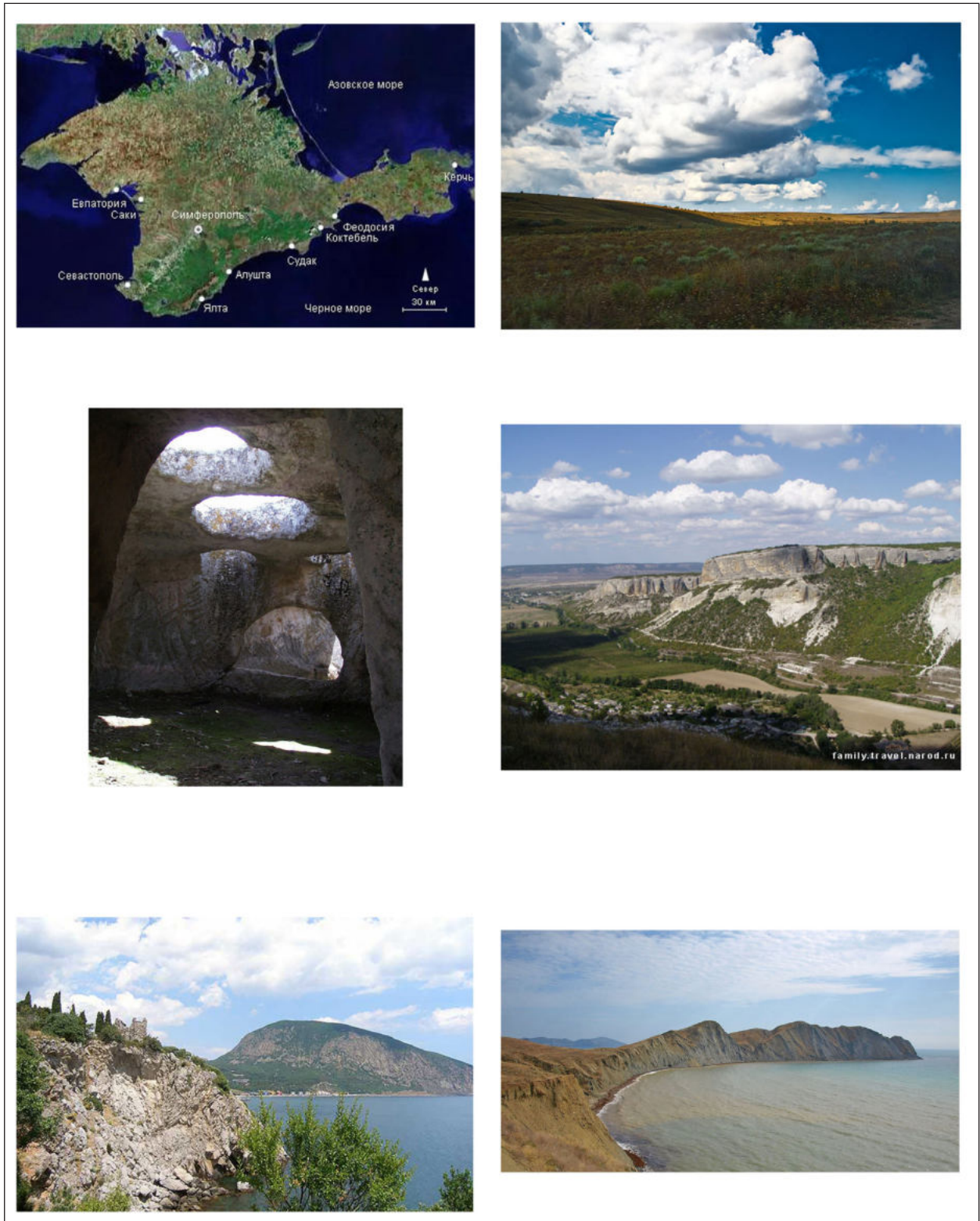

1

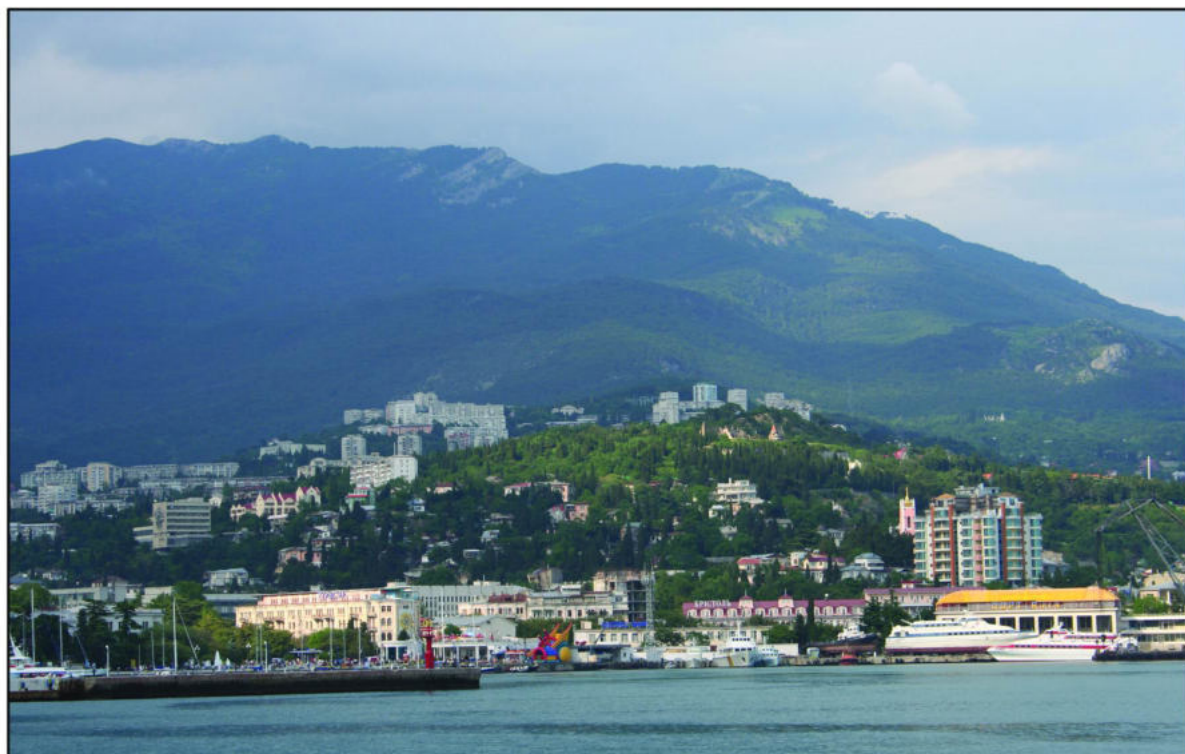

2

3. kép. 1: A Tamany-félsziget települései (Google Earth kép); 2: A Tamany-félsziget kazár kori régészeti lelőhelyei a 8–9. századból (МАКАРОВА–ПЛЕТНОВА 203, рuc. 9. nyomán)

4 kép. A Krim-félsziget (1) három fontosabb földrajzi régiója I. 2: A sztyepp a Krim-félsziget keleti részén;
 3–4: Barlangkolostor és hegy a Krim-félsziget középső, dombos belső területén; 5–6: A Krim-félsziget déli részének magas
 hegyei és a tenger találkozása

1

2

5. kép. A Krim-félsziget fontosabb földrajzi régiói II. 1: A Krim-félsziget déli részének magas hegyei és a tenger találkozási Jaltánál; 2: Jala a Krim-félsziget központi területén Csufut Kale mellett

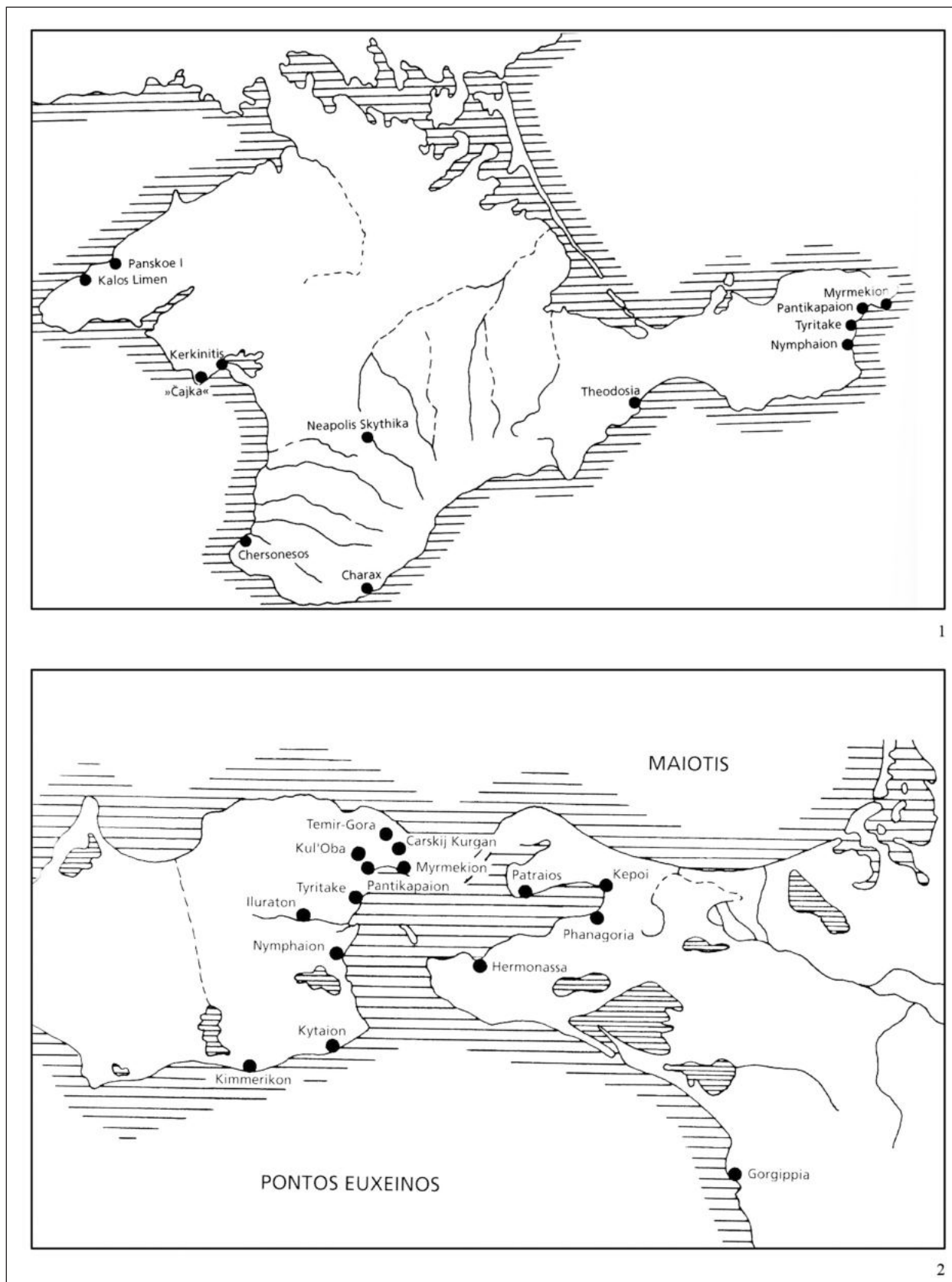

1

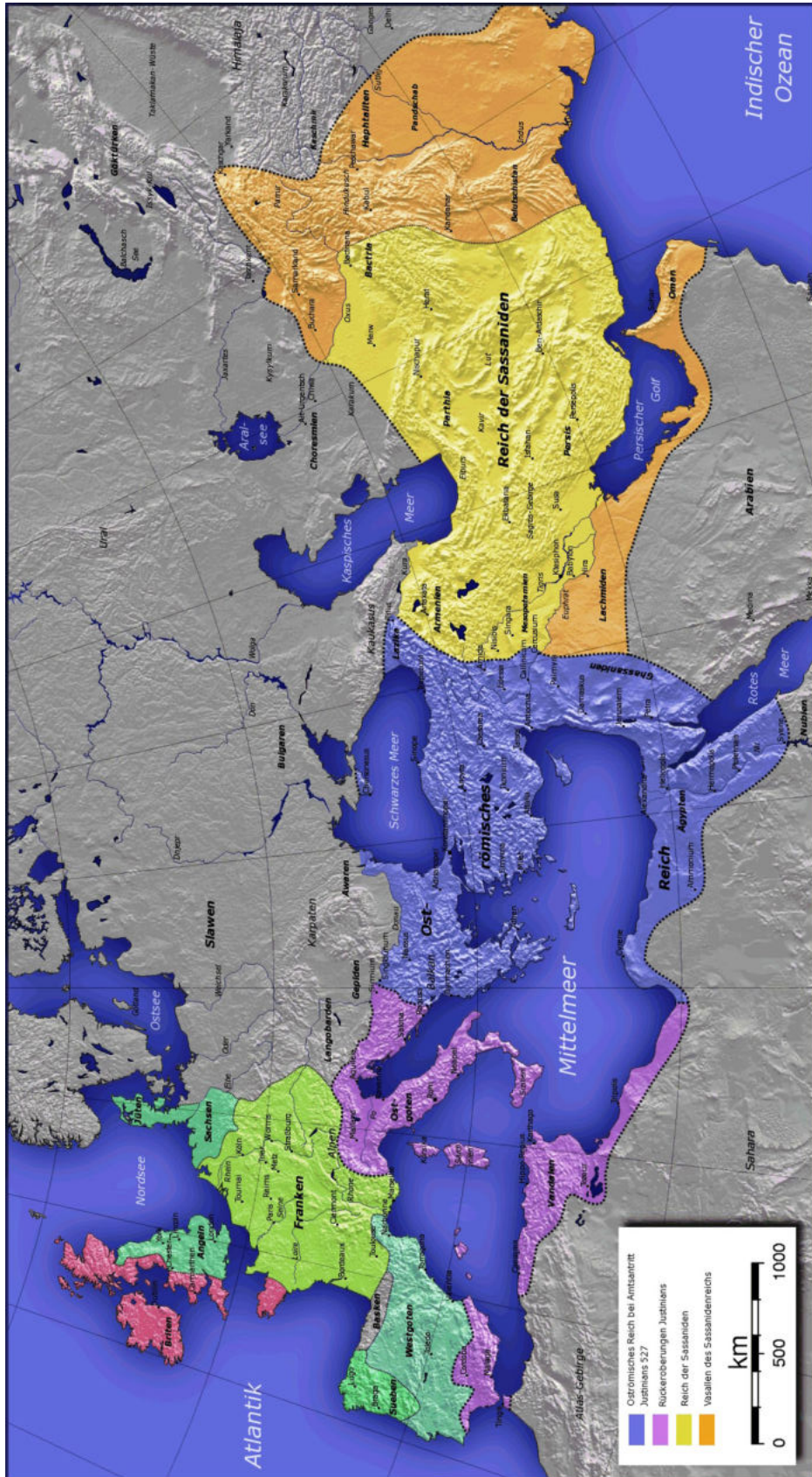

2

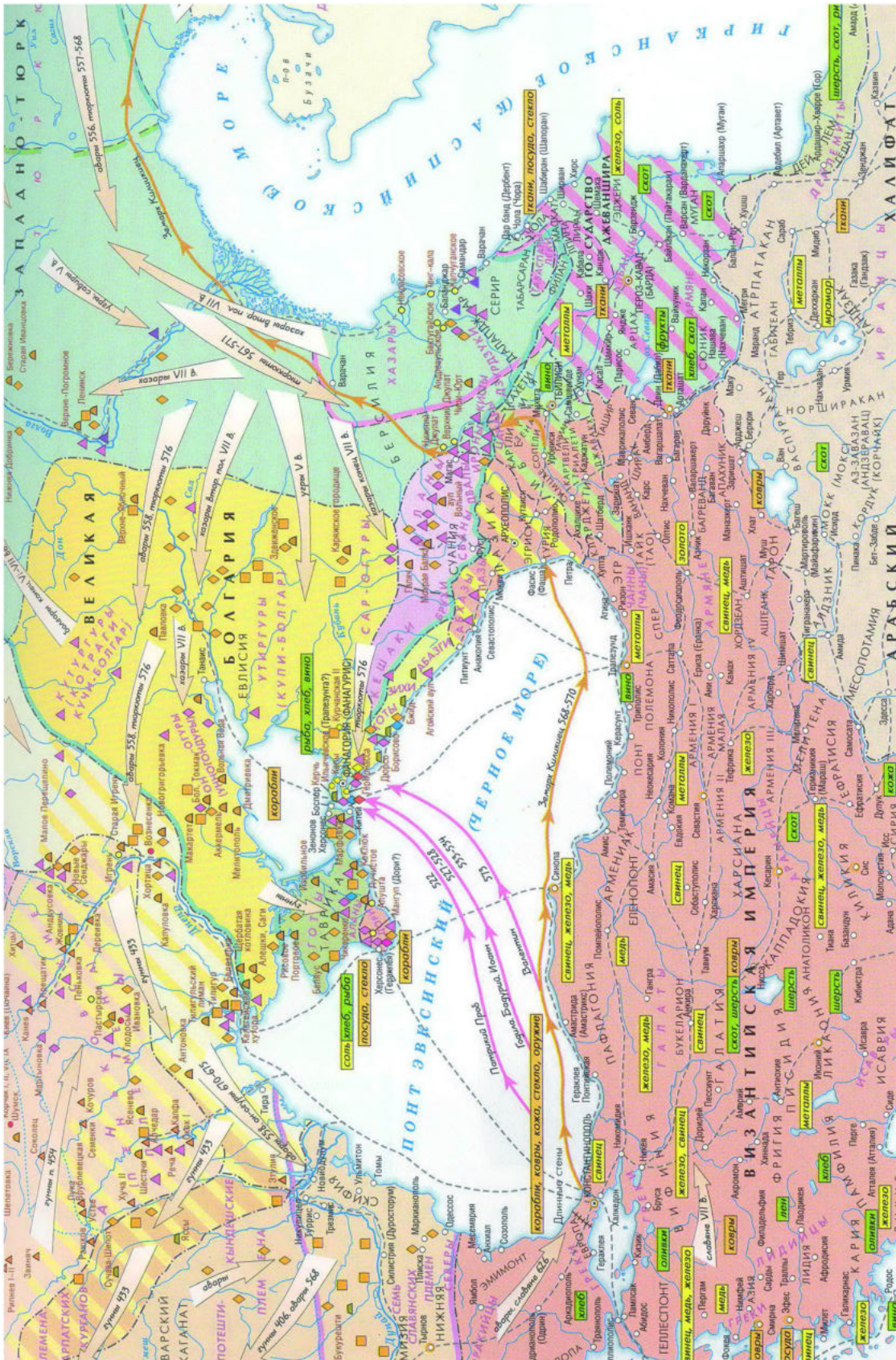
6. kép. 1: Antik görög települések és kolóniák a Krim-félszigeten (https://ru.wikipedia.org/wiki/Херсонес_Таврический nyomán)

7. kép. 1: Antik települések a Krim- (1) és Tamany-félszigeten (2) (https://ru.wikipedia.org/wiki/Херсонес_Таврический_пюотан)

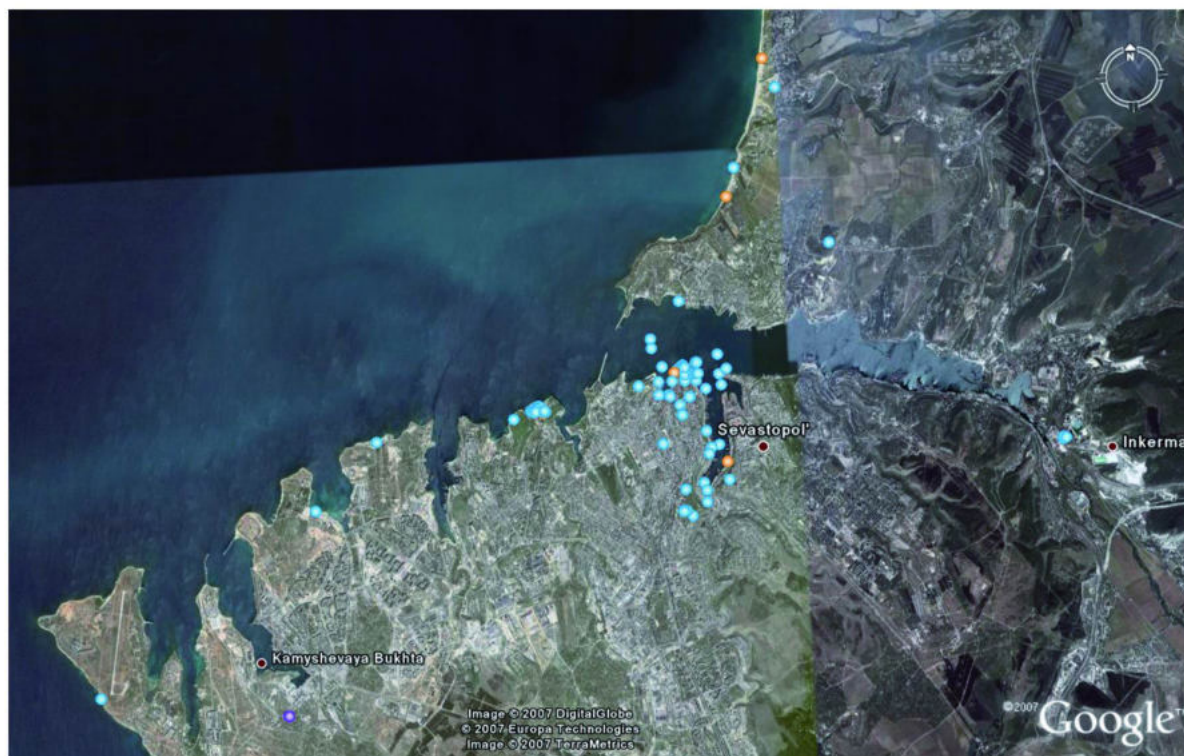
8. kép. A Bizánci Birodalom és szomszédai I. Jusztinianusz császár (527–565) idejében
 (https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Justinian_Byzanz.png)

9. kép. A Bizánci Birodalom és Kelet-Európa kapcsolatai (527–565) idejében *Atlas Tartarica. История татар и народов Евразии* (Казань-М.-СПб. 2006, 122 nyomán)

10. kép. A Krim- és a Tamany-félsziget fontosabb kora középkori régészeti lelőhelyei (Zsivkov 2010, kapma 4. nyomán).
1: Fanagoria; 2: Tmutarakan; 3: Boszpor; 4: Szudak; 5: Mangup; 6: Herszonesz

1

2

11. kép. 1–2: Kherzszoneszosz egykori görög városállam, a középkori bizánci Herszon elhelyezkedése a Krim-félszigeten a mai Szevasztopol mellett (Google Earth kép)

12. kép. Légifotó a középkori bizánci Herszon maradványairól a Krím-félszigeten a mai Szevasztopol mellett
(ROMANCSUK-FILIPPOV 2005, photo 1. nyomán)

1

2

13. kép. 1–2: Herszon egykori kiterjedése és alaprajza (Herszones Állami Múzeum és Régészeti Park, Türk A. felvétele)

14. kép. 1–2: Légifotó és régi térképek Herszon kiterjedéséről (ROMANCSUK–FILIPPOV 2005, photo 31. és 3. nyomán)

15. kép. 1–2: Herszon időrendi fejlődése és a középkori város alaprajza a lakónegyedek beszámozásával
(MAKAROVA–PLETNYOVA 2003, puc. 3. és I. A. Antonova nyomán)

1

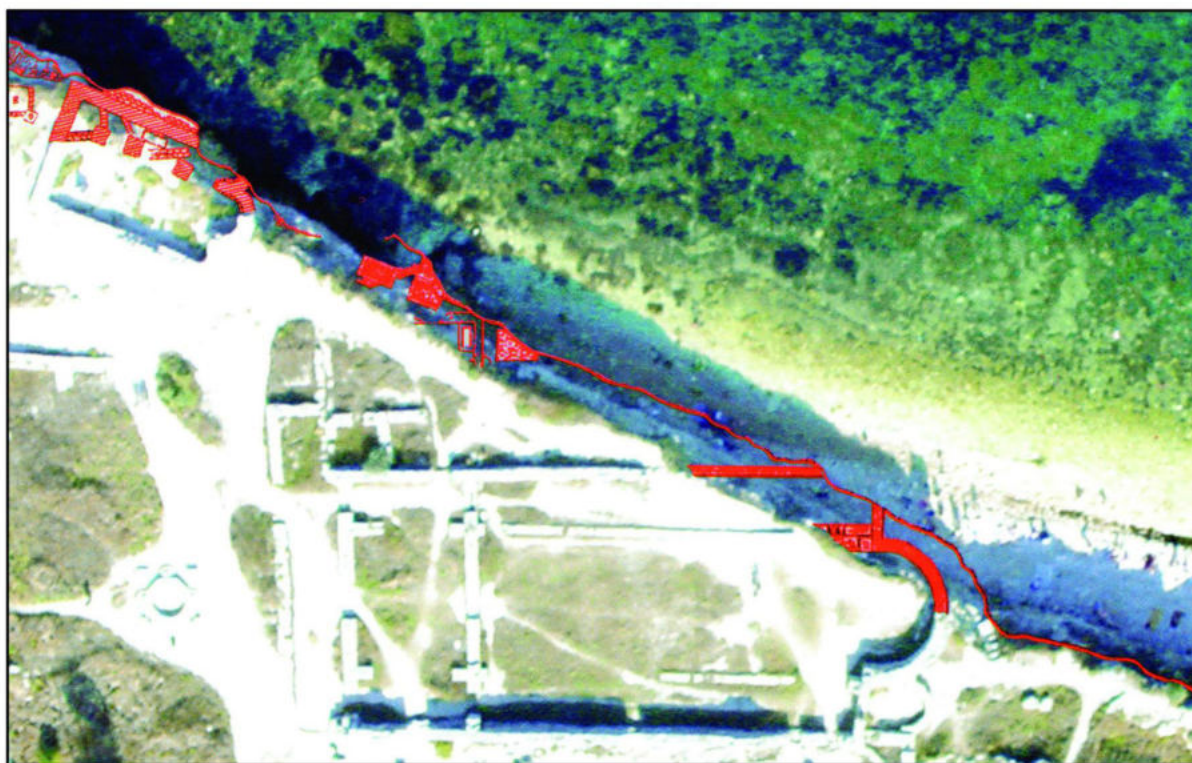

2

16. kép. 1–2: Légifotók Herszon kiterjedéséről (ROMANCSUK–FILIPPOV 2005, photo 17. és 9. nyomán)

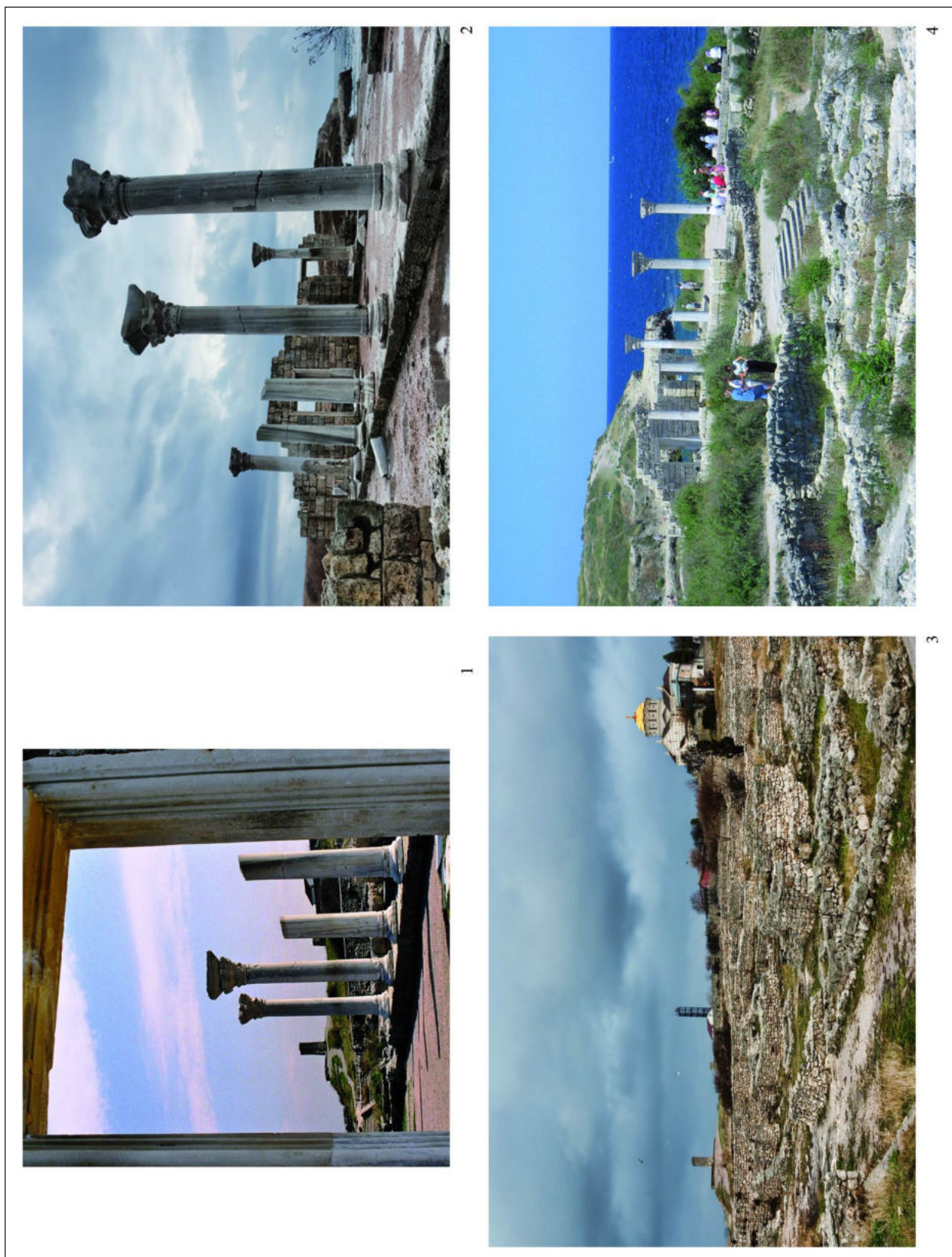

1

2

17. kép. 1–2: Légifotók Herszon pusztuló tengerparti kiterjedéséről és rekonstrukciójáról
(ROMANCSUK–FILIPPOV 2005, photo 4. és 29. nyomán)

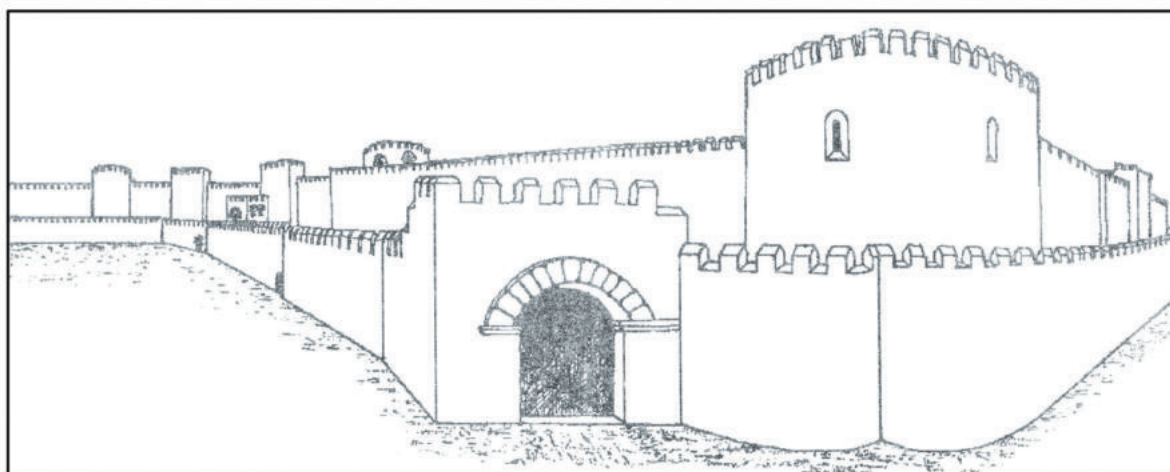
18. kép. 1–4: Herszon romjai (Herszones Allami Múzeum és Régészeti Park, Türk A. felvétele)

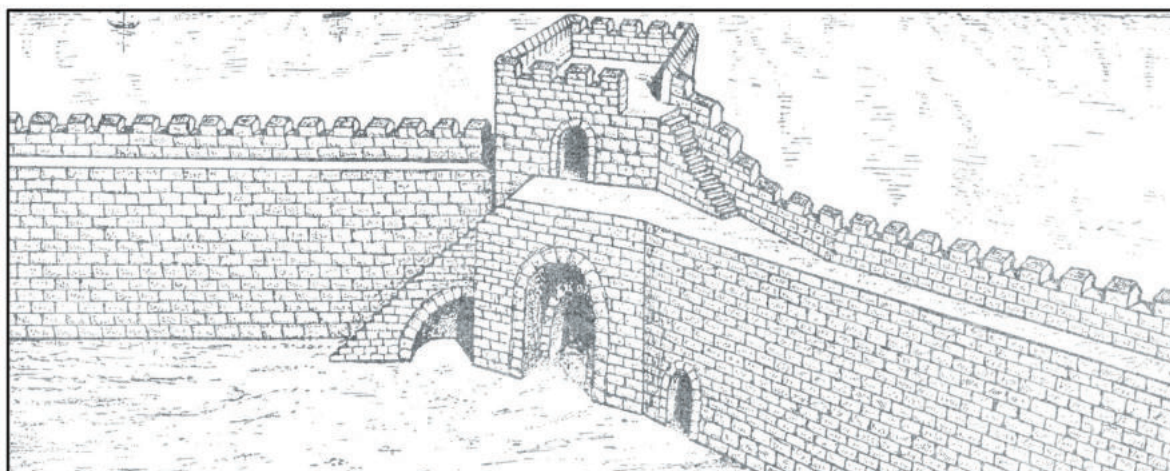
19. kép. 1–4: Herszon romjai (Herszones Állami Múzeum és Régészeti Park, Türk A. felvétele)

1

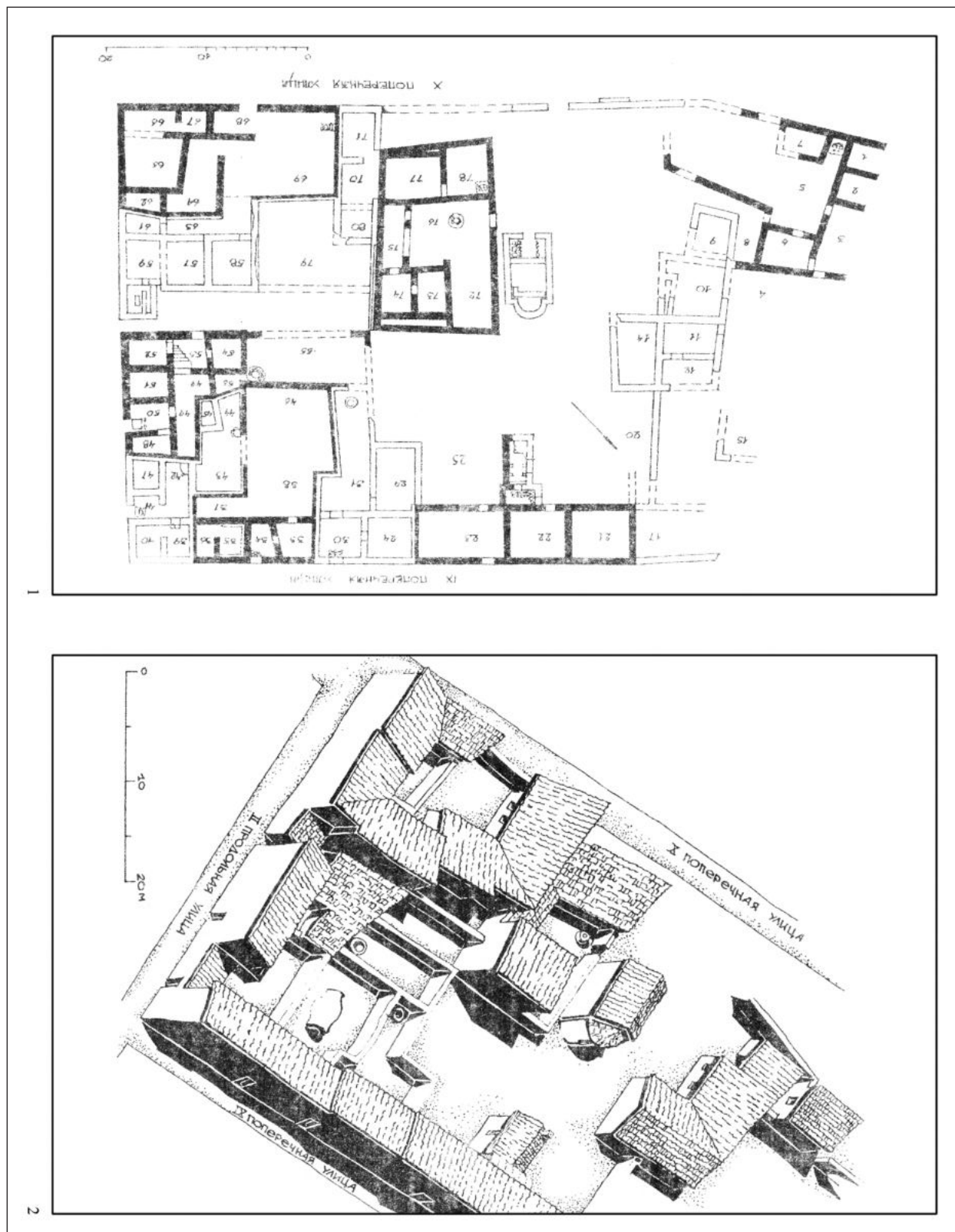

2

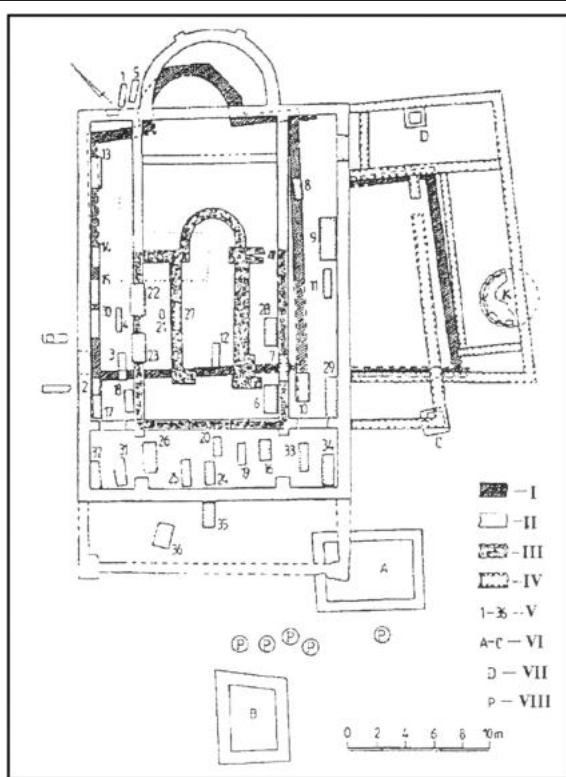

3

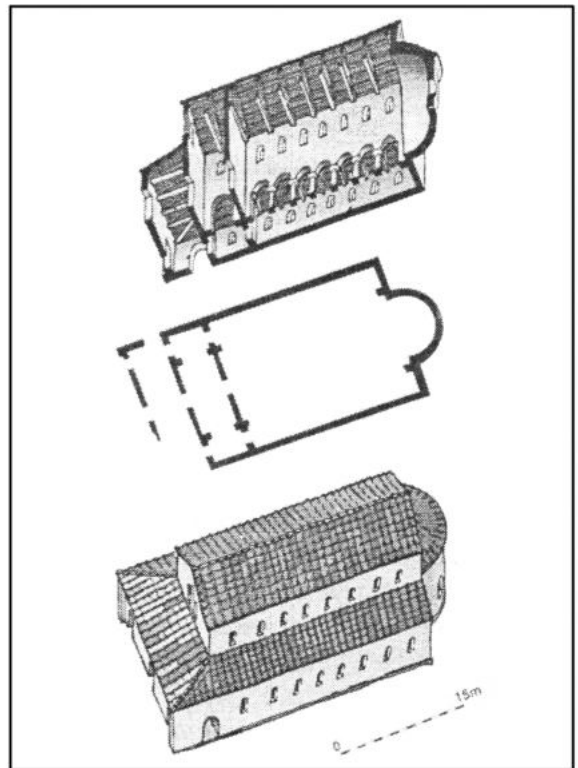
20. kép. 1–3: A középkori Herszon városfala, annak rekonstrukciója és a Zenon bástya
(MAKAROVA–PLETNYOVA 2003, maб. 7. nyomán)

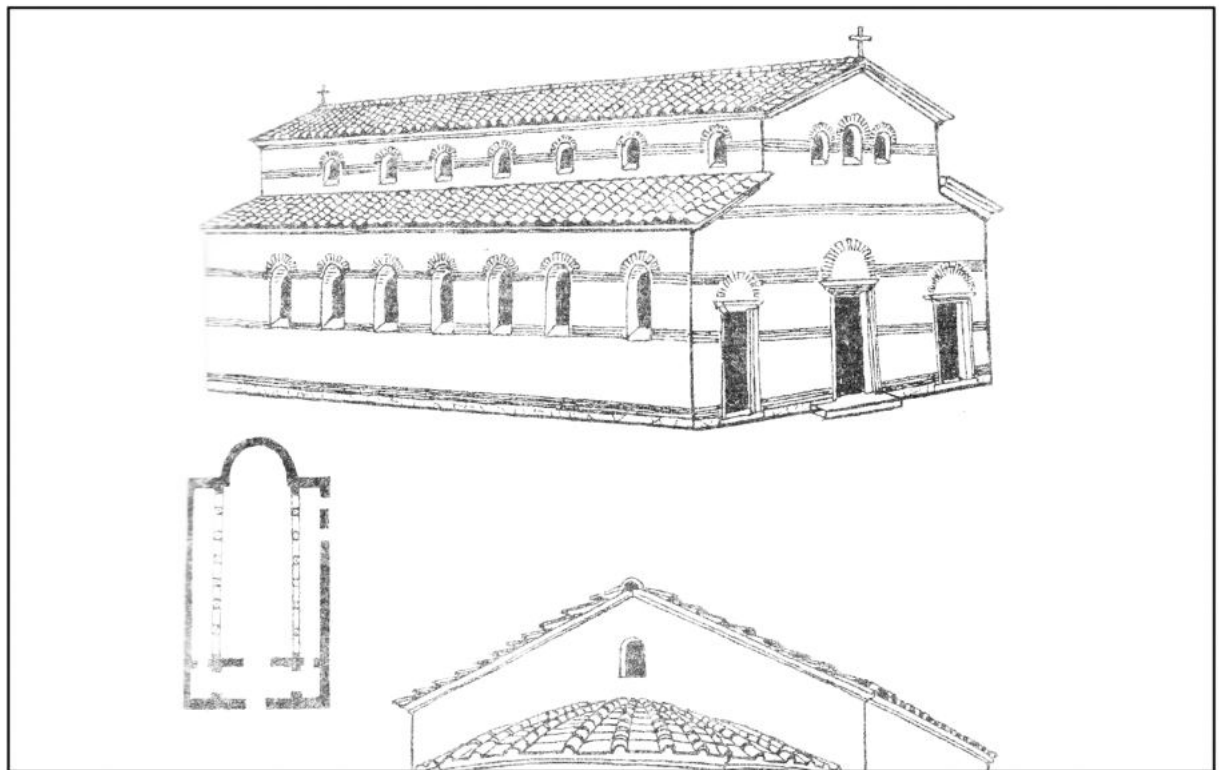
21. kép. 1–2: A középkori Herszon polgári lakóépítményeinek alaprajza és rekonstrukciója
 (МАКАРОВА–ПЛЕТНОВА 2003, маб. 7. nyomán)

1

2

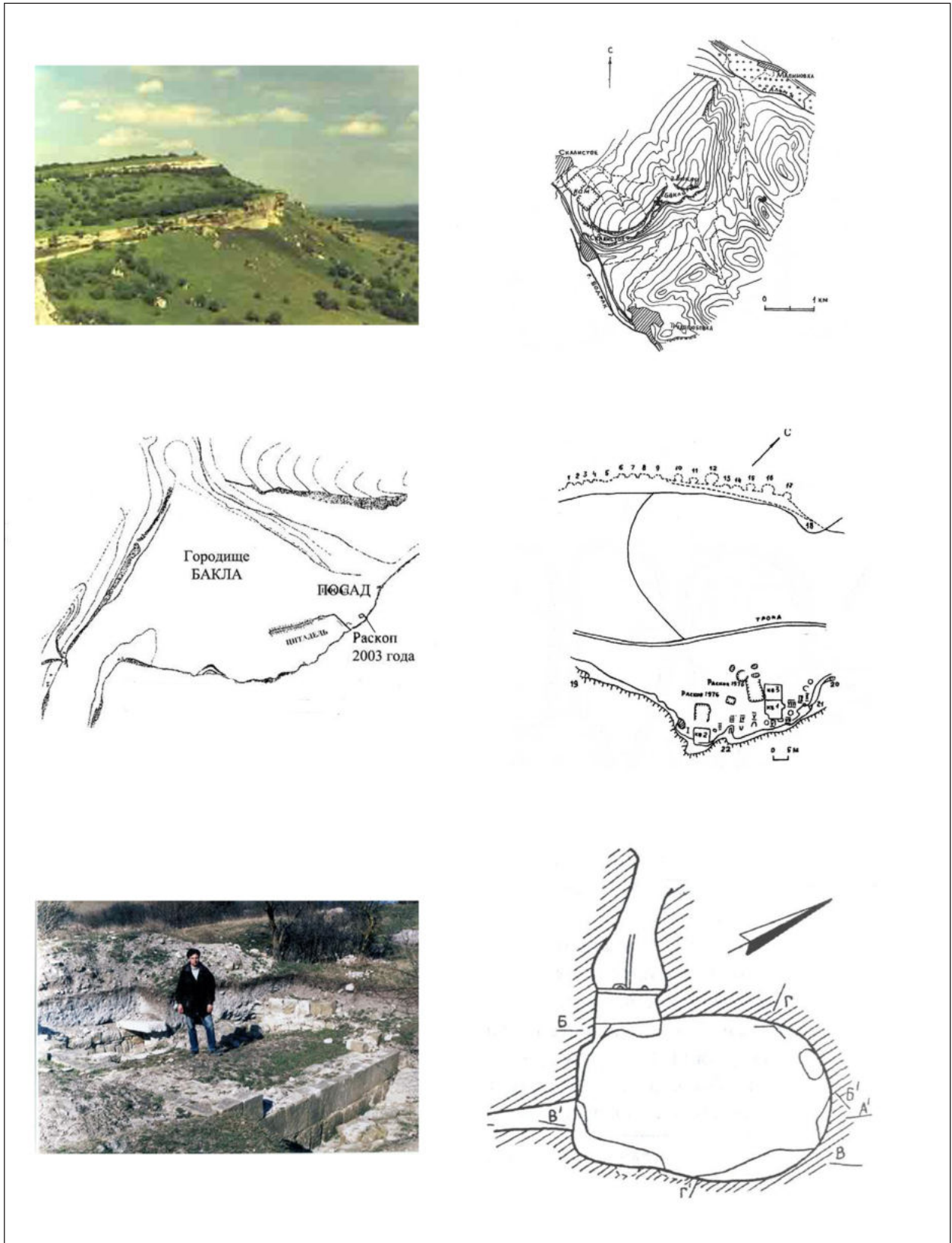

3

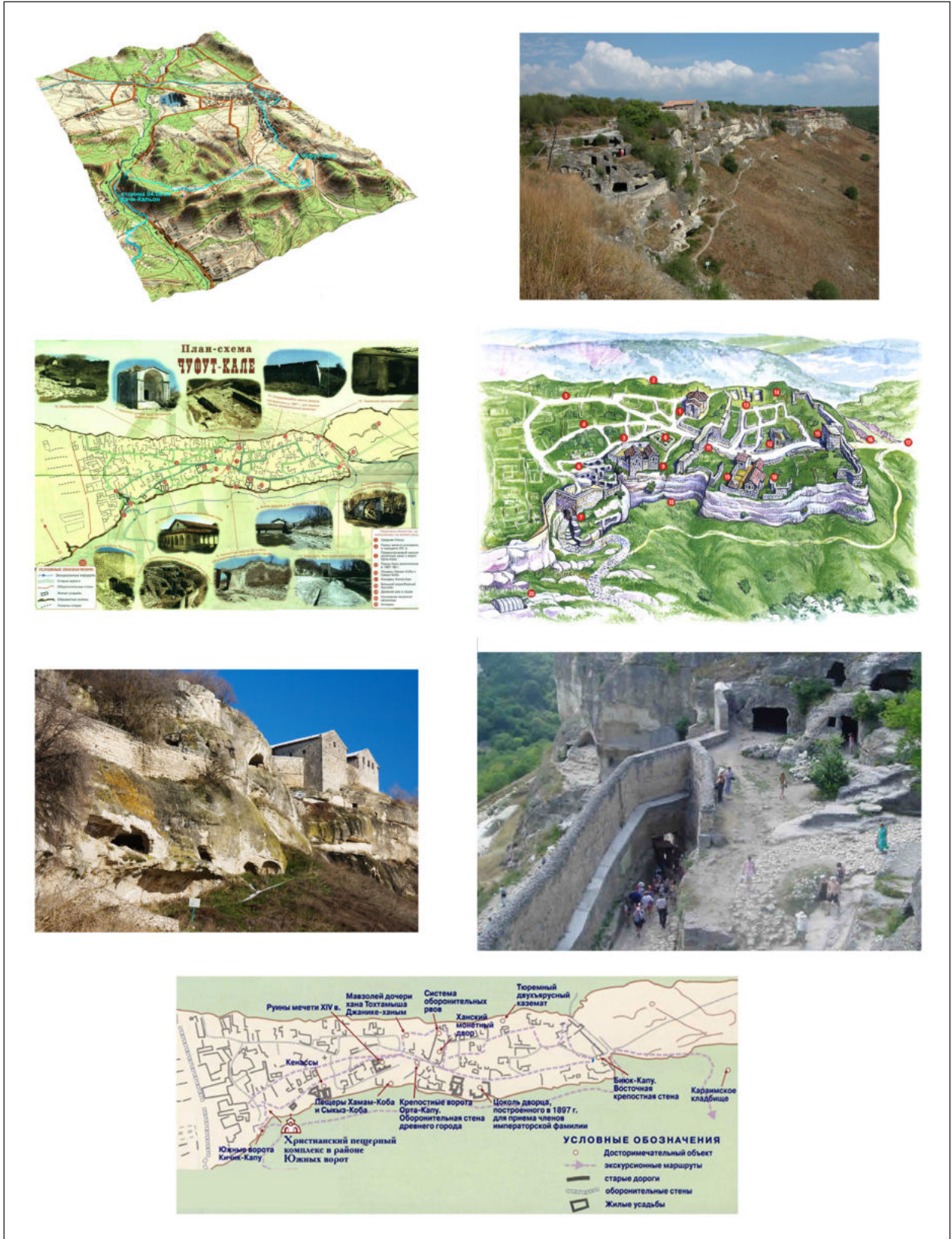
22. kép. 1–3: A középkori Herszon egyházi építményei és az '1935 bazilika' rekonstrukciója (MAKAROVA–PLETNYOVA 2003, маб. 26. nyomán)

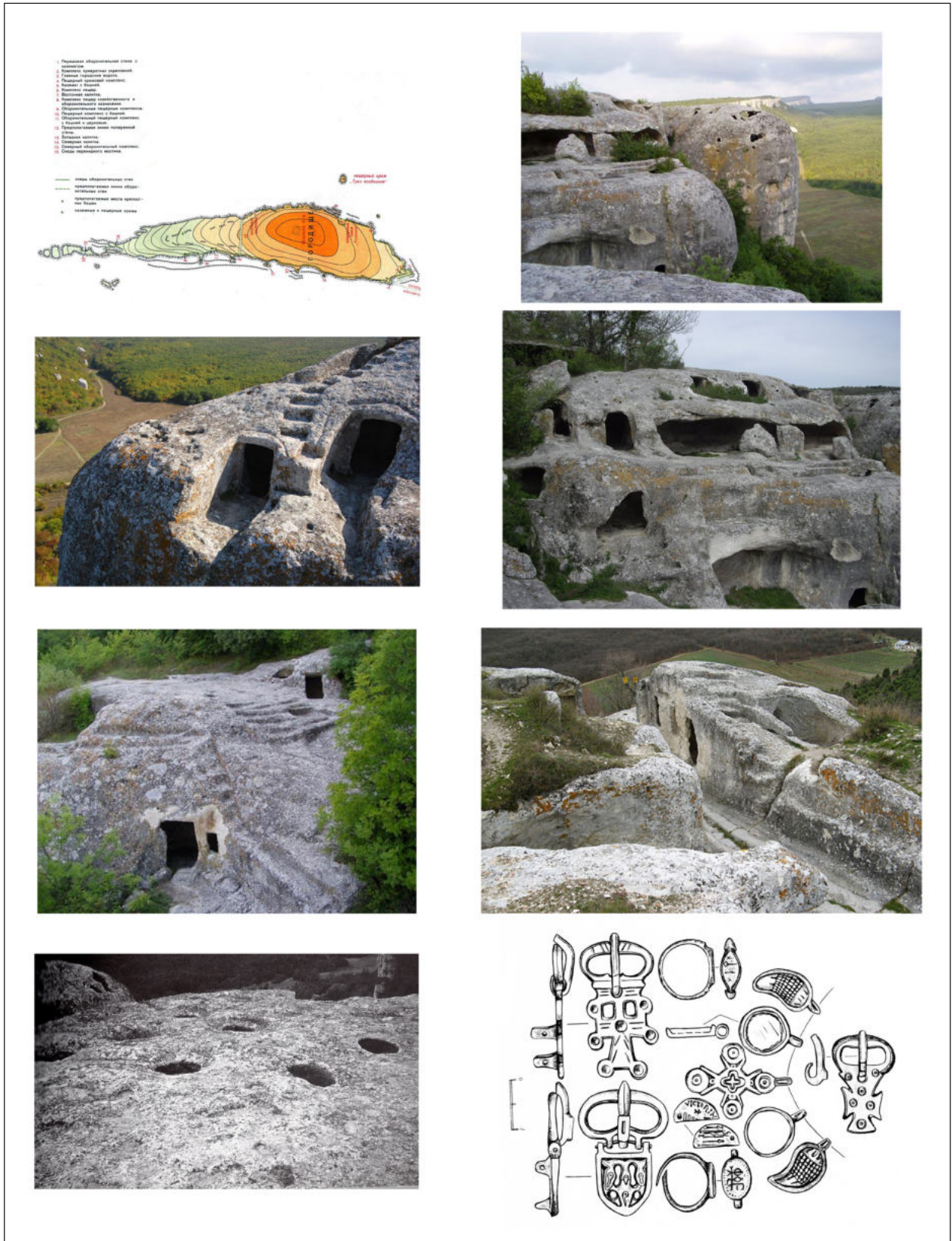
23. kép. 1–3: A középkori Herszon egyházi építményeinek elhelyezkedése a város területén (1), a templomok formai osztályozása (2) és válogatás a kereszténység régészeti leleteiből (ROMANCSUK–FILIPPOV 2005, photo 28. nyomán)

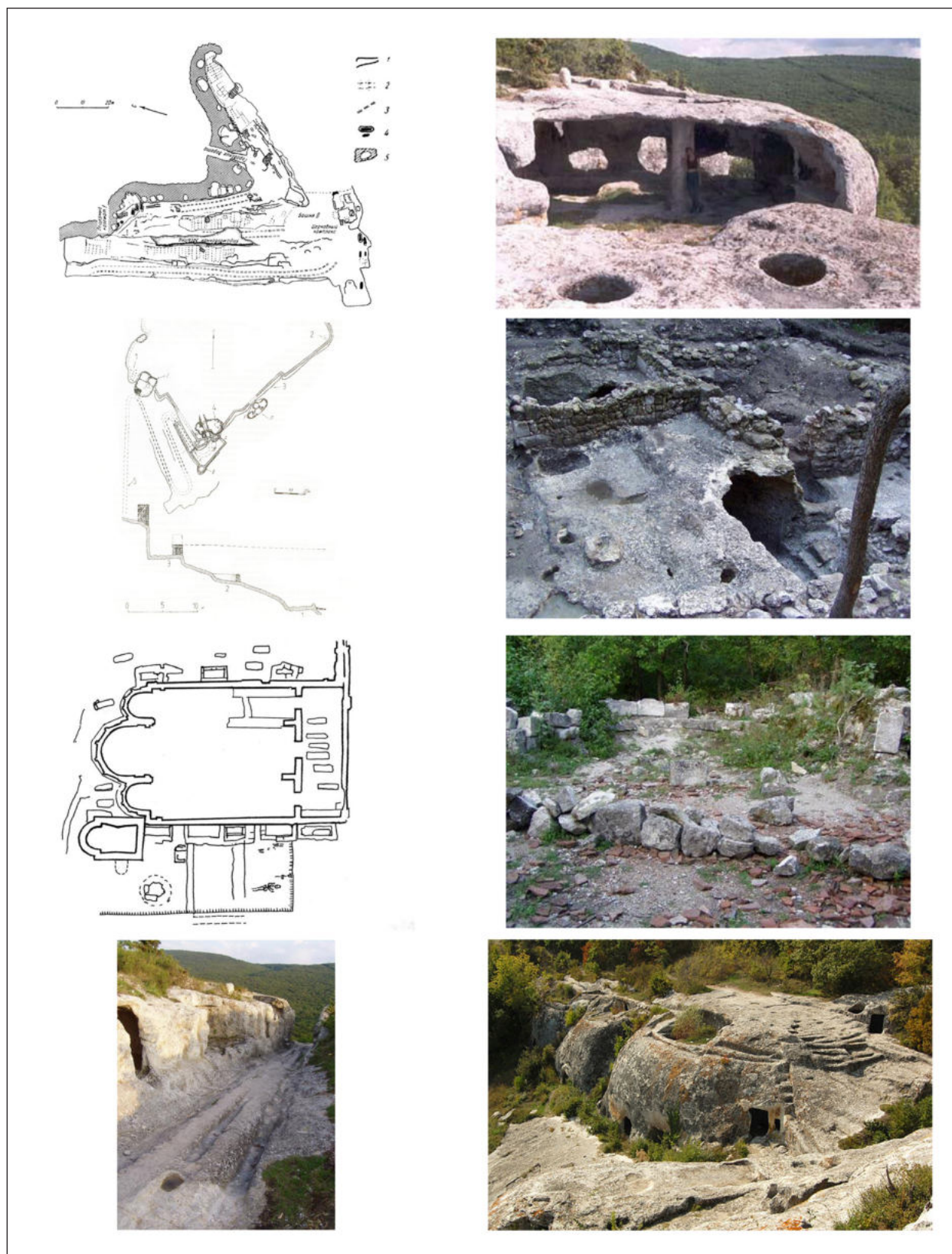
24. kép. 1–6: A Krim-félsziget középkori lelőhelyei: Bakla (MOGARICSEV 2010, 264–273 nyomán)

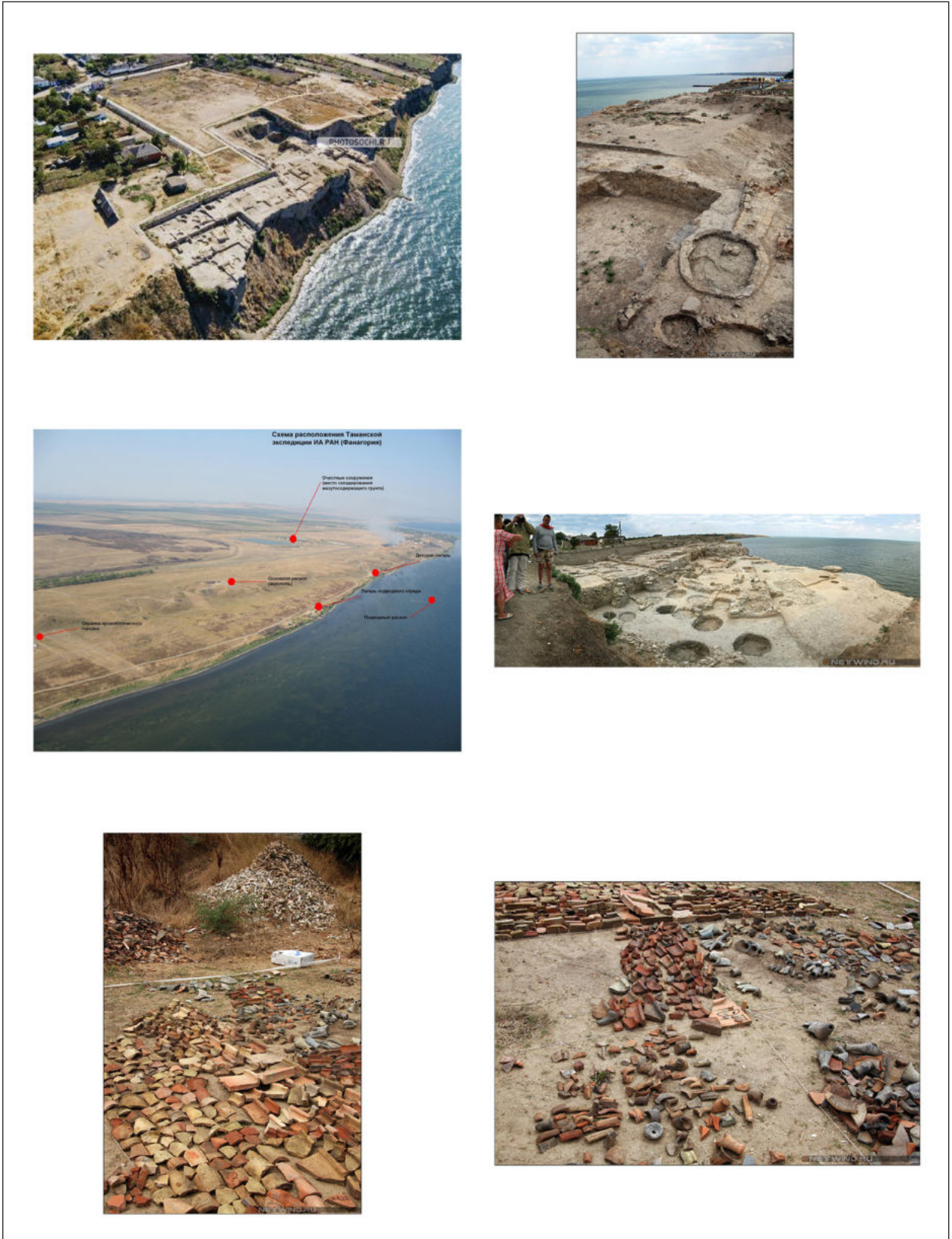
25. kép. 1–7: A Krim-félsziget középkori lelőhelyei: Csufut Kale (MOGARICSEV 2010, 246–263 nyomán)

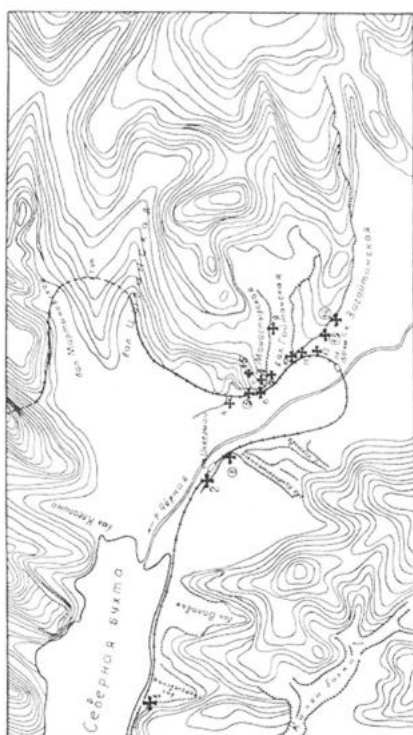
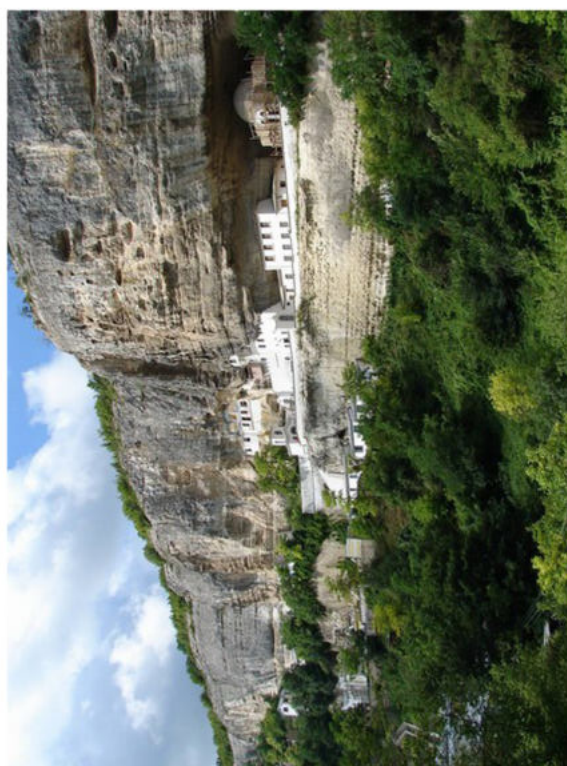
26. kép. 1–8: A Krím-félsziget középkori lelőhelyei: Eszki-kermen I. (MOGARICSEV 2010, 126–155 nyomán)

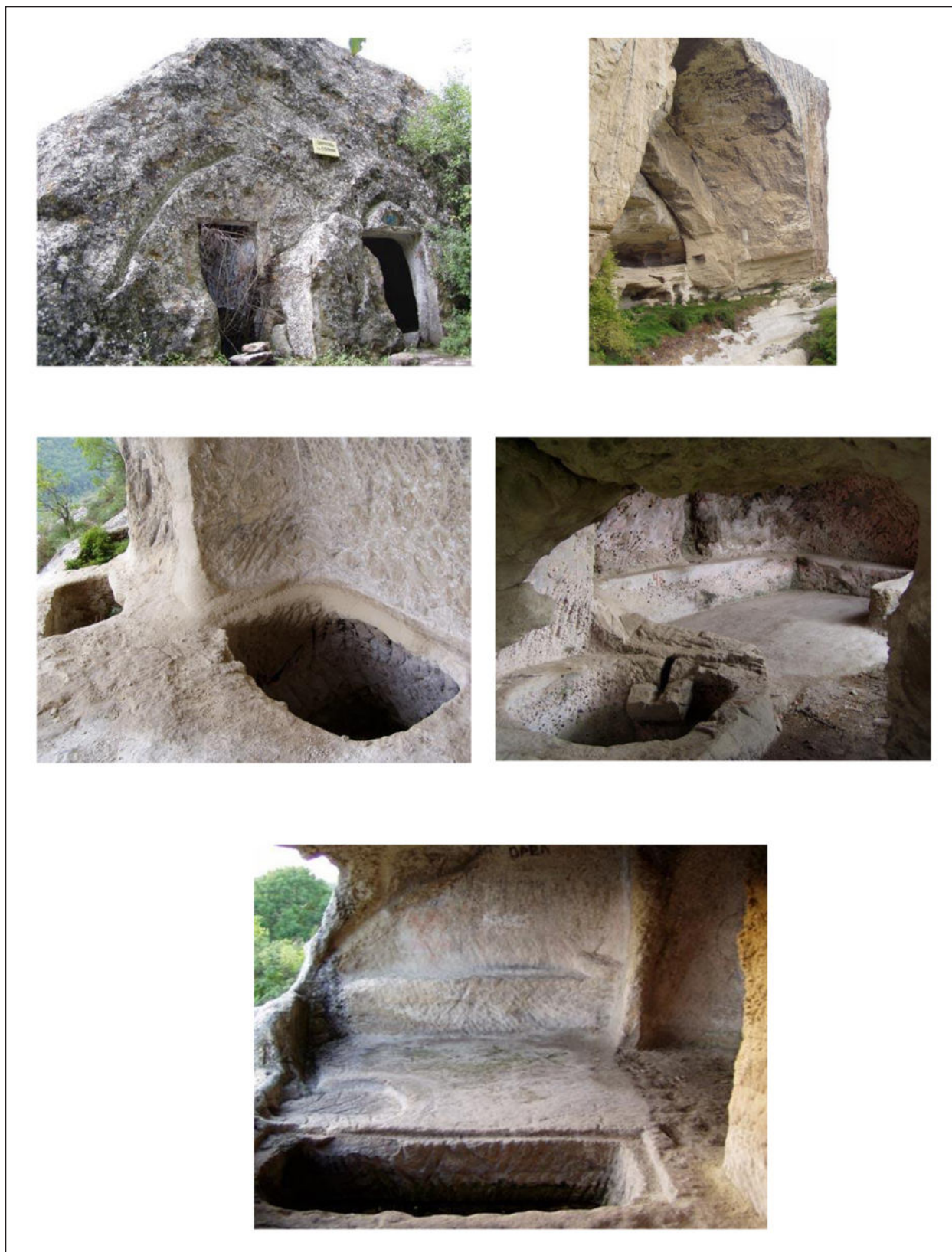
27. kép. 1–8: A Krím-félsziget középkori lelőhelyei: Eszki-kermen II. (MOGARICSEV 2010, 126–155 nyomán)

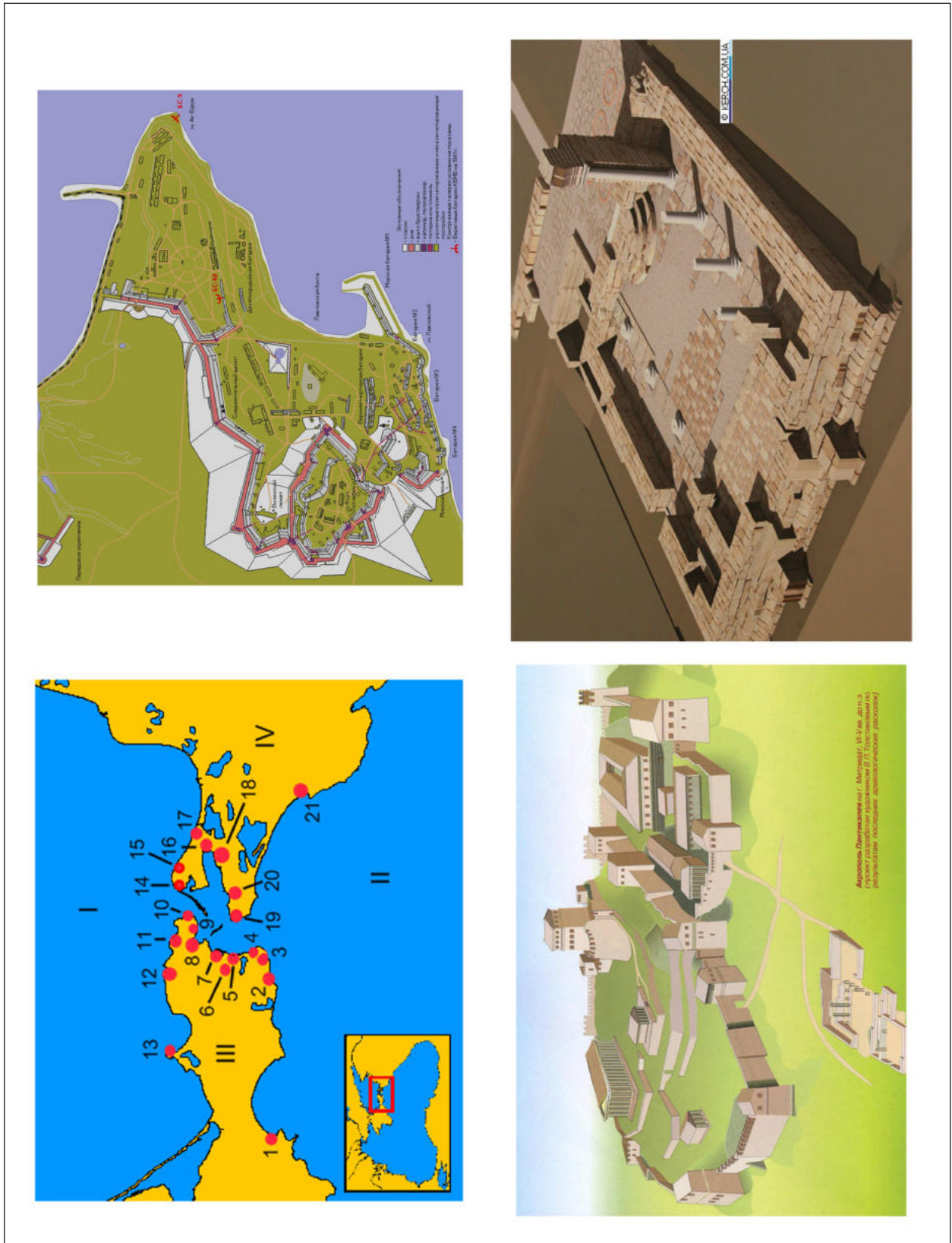
28. kép. 1–8: A Krim-félsziget középkori lelőhelyei: Fanagoria
 (<https://www.archaeolog.ru/expeditions/expeditions-2017/fanagoriyskaya-arkheologicheskaya-ekspeditsiya-2017> nyomán)

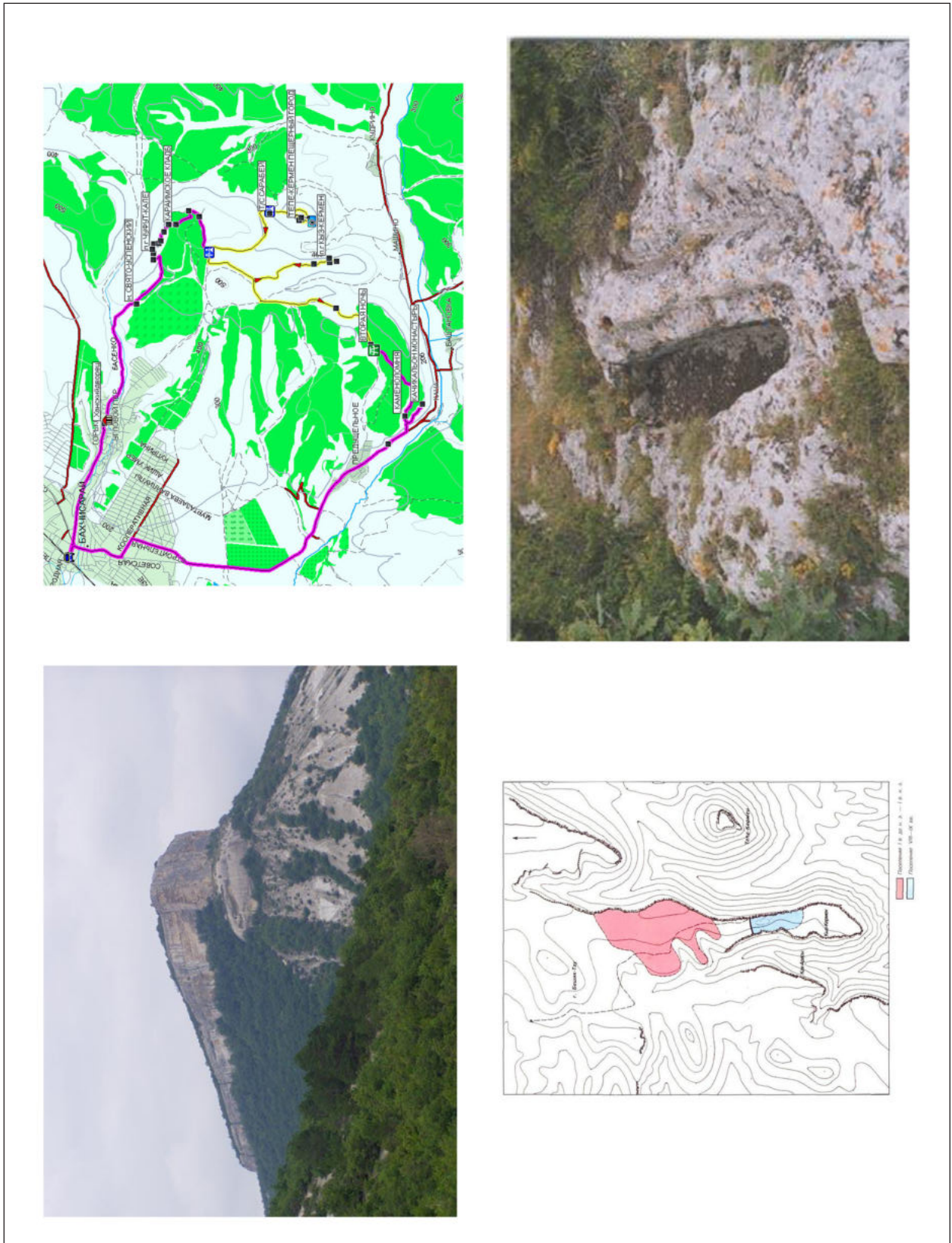
29. kép. 1–4: A Krim-félsziget középkori lelőhelyei: Inkerman (MOGARICSEV 2010, 69–91 nyomán)

31. kép. 1–5: A Krim-félsziget középkori lelőhelyei: Kacsi-kal'on II. (MOGARICSEV 2010, 196–207 nyomán)

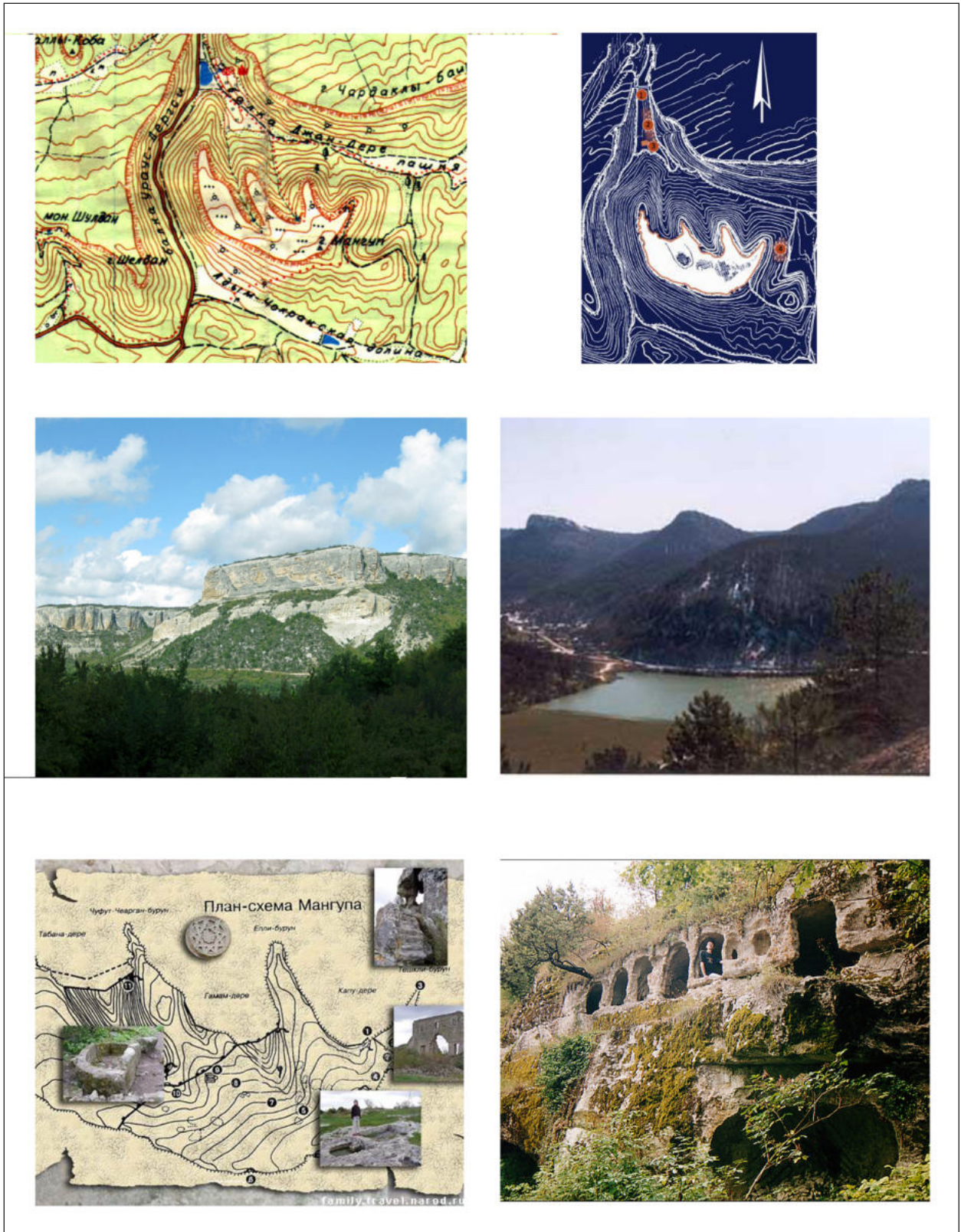
32. kép. 1–4: A Krim-félsziget középkori lelőhelyei: Kerchs/Pantikapei (<https://ru.wikipedia.org/wiki/Пантикупей> nyomán)

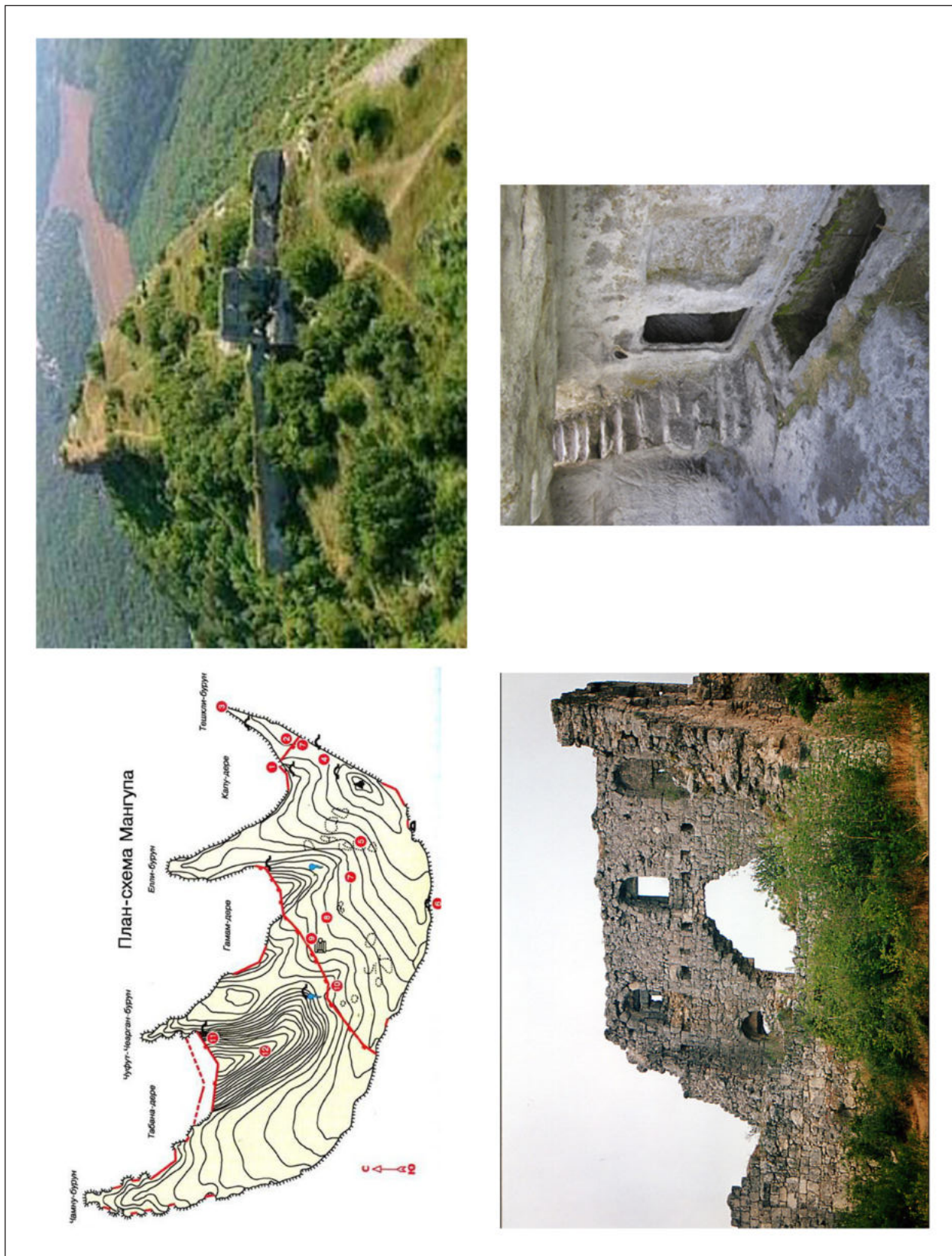
33. kép. 1–4: A Krim-félsziget középkori lelőhelyei: Kiz-kermen (MOGARICSEV 2010, 220–225 nyomán)

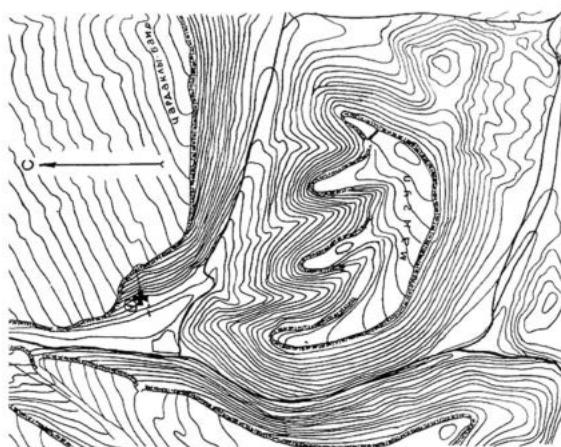
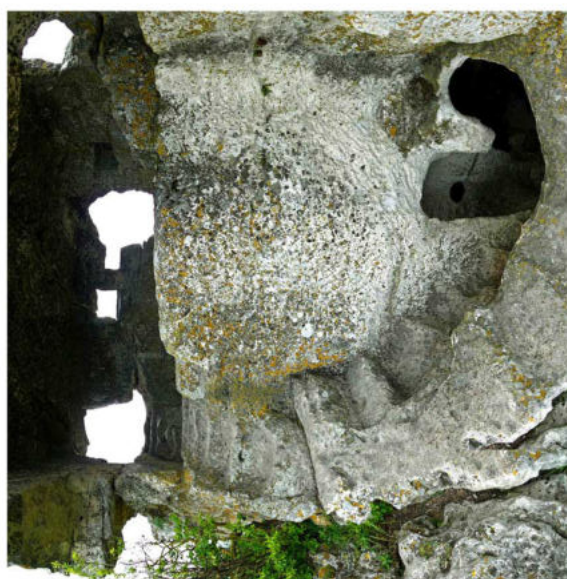
34. kép. 1–4: A Krim-félsziget középkori lelőhelyei: Lucsisztoje (AJBABIŃ–ČHAJREDINOVA 2009 nyomán)

35. kép. 1–6: A Krim-félsziget középkori lelőhelyei: Mangup I. (MOGARICSEV 2010, 156–185 nyomán)

36. kép. 1–4: A Krim-félsziget középkori lelőhelyei: Mangup II. (MOGARICSEV 2010, 156–185 nyomán)

37. kép. 1–4: A Krim-félsziget középkori lelőhelyei: Mangup III. (MOGARICSEV 2010, 156–185 nyomán)

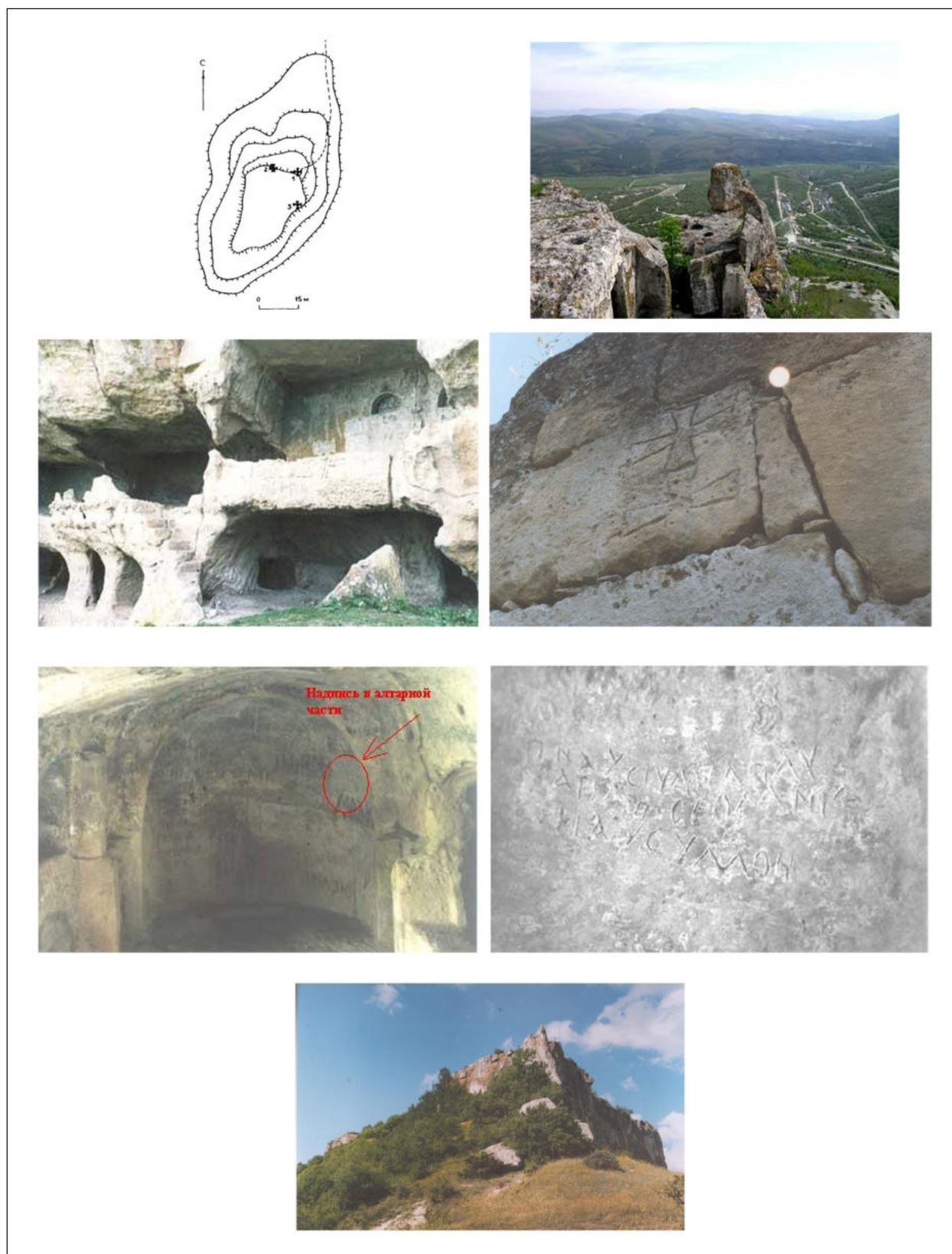
38. kép. 1–6: A Krim-félsziget középkori lelőhelyei: Szudak (<https://www.miroworld.ru/genuezkaya-krepost/> nyomán)

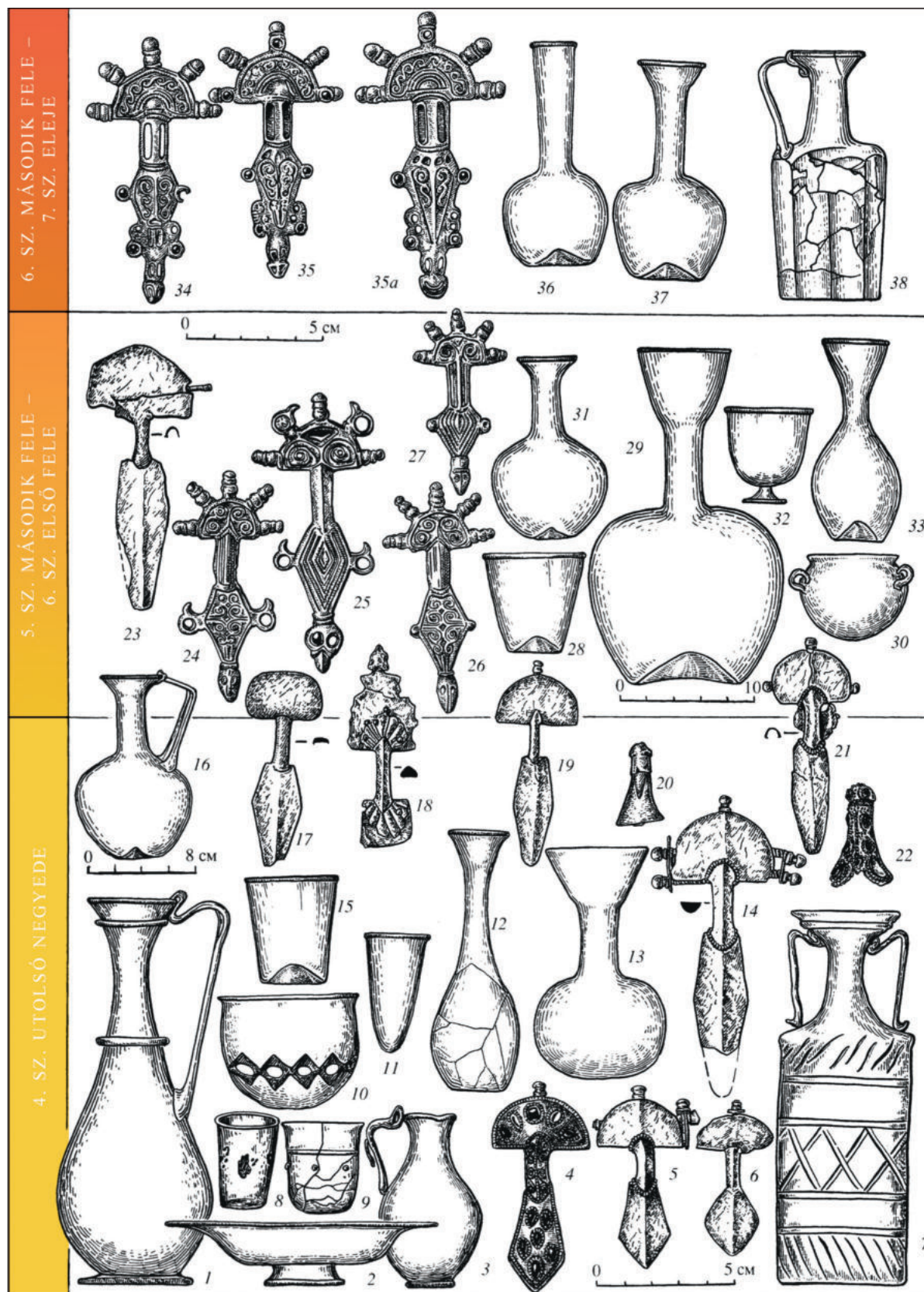
39. kép. 1–6: A Krim-félsziget középkori lelőhelyei: Szuren ([https://uk.wikipedia.org/wiki/Сюрень_\(археологія\)_пуютán](https://uk.wikipedia.org/wiki/Сюрень_(археологія)_пуютán))

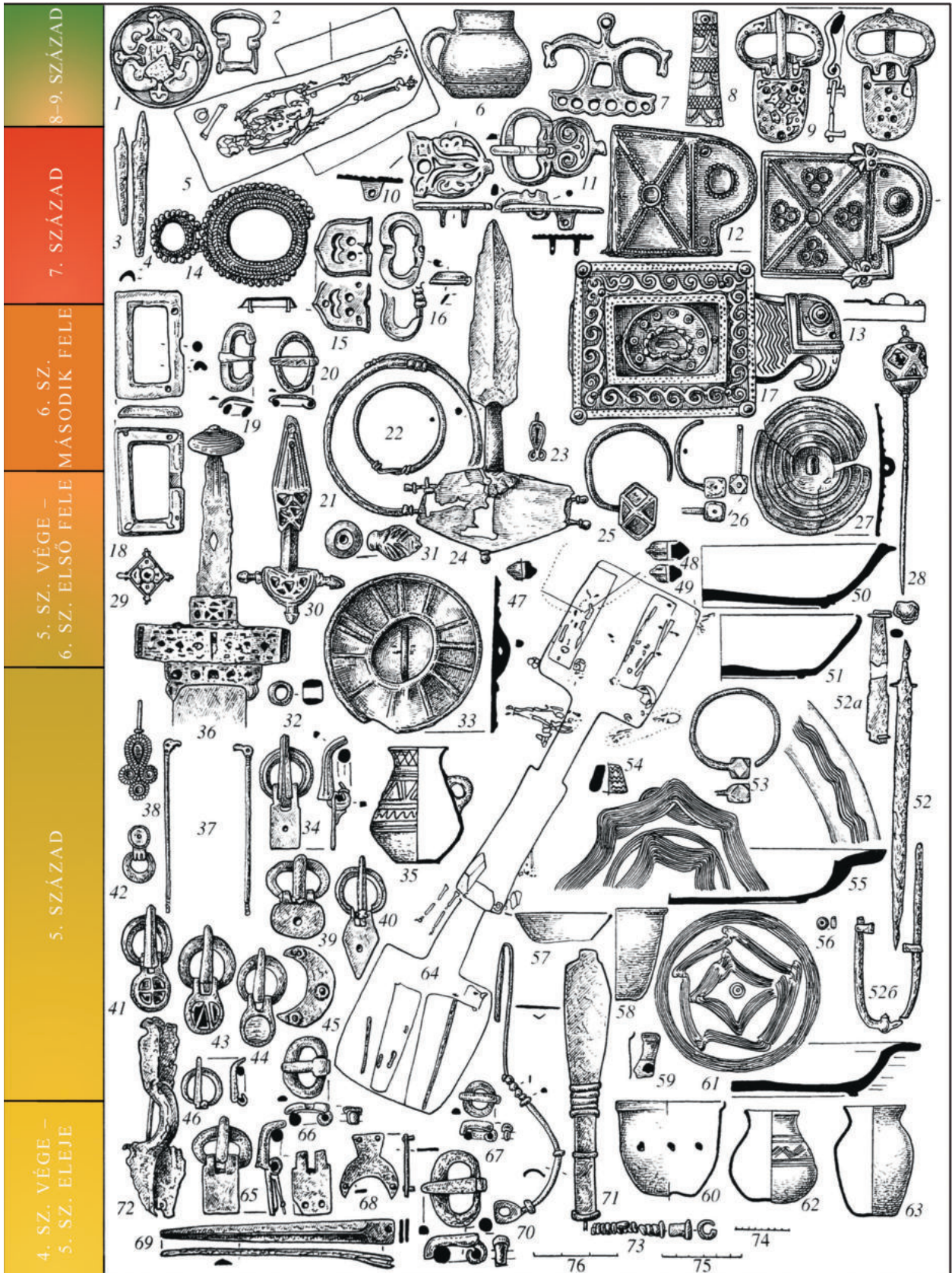
40. kép. 1–6: A Krim-félsziget középkori lelőhelyei: Tmutarakan (https://ru.wikipedia.org/wiki/Тмутаракань_пюта́н)

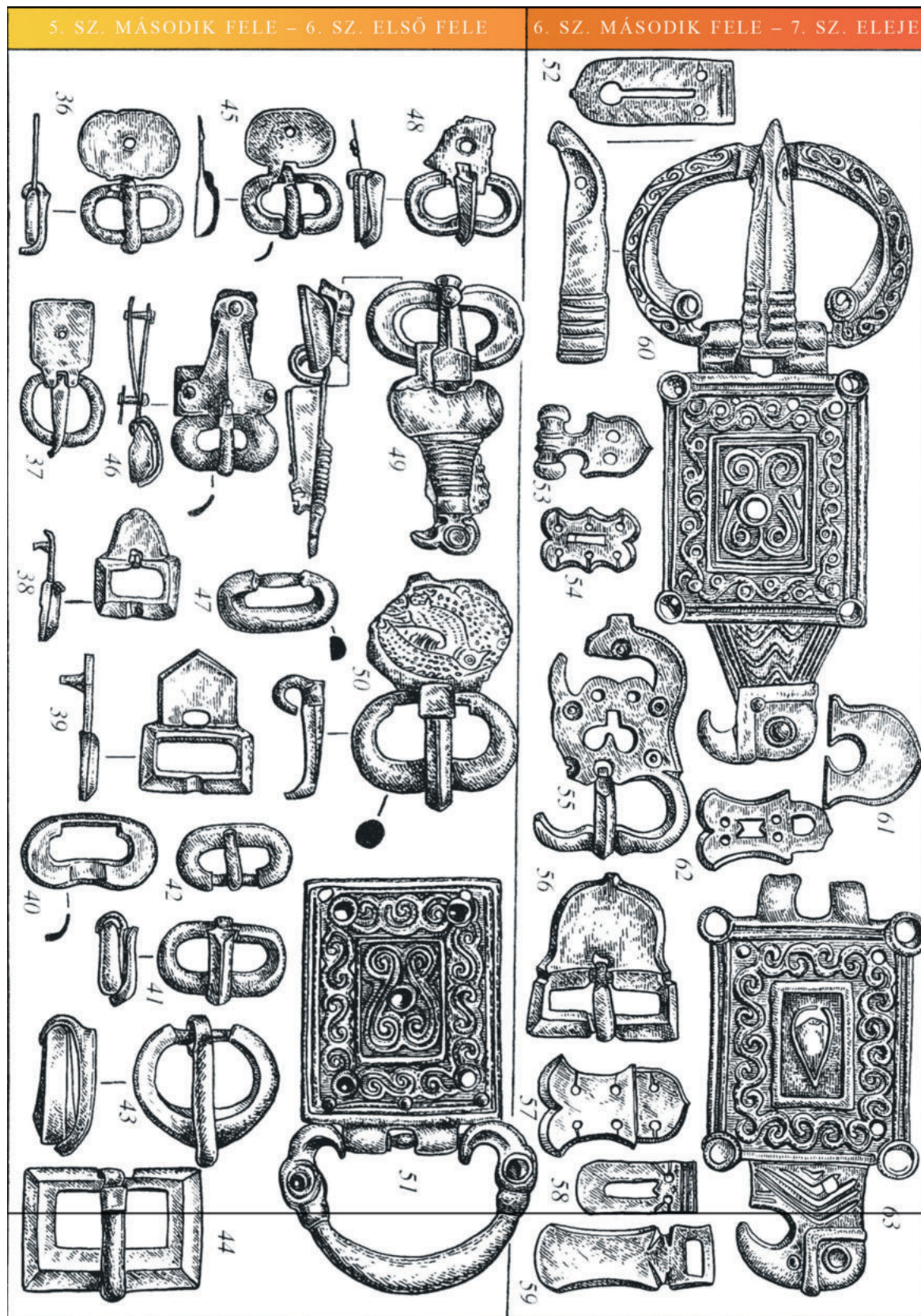
41. kép. 1–7: A Krim-félsziget középkori lelőhelyei: Tepe-kermen (MOGARICSEV 2010, 208–219 nyomán)

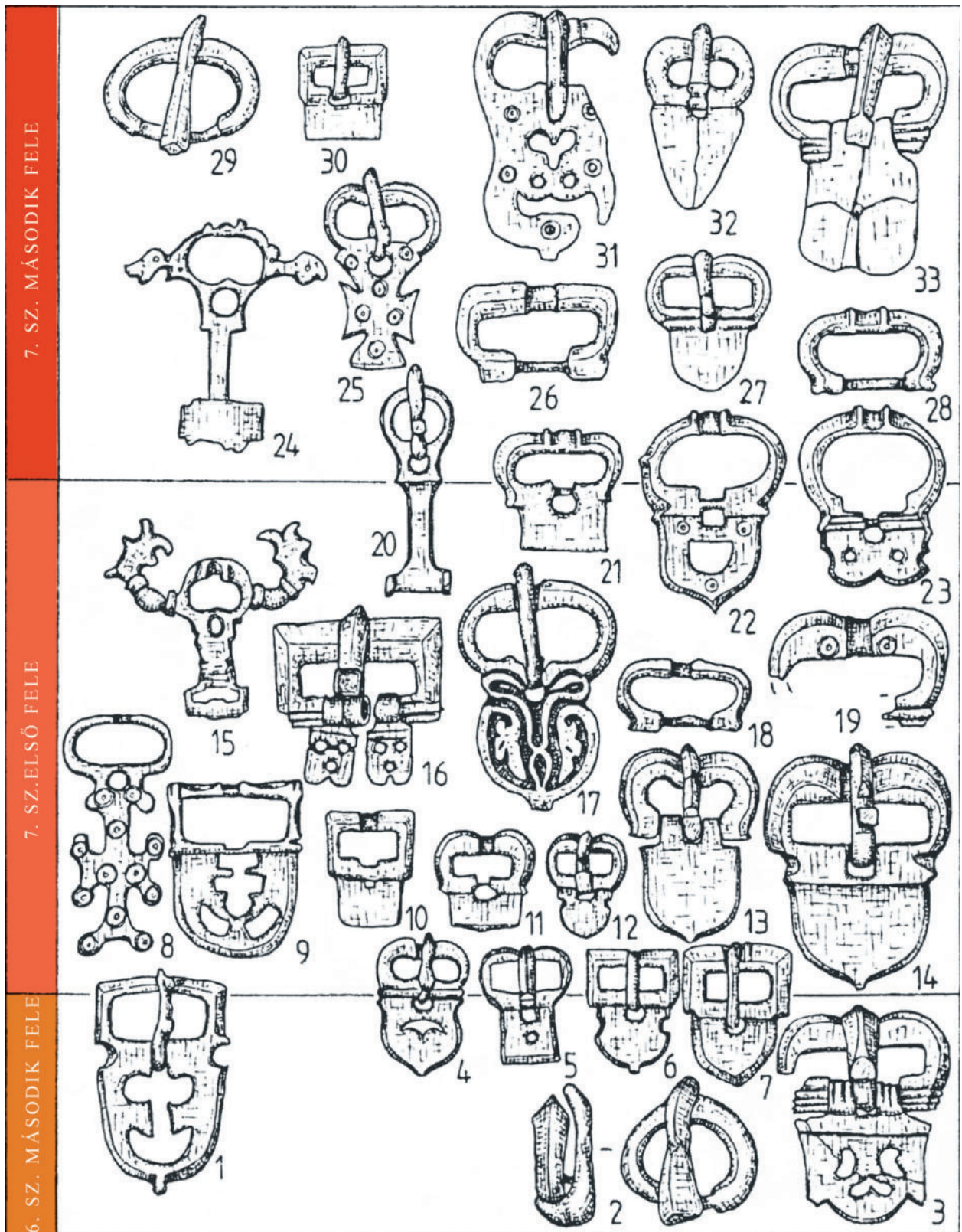
42. kép. A Krim-félsziget kora középkori régészeti hagyatékának tipológiai csoportjai. A Kr.u. 4. sz. második fele – 7. század elejéről származó fibulák és üvegtárgyak időrendje (MAKAROVA-PLETNYOVA 2003, Taó. 13. nyomán)

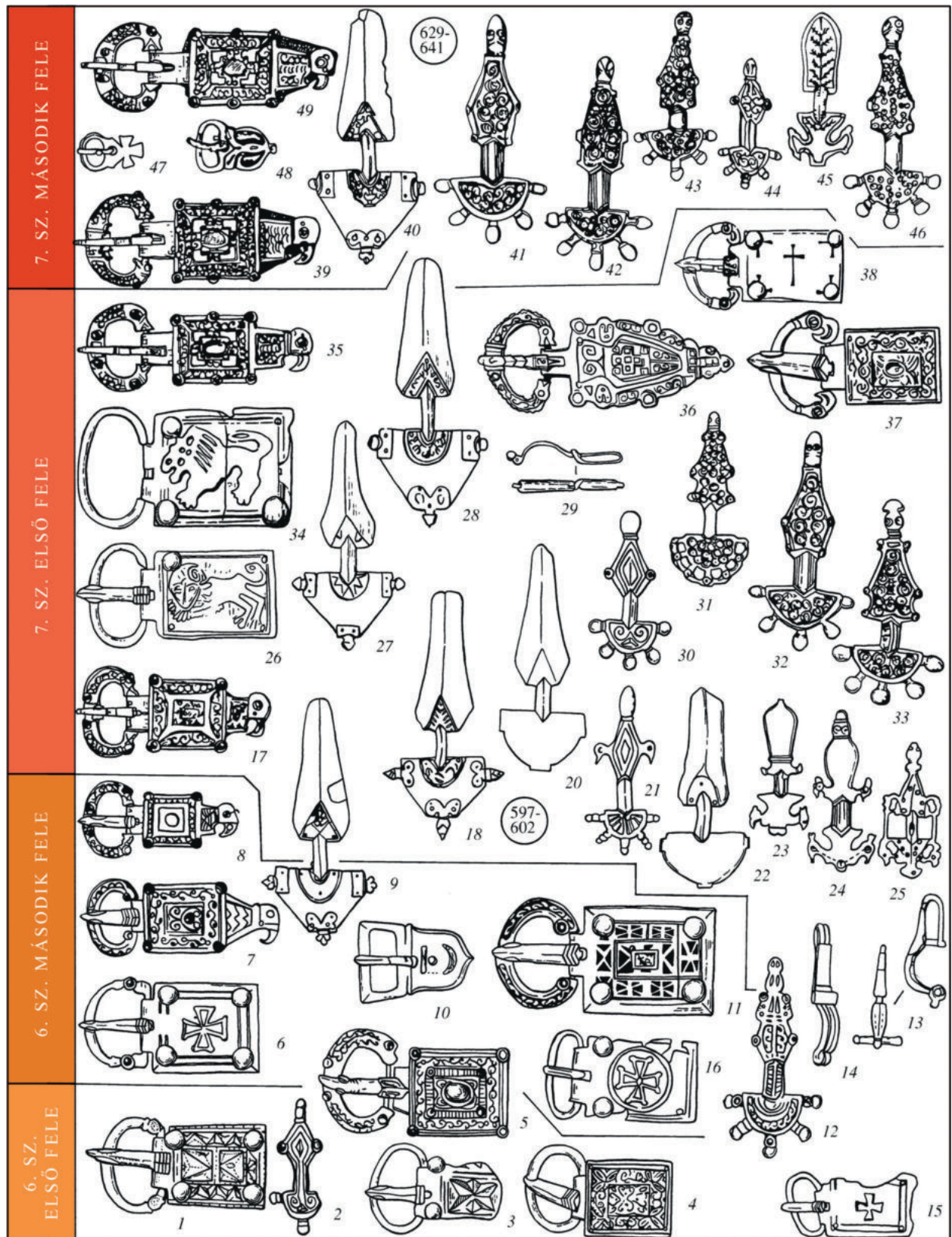
43. kép. A Tamany-félsziget kora középkori régészeti hagyatékának tipokronológiai csoportjai. A Kr.u. 5–7. század elejéről származó sírok leleteinek összefoglalása (MAKAROVA-PLETNYOVA 2003, Ta6. nyomán)

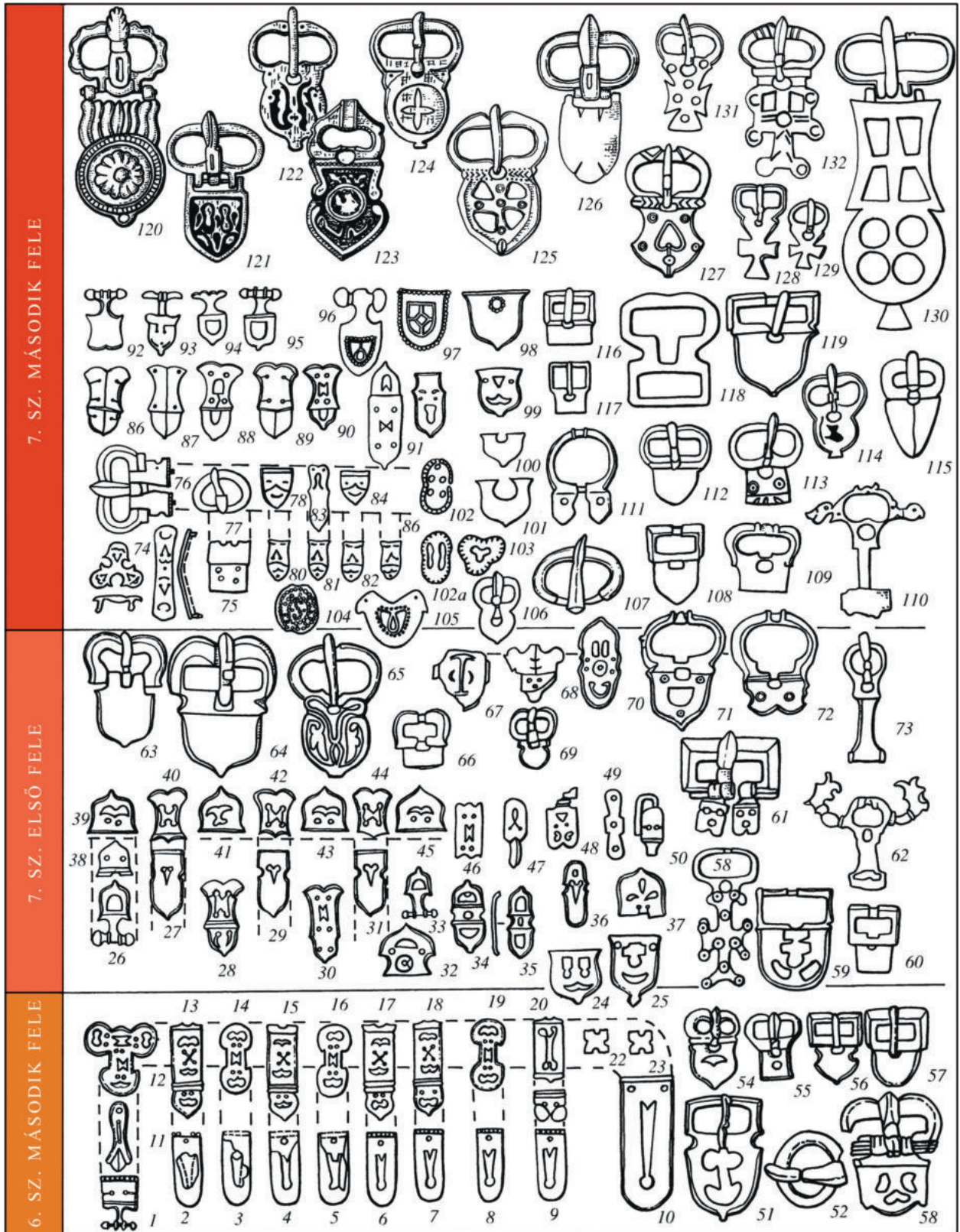
44. kép. A Krim-félsziget kora középkori régészeti hagyatékának tipokronológiai csoportjai. A Kr.u. 5. sz. második fele – 7. század elejéről származó csatok tipokronológiai összefoglalása (MAKAROVA–PLETNYOVA 2003, Таб. 12. nyomán)

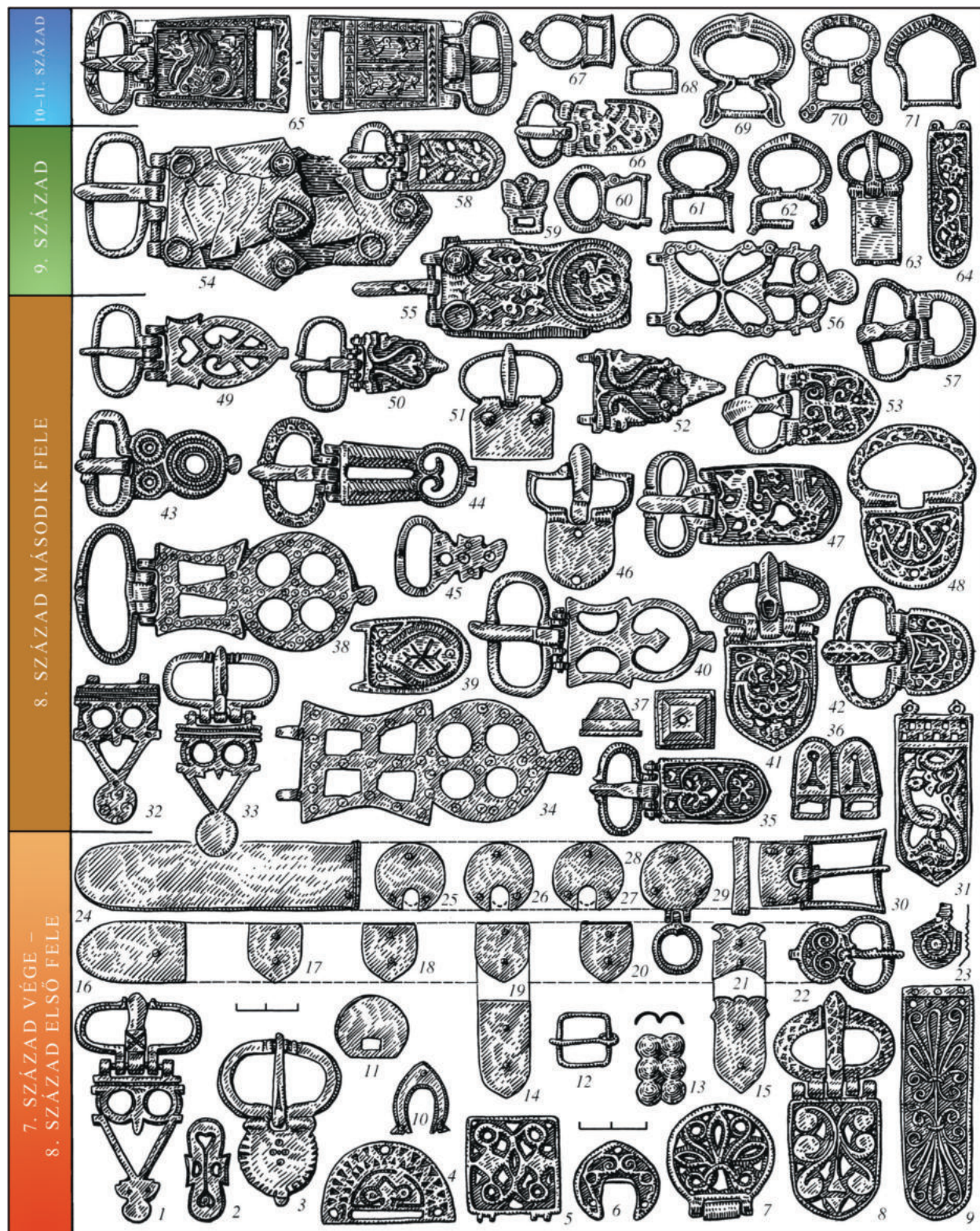
45. kép. A Krim-félsziget kora középkori régészeti hagyatékának tipokronológiai csoportjai. A Kr.u. 6. sz. második fele – 7. század második feléből származó csatok összefoglalása (AJBABIN 1999, 316. Taó. XXX. nyomán)

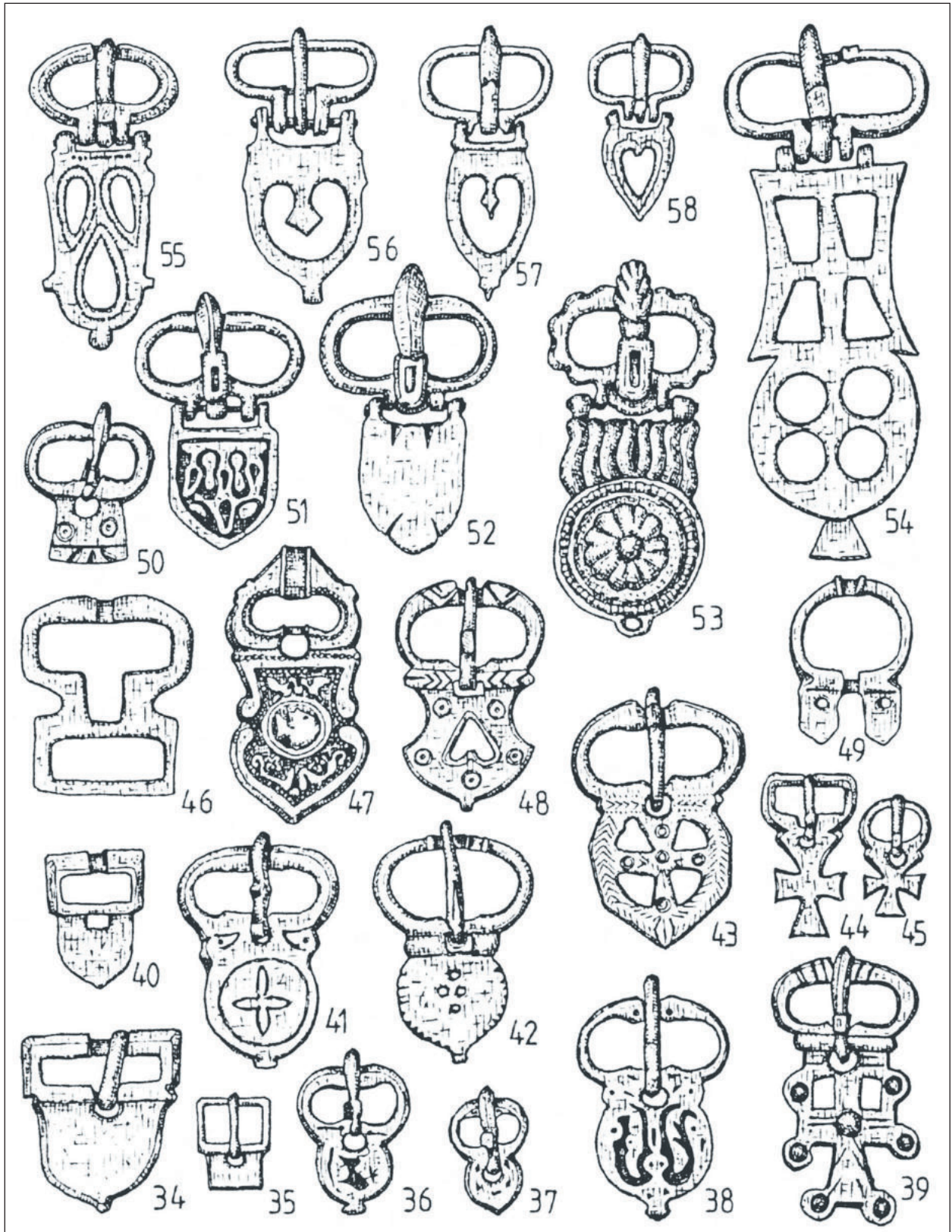
46. kép. A Krim-félsziget kora középkori régészeti hagyatékának tipokronológiai csoportjai. A Kr.u. 6–7. századi csatok és fibulák összefoglalása (MAKAROVA–PLETNYOVA 2003, Таб. 19. nyomán)

47. kép. A Krím-félsziget kora középkori régészeti hagyatékának tipokronológiai csoportjai. A Kr.u. 6–7. századi kisméretű bizánci csatok és bizánci jellegű övveretek összefoglalása (MAKAROVA–PLETNYOVA 2003, Таб. 20. nyomán)

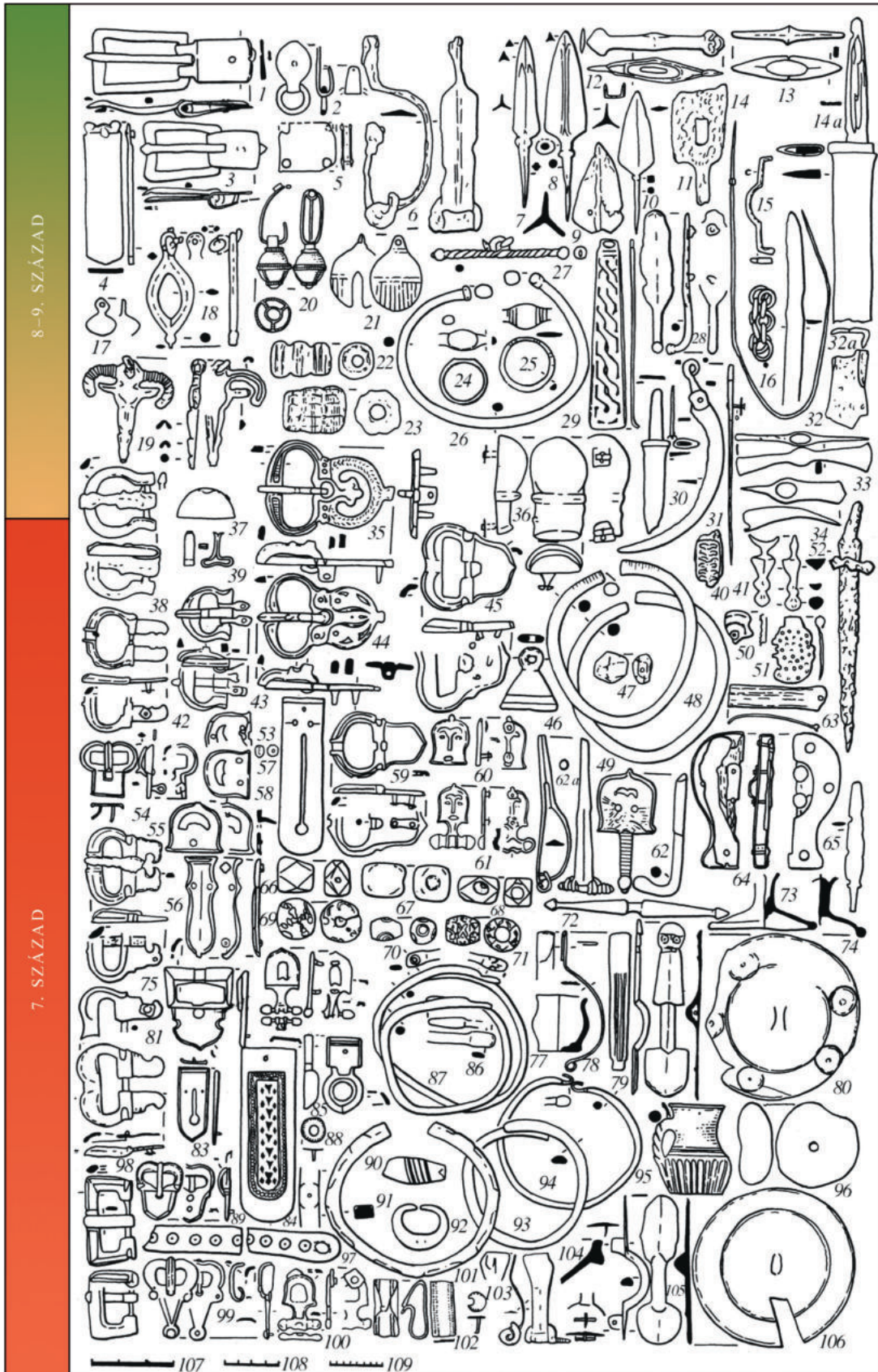
48. kép. A Krim-félsziget kora középkori régészeti hagyatékának tipokronológiai csoportjai. Ékszerek és díszítmények a 7. század végétől a 9. századig keltezhető sírokból (MAKAROVA-PLETNYOVA 2003, Таб. 37. nyomán)

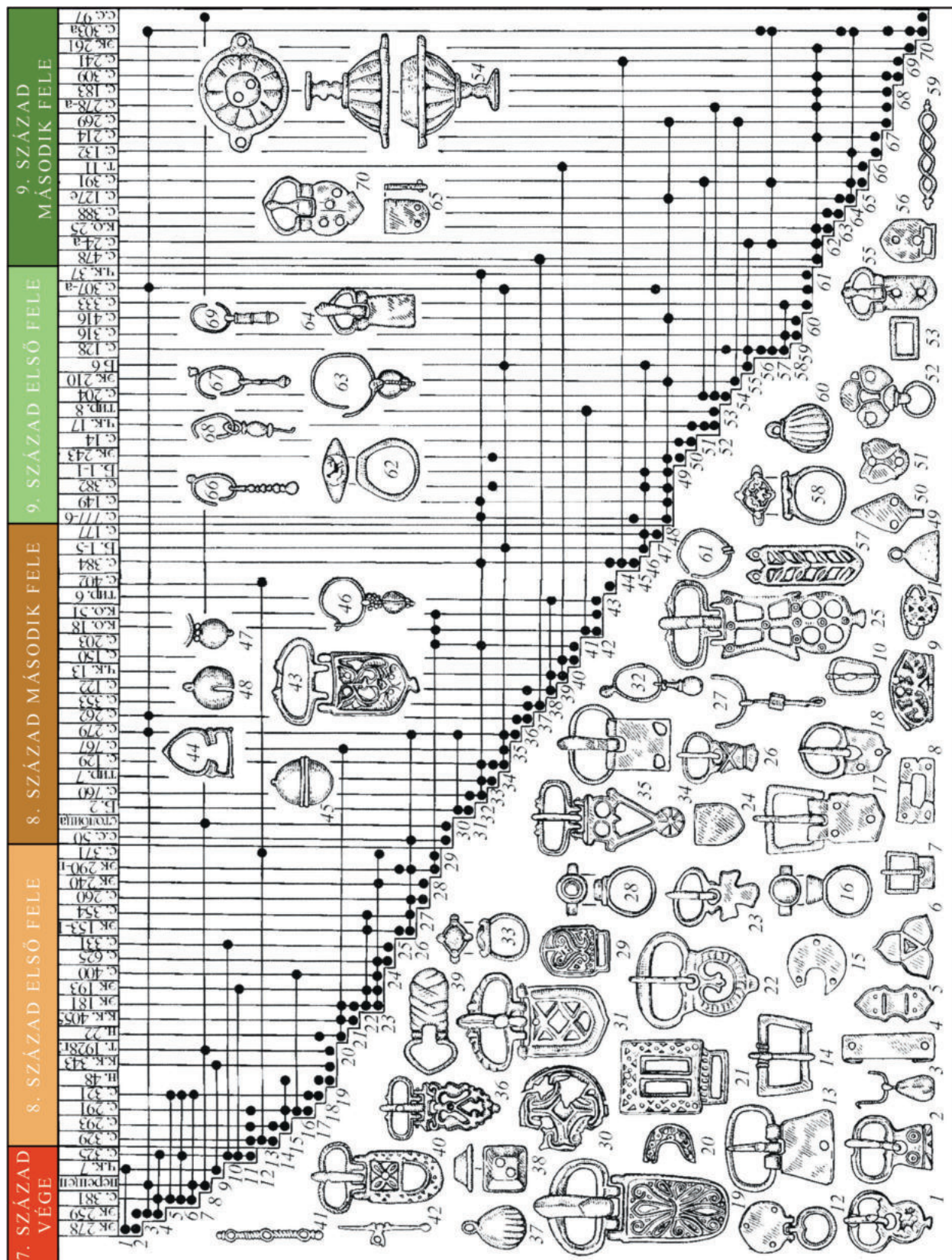
49. kép. A Krím-félsziget kora középkori régészeti hagyatékának tipokronológiai csoportjai. A Kr. u. 7. század második feléből származó csatok összefoglalása (AJBÁBIN 1999, 317. Taó. XXX. nyomán)

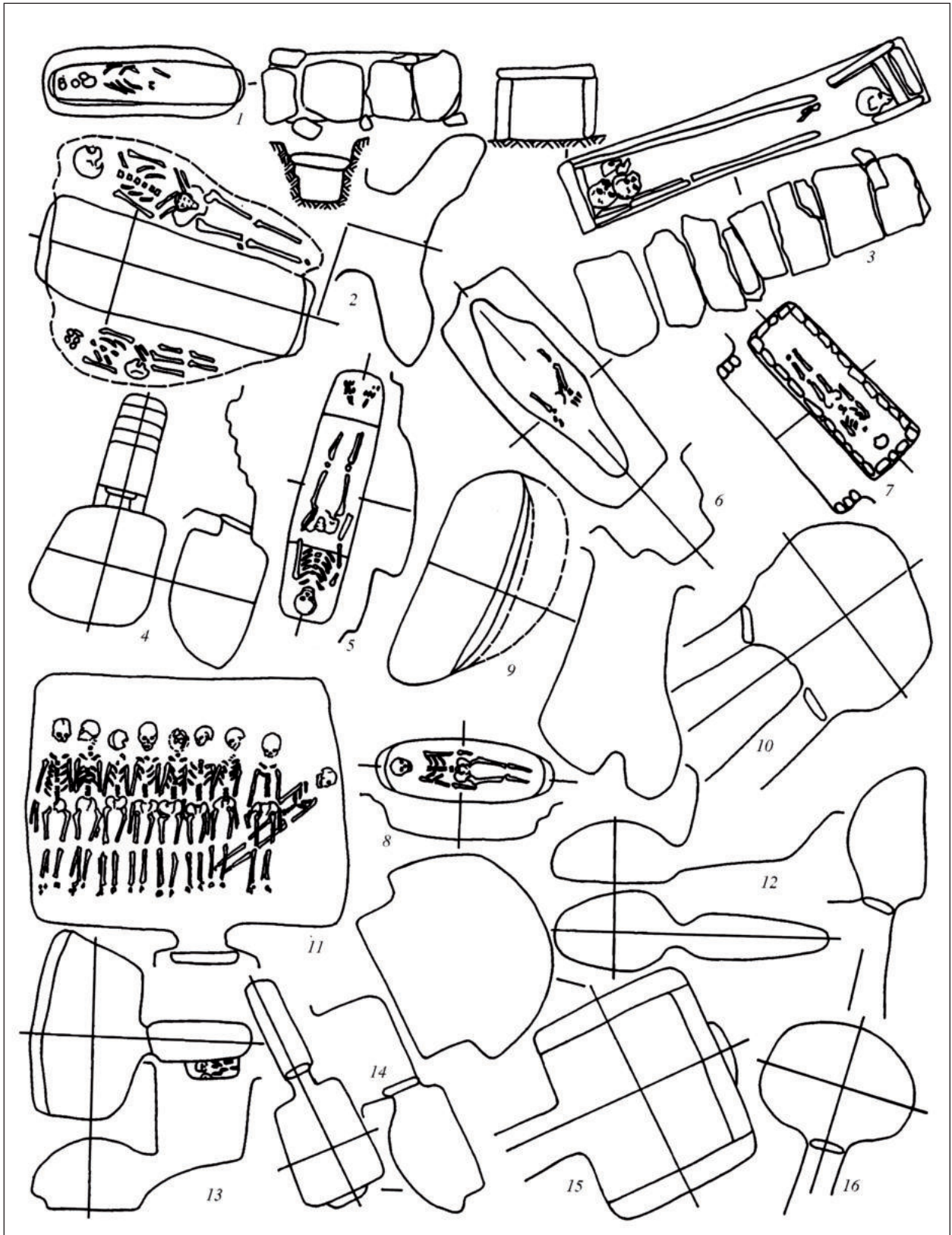
50. kép. A Krim-félsziget kora középkori régészeti hagyatékának tipokronológiai csoportjai. Ékszerek és díszítmények a 7. század végétől a 9. századig keltezhető sírokból (MAKAROVA–PLETNYOVA 2003, Таб. 39. nyomán)

51. kép. A Krím-félsziget kora középkori régészeti hagyatékának tipokronológiai csoportjai. Ékszerek és díszítmények a 7. század végétől a 9. századig keltezhető sírokból (MAKAROVA–PLETNYOVA 2003, Ta6. 40. nyomán)

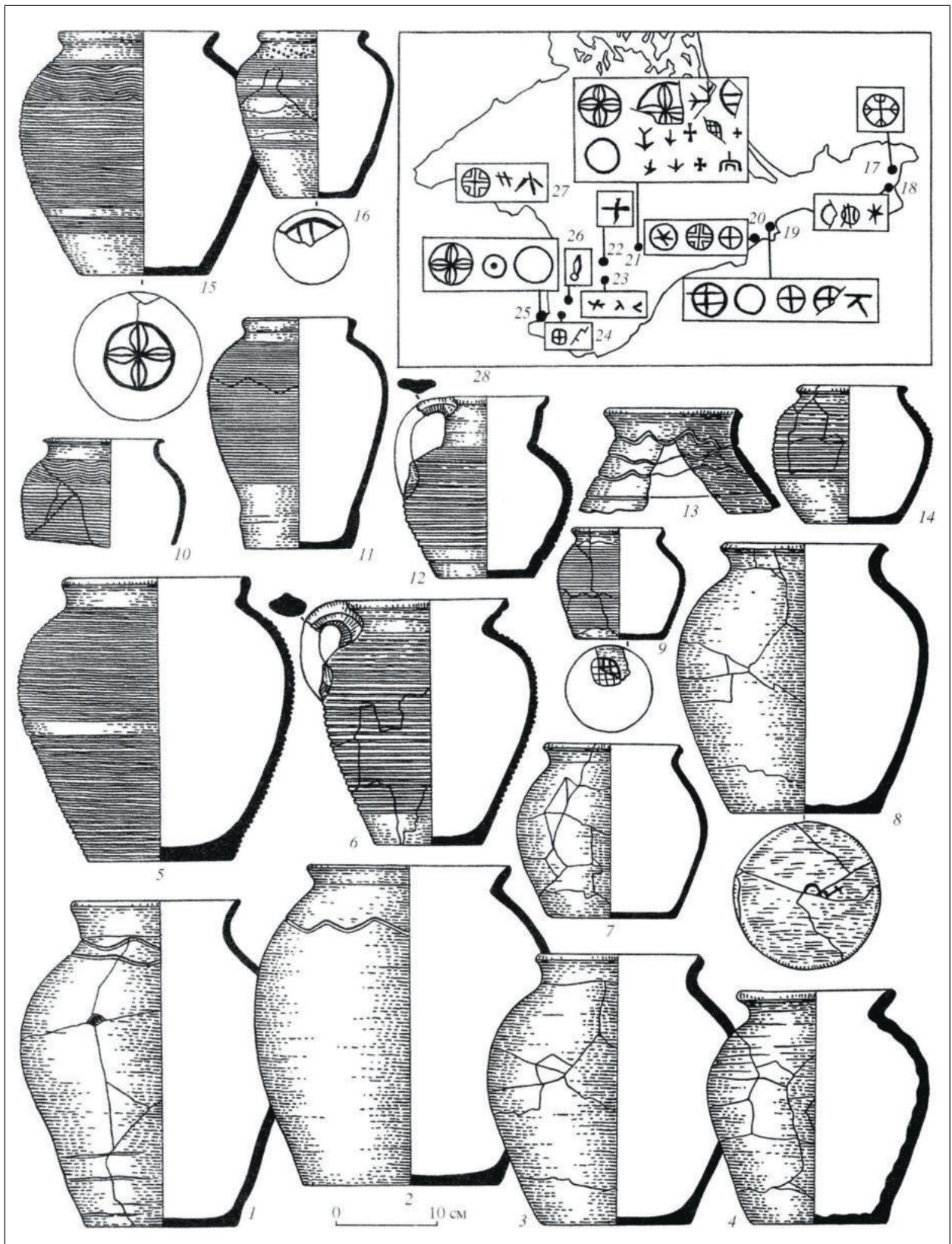
52. kép. A Krim-félsziget kora középkori régészeti hagyatékának csoportjai. A Kr.u. 8–9. századi sírokból származó leletek szeriációs összefüggései (MAKAROVA–PLETNYOVA 2003, Таб. 36. nyomán) (C: Szkalisztoje; H: Nyevolino; T: Tepszeny; ЭК: Eszki Kermen; JI: Lucsisztoje; CC: Szuuk Szu; Tup: Tiritaka; ЧК: Csufut Kale; KO: Kordon Oba; Б: Bakla

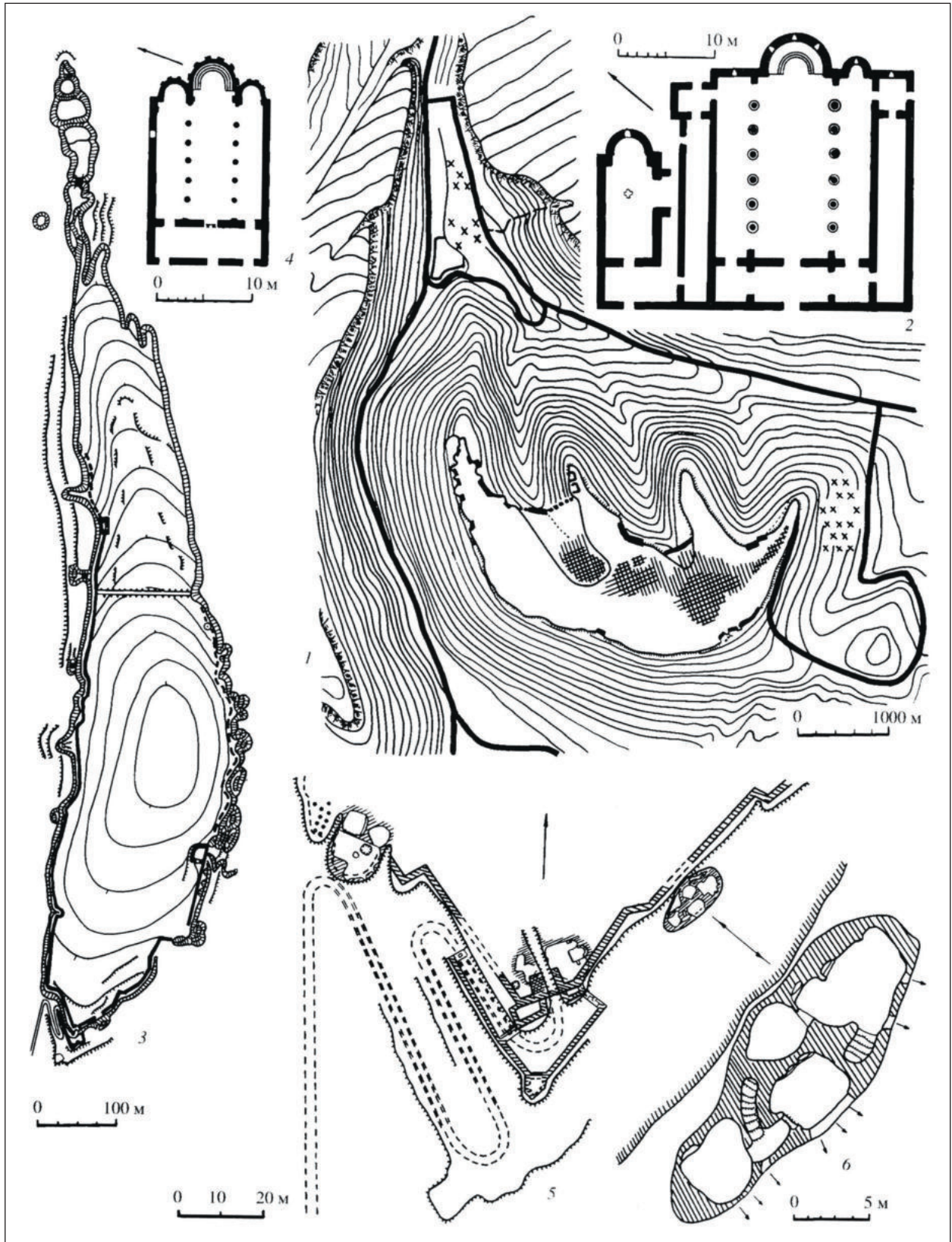
53. kép. A Krim-félsziget kora középkori régészeti hagyatékának tipokronológiai csoportjai. Sírépítmények és szerkezetek a 8–10. századi keltezhető sírokból (MAKAROVA–PLETNYOVA 2003, Таб. 32. nyomán)

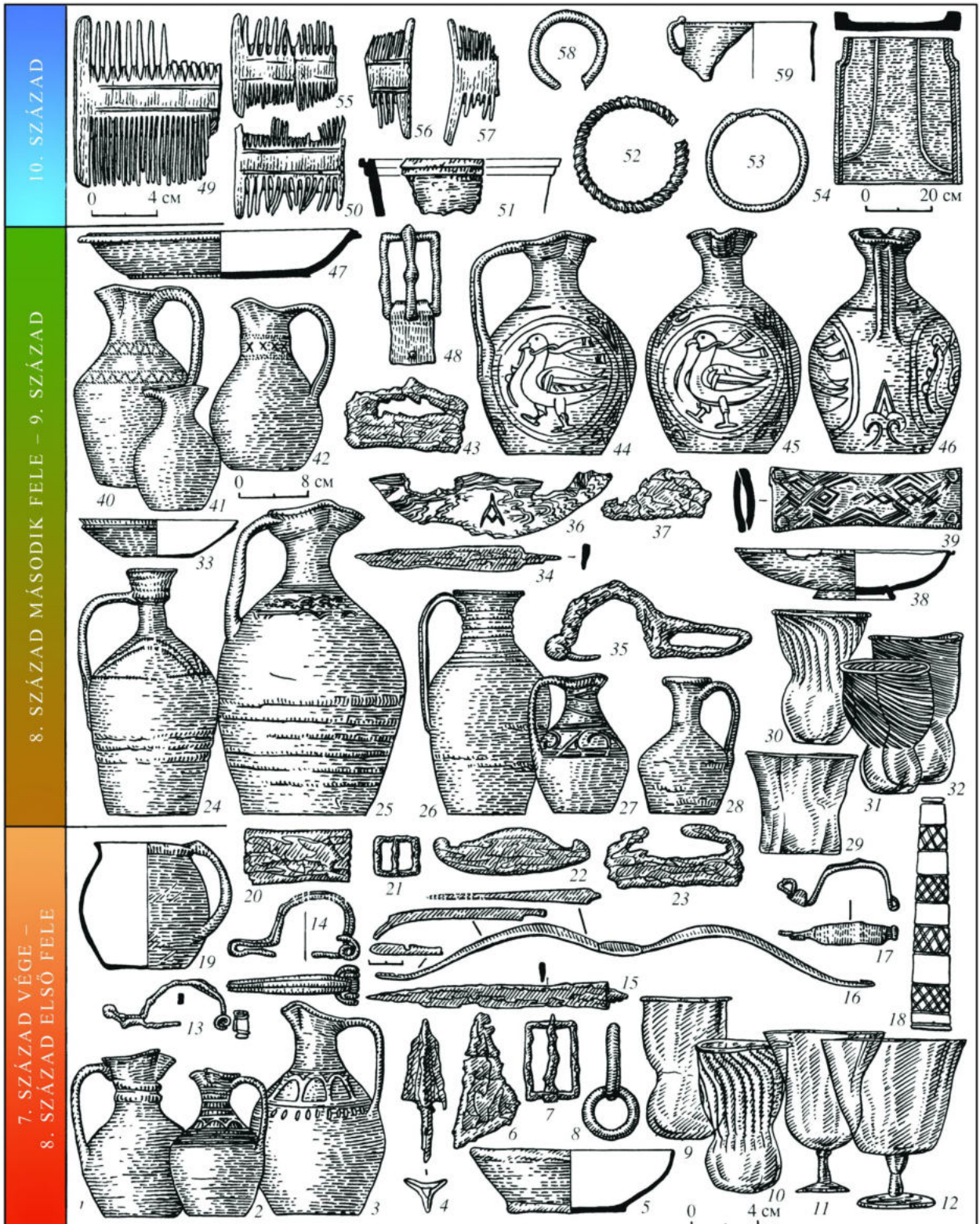
54. kép. A Krím-félsziget kora középkori régészeti hagyatékának csoportjai. Öntött övveretek és csatok készítéséhez használt eszközetet Herszonból (MAKAROVA-PLETNYOVA 2003, Таб. 12. nyomán)

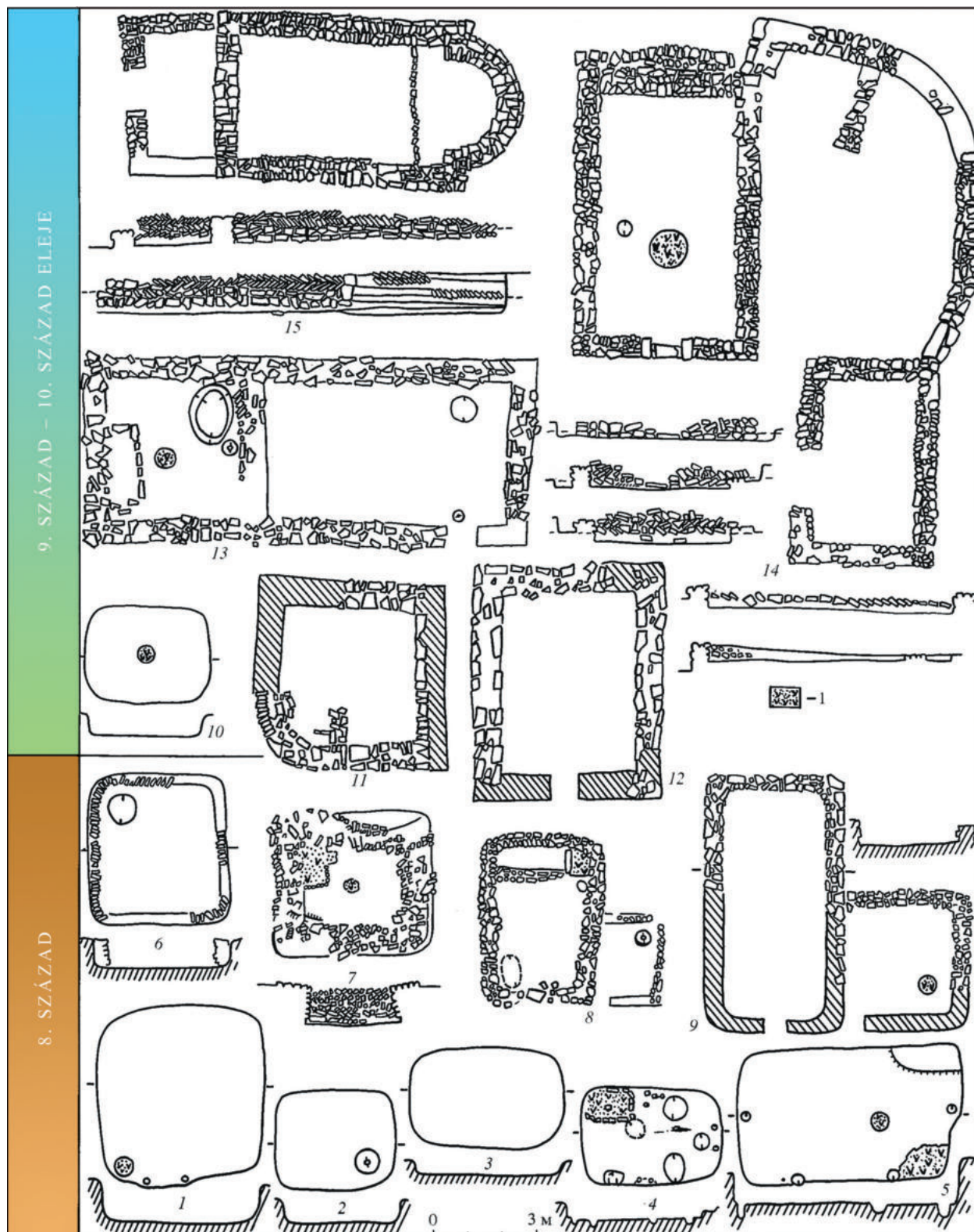
55. kép. A Krim-félsziget kora középkori régészeti hagyatékának tipokronológiai csoportjai. Főzőedények és azok fenébkétyei a 8–9. századi telepeleletekből (MAKAROVA–PLETNYOVA 2003, Таб. 34. nyomán)

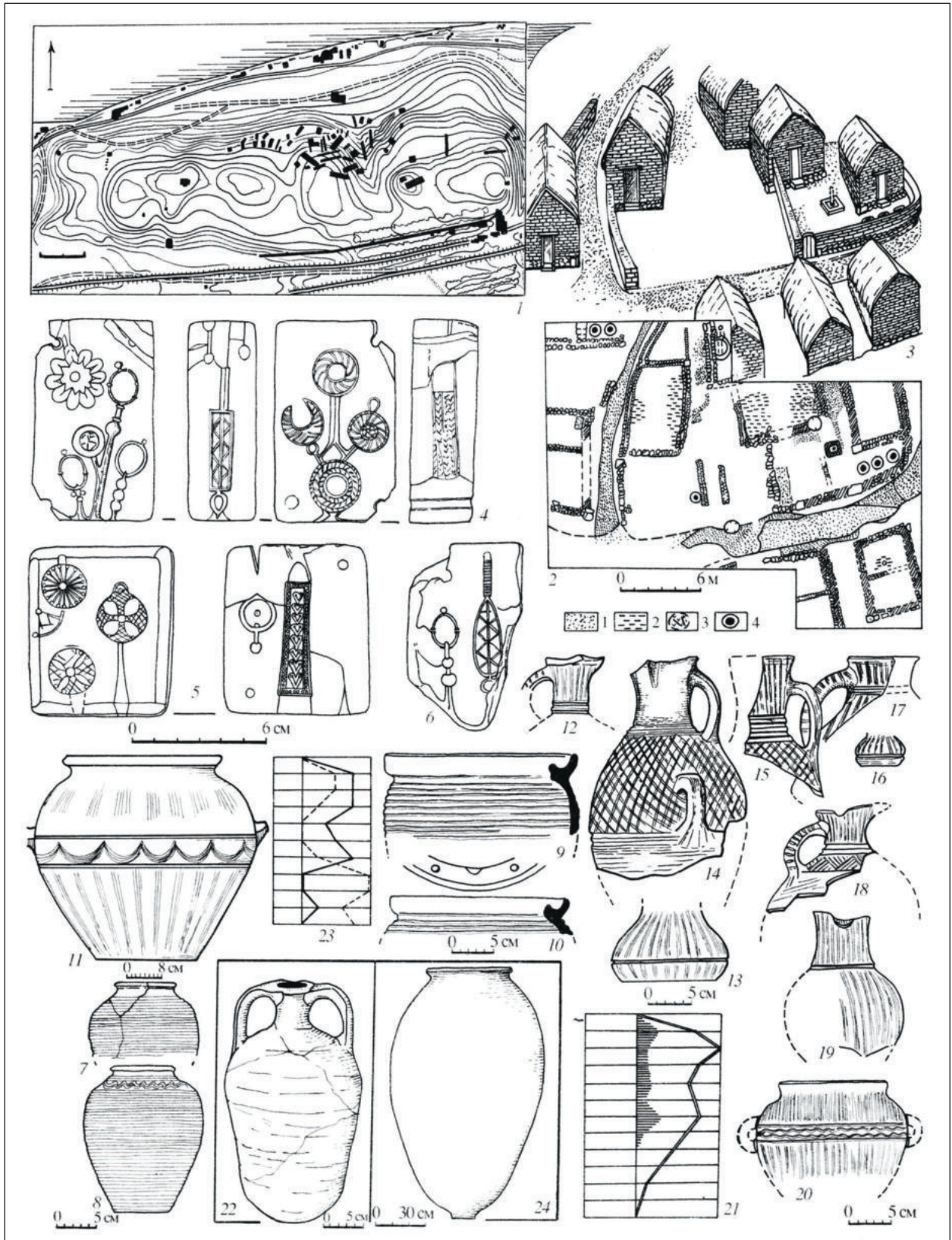
56. kép. A Krim-félsziget kora középkori lelőhelyei. Mangup és Eszki-kermen időrendi fejlődése alaprajzuk alapján a legfontosabb templomleletekkel (MAKAROVA-PLETNYOVA 2003, Taó. 21. nyomán)

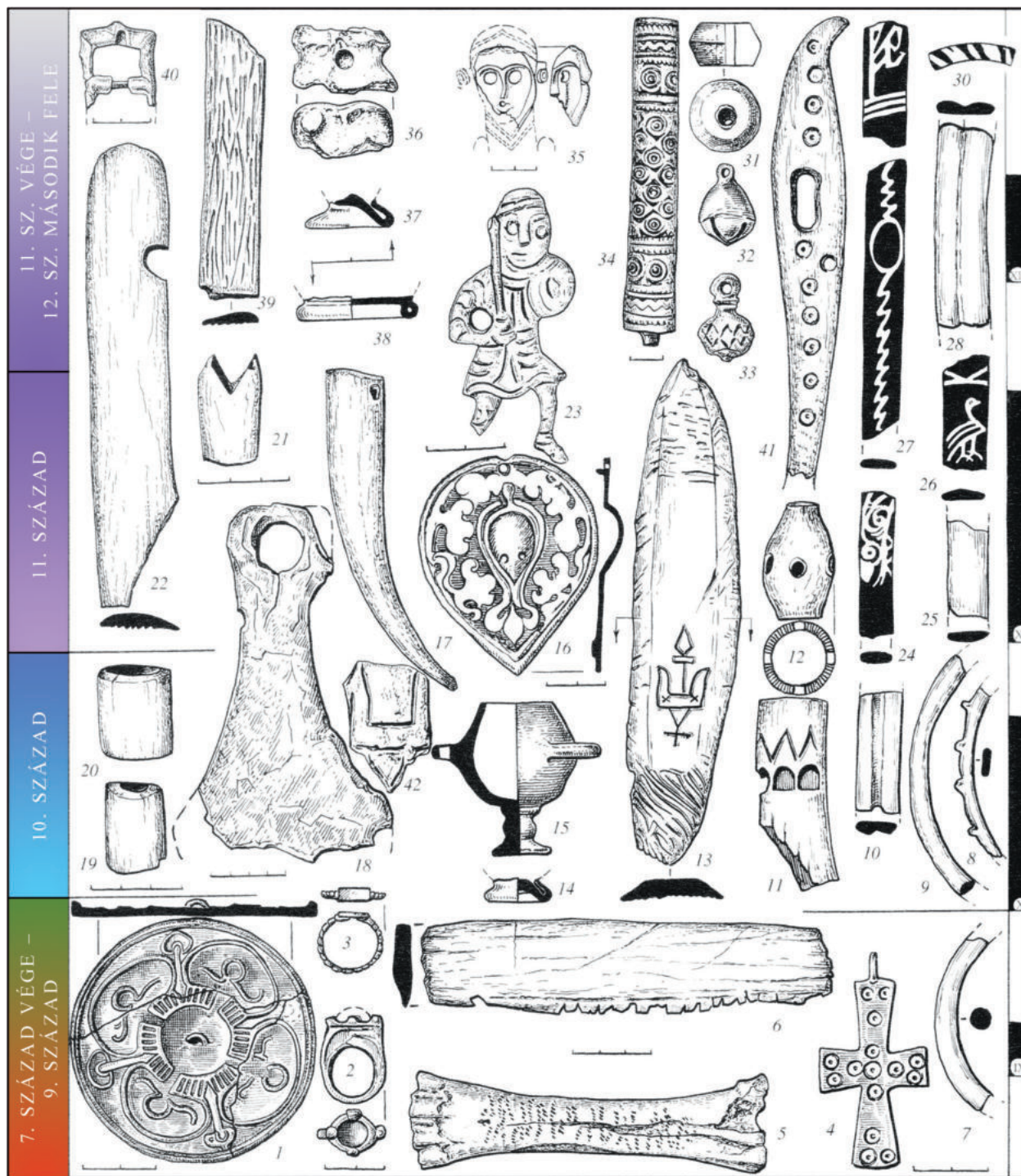
57. kép. A Krim-félsziget kora középkori régészeti hagyatékának tipokronológiai csoportjai. Leletek a 7. század végétől a 9. századig keltezhető sírokból (MAKAROVA–PLETNYOVA 2003, Таб. 38. nyomán)

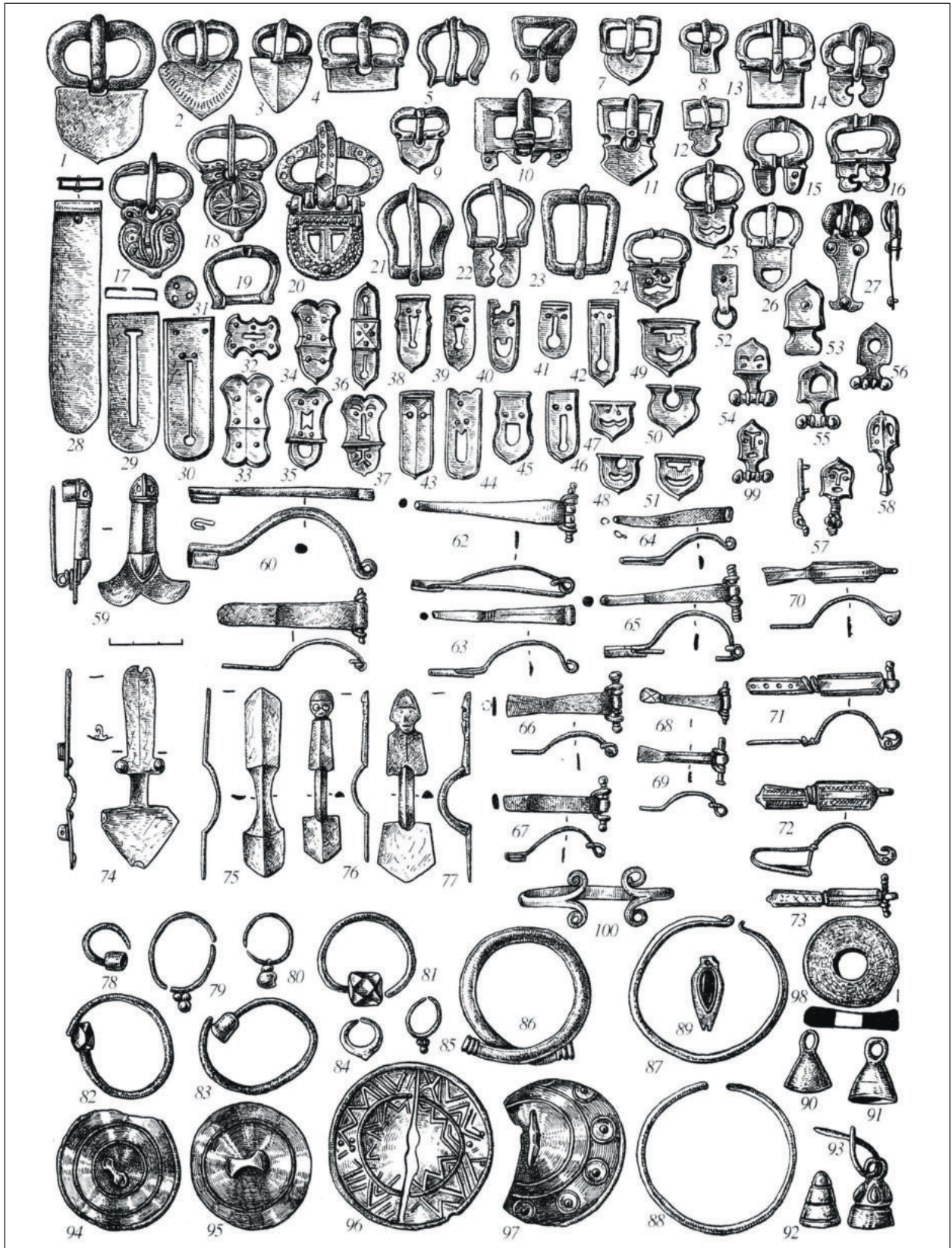
58. kép. A Krim-félsziget kora középkori régészeti hagyatékának tipokronológiai csoportjai. Házalaprajzok és szerkezetek a 8–9. századi telepekről és templomok a 9. század vége – 10. század eleje időszakából (MAKAROVA–PLETNYOVA 2003, Таб. 33. nyomán)

59. kép. A Tamany-félsziget kora középkori lelőhelyei. Fanagoria és jellegzetes leletei a 8–10. század eleje közötti időszakból (MAKAROVA–PLETNYOVA 2003, Taб. 71. nyomán)

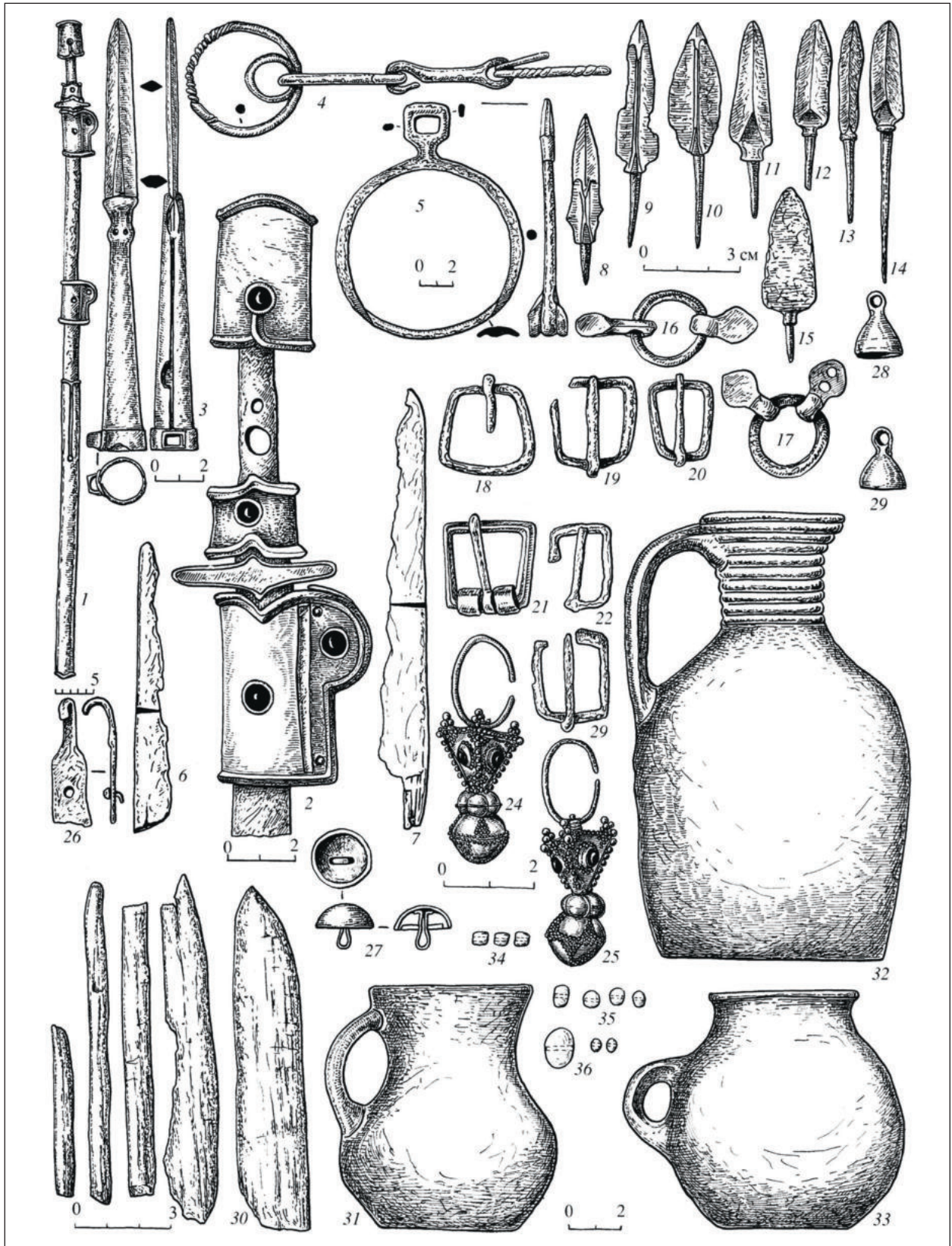
60. kép. A Tamany-félsziget kora középkori lelőhelyei. Tmutarakany kultúrrétegeiből származó jellegzetes kisleletek a 7. század végétől a 12. század eleje közötti időszakból (MAKAROVA-PLETNYOVA 2003, Таб. 69. nyomán)

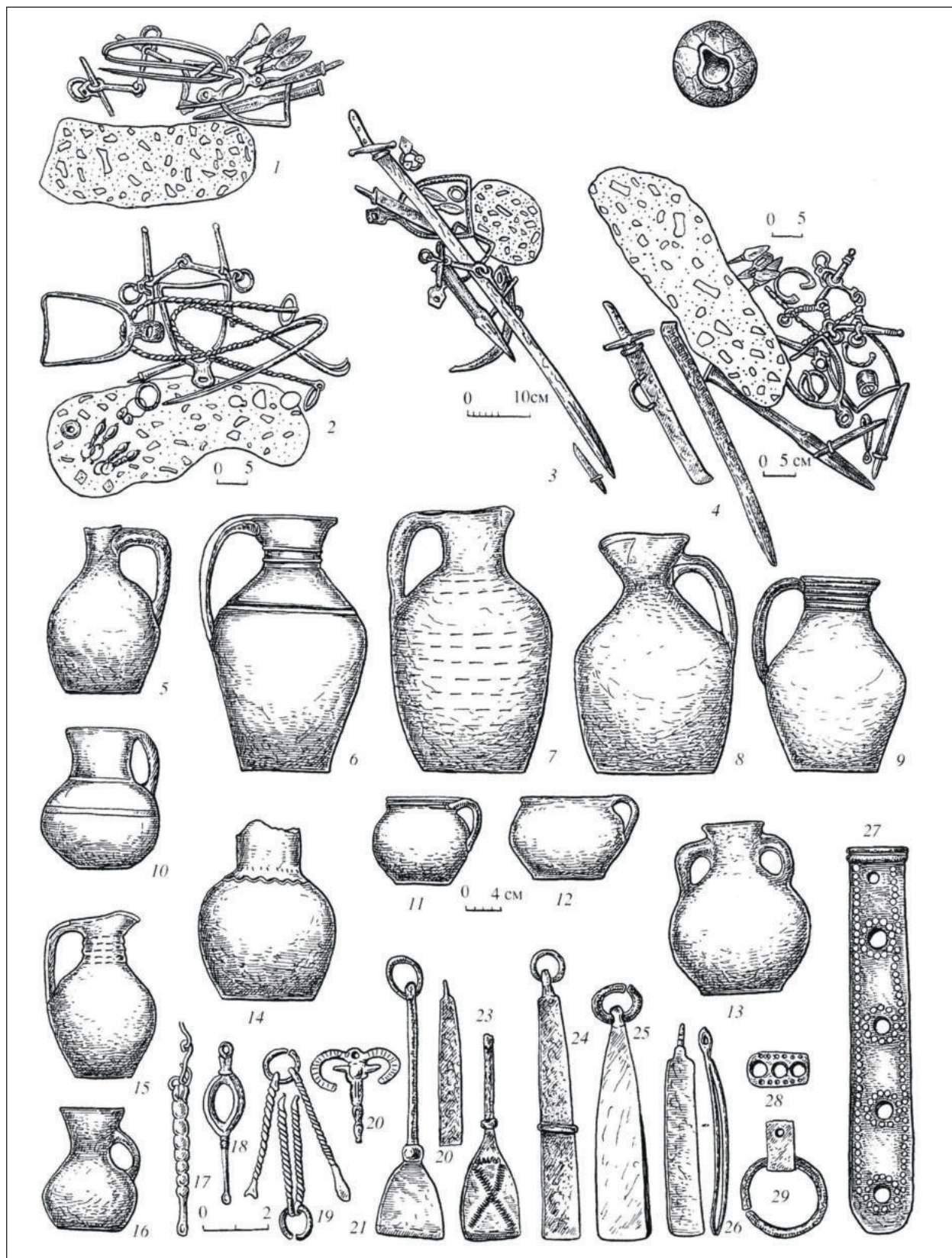
61. kép. A Krim-félsziget középkori lelőhelyei: Djurszo. 9. századi hamvasztásos temetkezések öv- és fibulaleletei, tükrök és díszítmények a 6. század második fele – 7. század közötti időszakból (MAKAROVA–PLETNYOVA 2003, Таб. 83. nyomán)

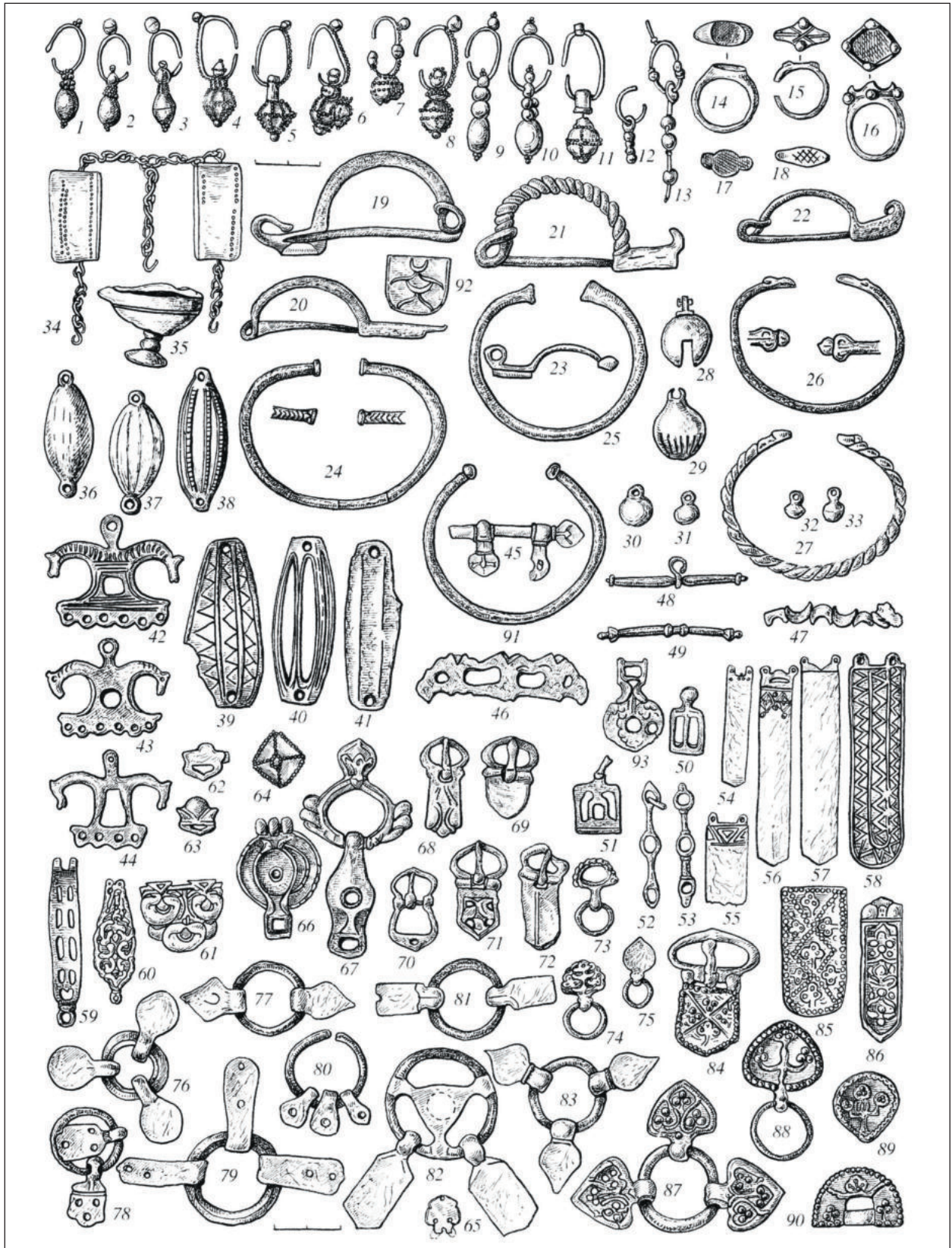
62. kép. A Krím-félsziget középkori lelőhelyei: Djurszo. 9. századi hamvasztásos temetkezések kerámia és munkaeszköz leletei a 6. század második fele – 7. század vége közötti időszakból (MAKAROVA–PLETNYOVA 2003, Taó. 84. nyomán)

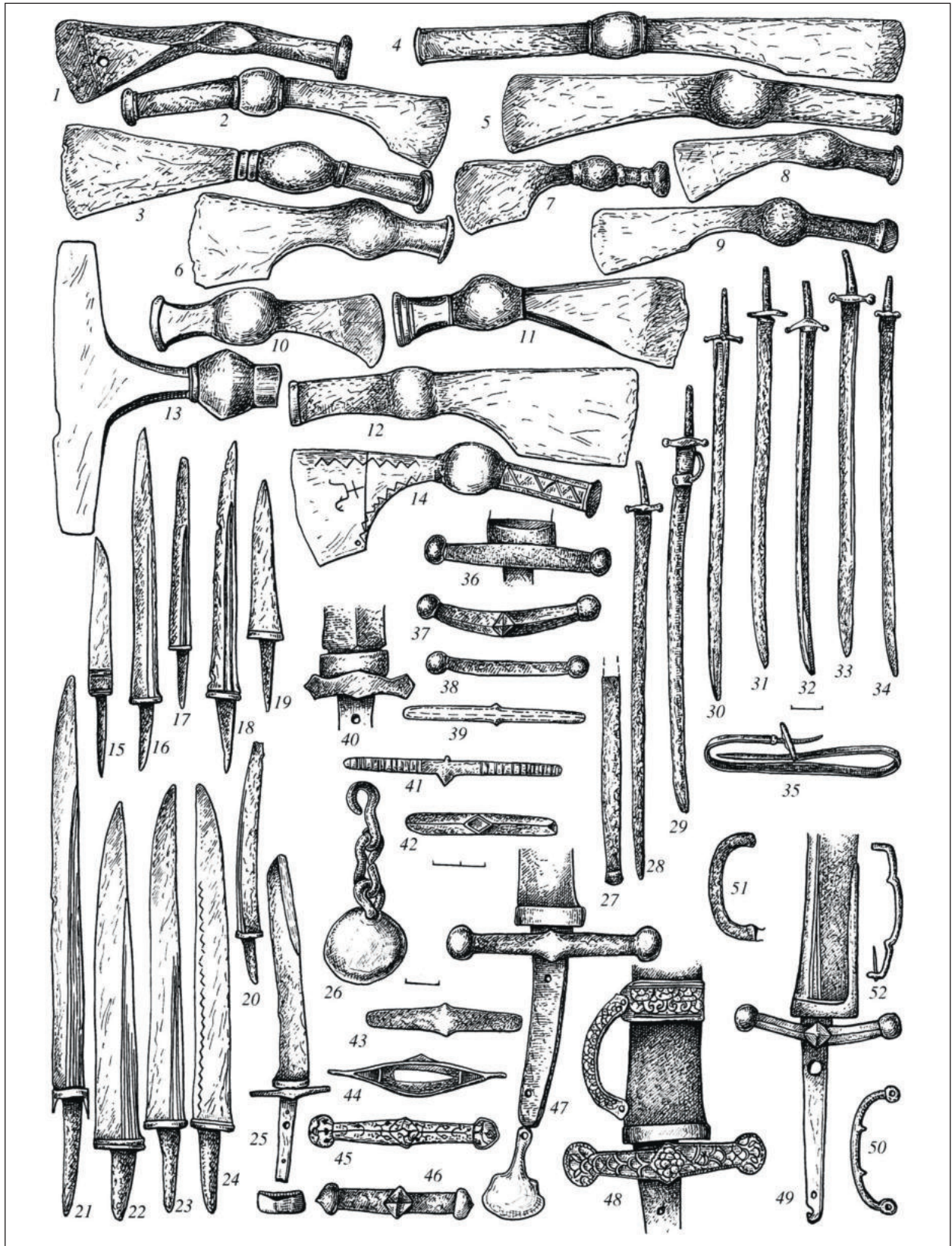
63. kép. A Krim-félsziget középkori lelőhelyei: Djurszo 248. sír leletei a 8. század elejéről
(MAKAROVA-PLETNYOVA 2003, Таб. 86. nyomán)

64. kép. A Krim-félsziget középkori lelőhelyei: Djurszo. 9. századi hamvasztásos temetkezések fegyver- és kerámialeletekkel, valamint pipereeszközökkel (MAKAROVA-PLETNYOVA 2003, Таб. 87. nyomán)

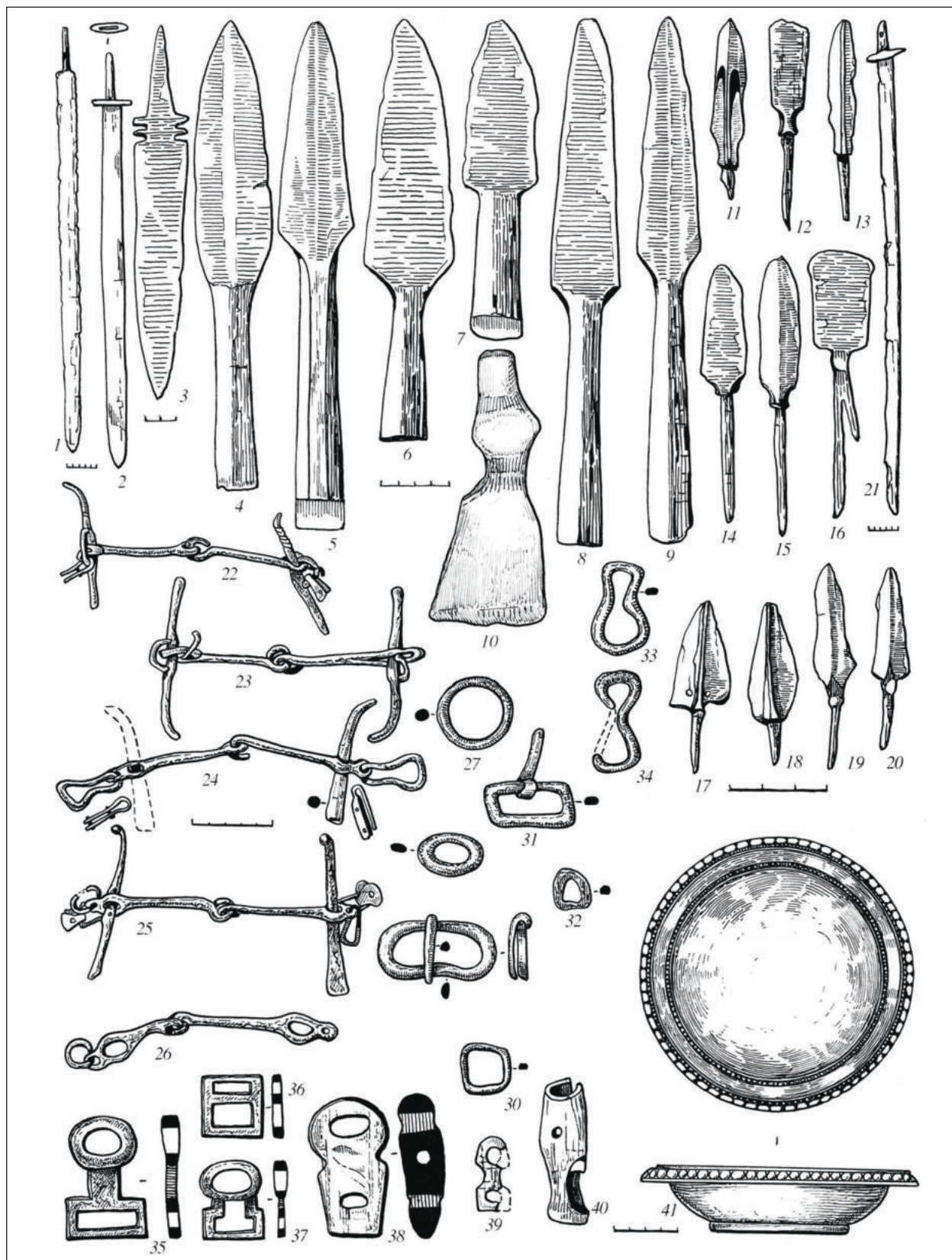
65. kép. A Krim-félsziget középkori lelőhelyei: Djurszo. 9. századi ékszerek és viseleti tárgyak hamvasztásos temetkezésekből (MAKAROVA-PLETNYOVA 2003, Ta6. 88. nyomán)

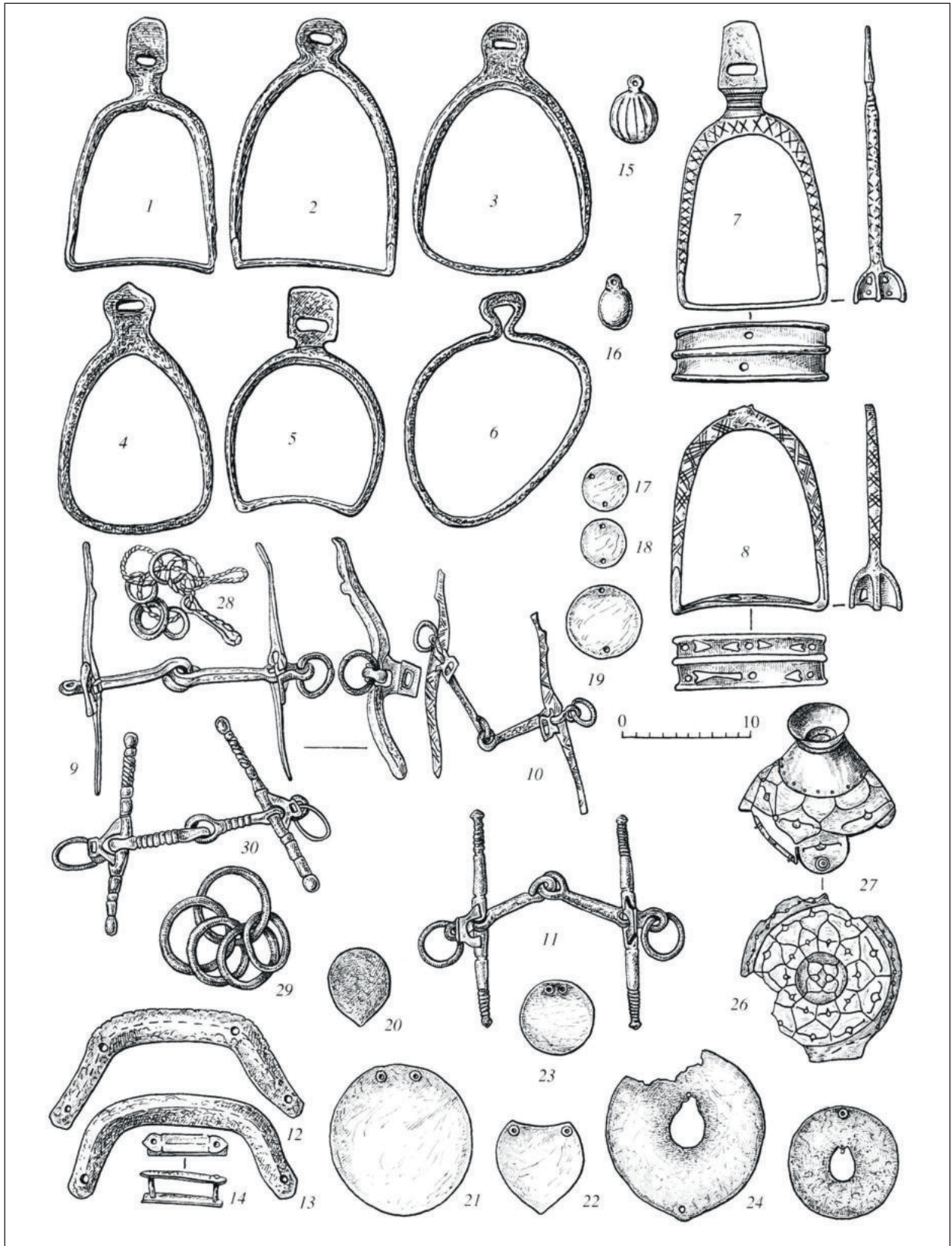
66. kép. A Krim-félsziget középkori lelőhelyei: Djurszo. 9. századi fegyverleletek (MAKAROVA-PLETNYOVA 2003, Taб. 90. nyomán)

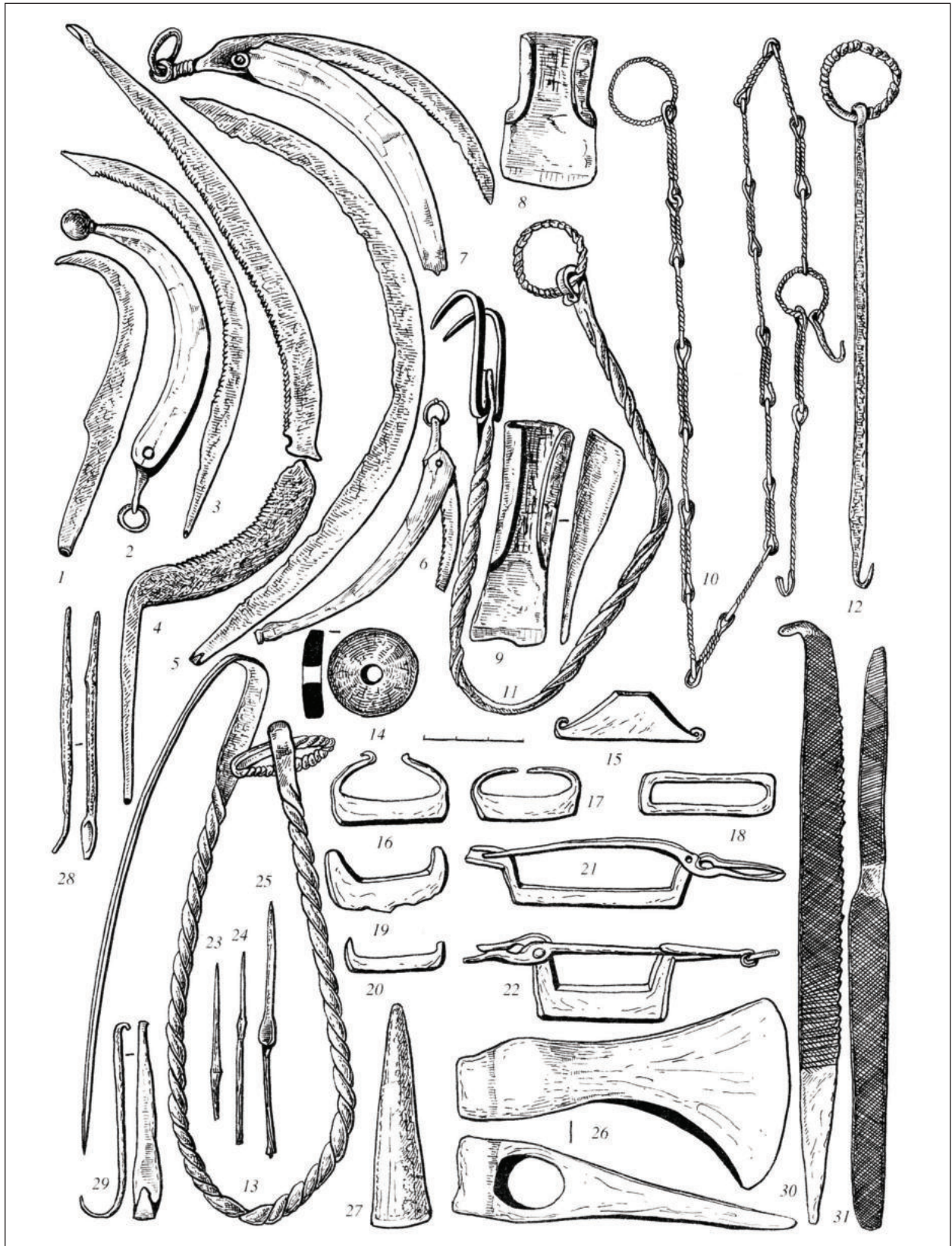
67. kép. A Krim-félsziget középkori lelőhelyei: Djurszo. 9. századi fegyverleletek (MAKAROVA-PLETNYOVA 2003, Taó. 89. nyomán)

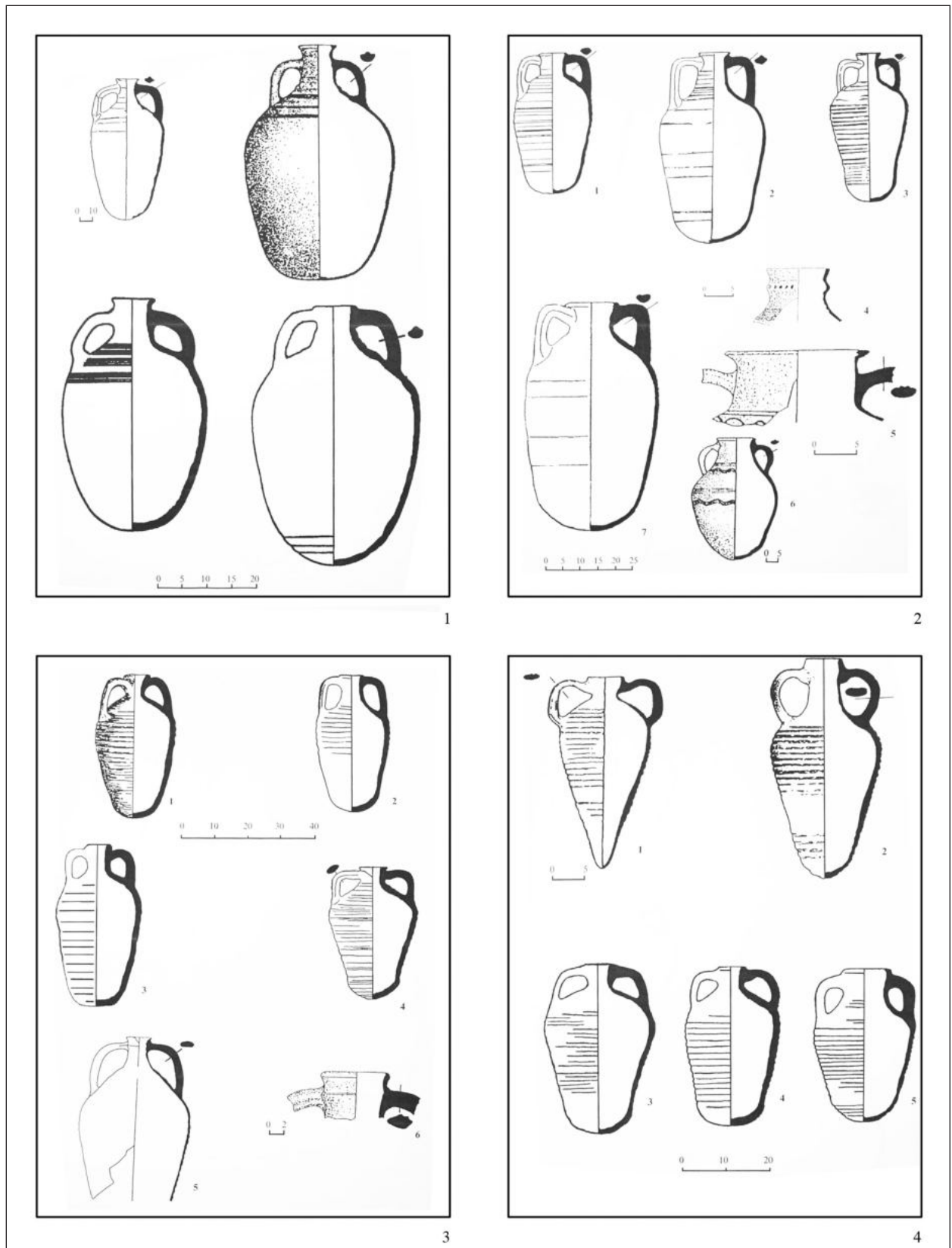
68. kép. A Krim-félsziget középkori lelőhelyei: Djurszo. 9. századi hamvasztásos temetkezések fegyver- és lószerszámletelei a 6. század második fele – 8. század eleje közötti időszakából (MAKAROVA–PLETNYOVA 2003, Ta6. 85. nyomán)

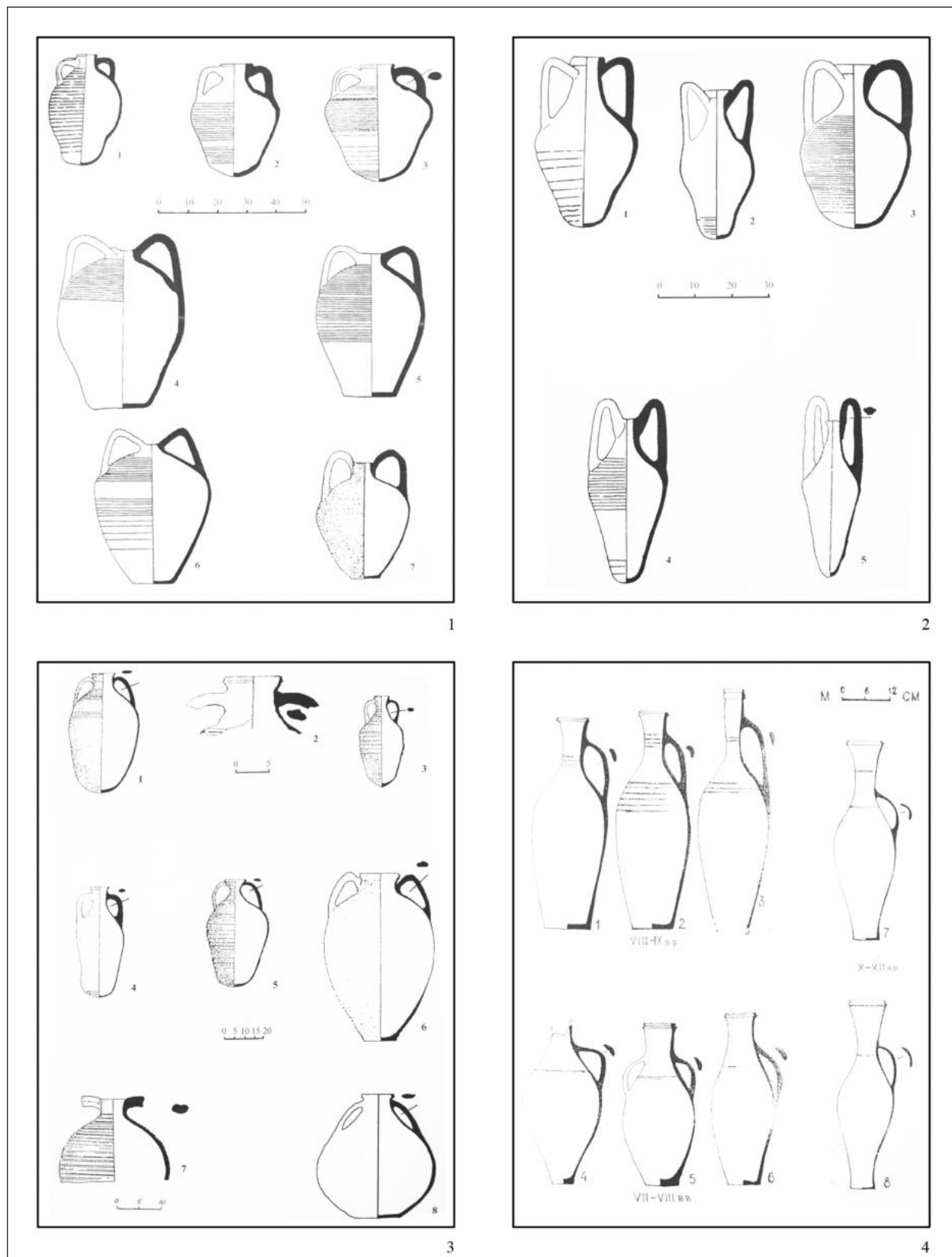
69. kép. A Krim-félsziget középkori lelőhelyei: Djurszo. 9. századi lószerszámleletek (MAKAROVA-PLETNYOVA 2003, Taó. 91. nyomán)

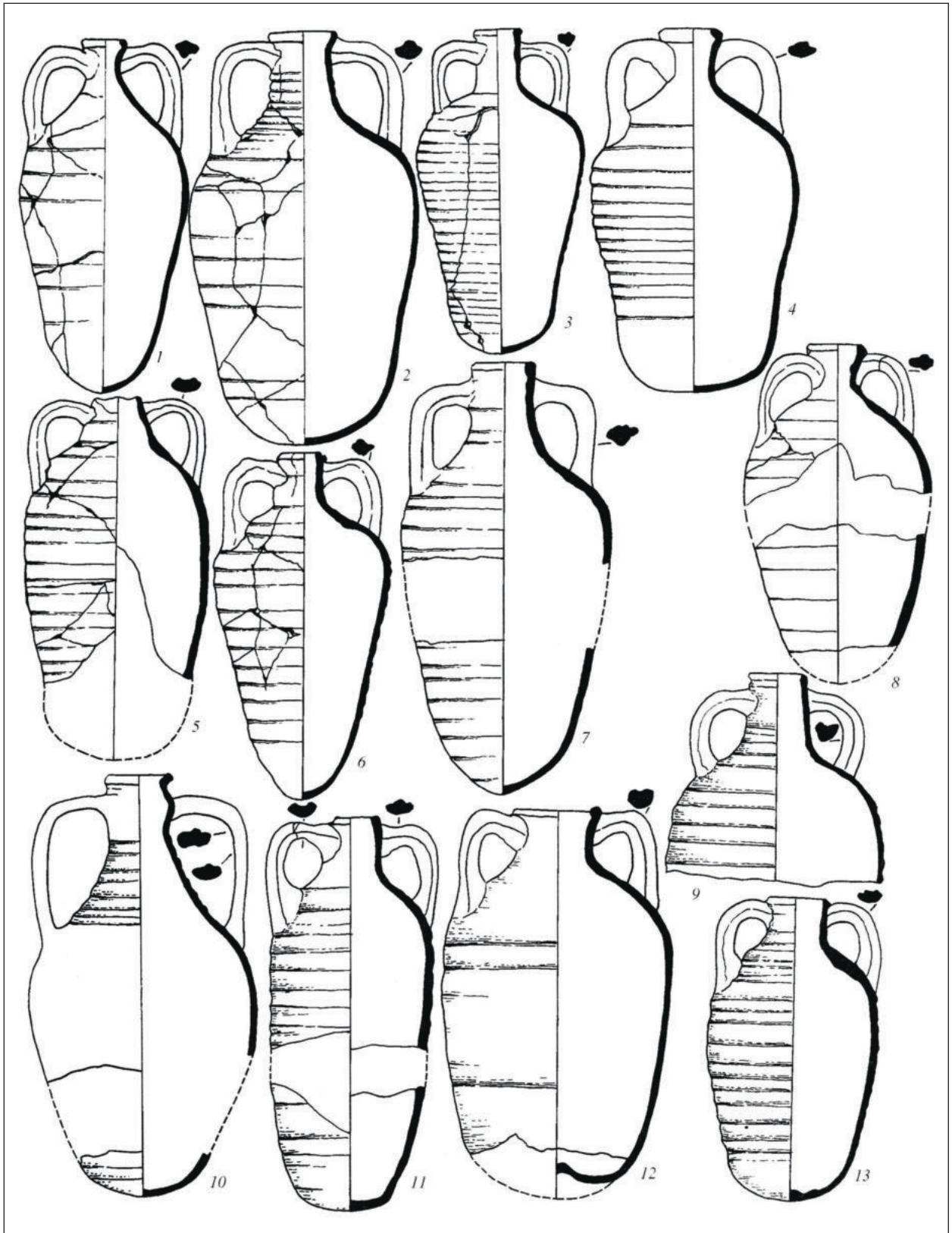
70. kép. A Krim-félsziget középkori lelőhelyei: Djurszo. 9. századi lószerszámleletek és munkaeszközök
(MAKAROVA-PLETNYOVA 2003, Таб. 92. nyomán)

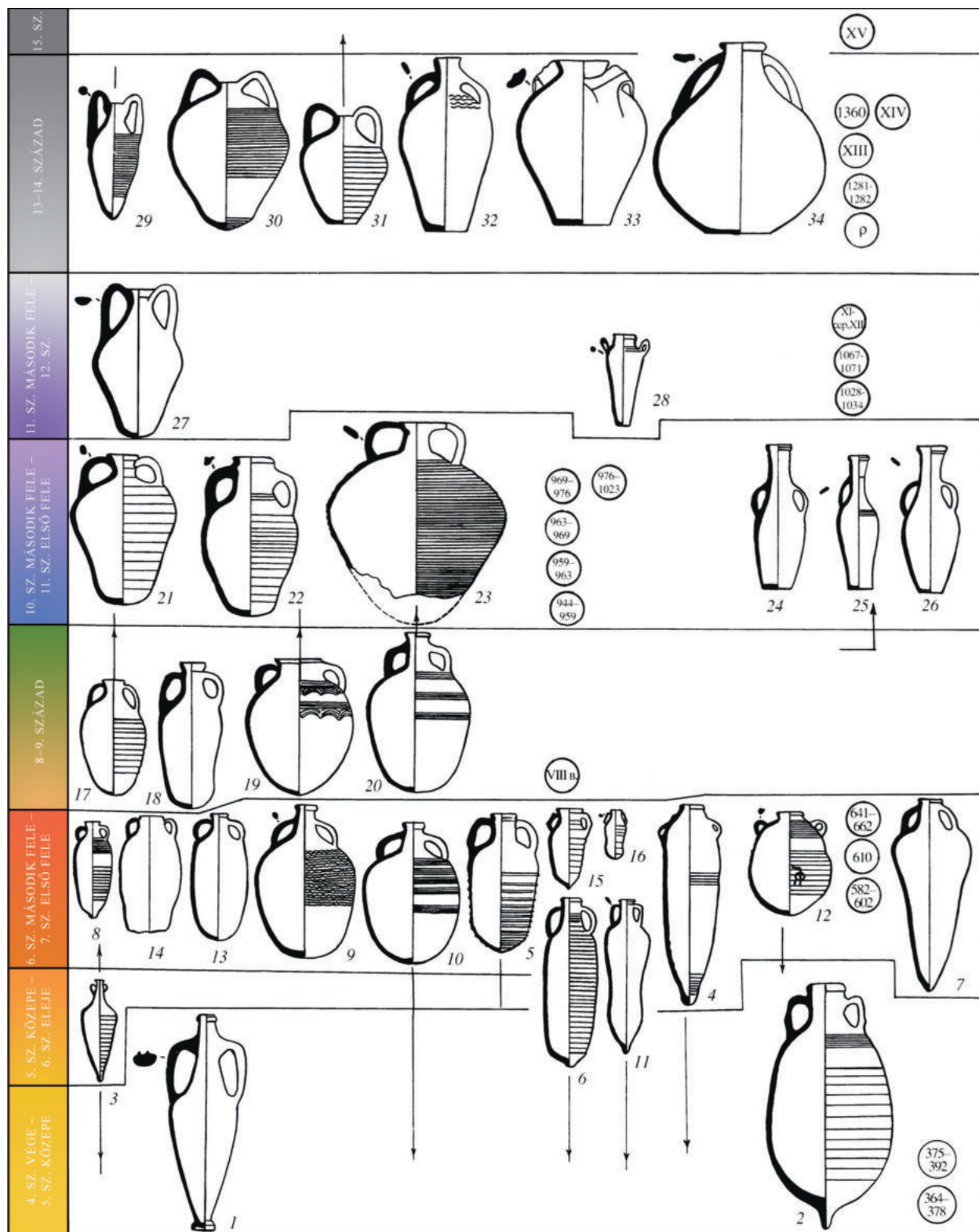
71. kép. 1–4: A kelet-európai késő antik amphora-típusok tipológiai összefoglalása (CHADZE 2002, Таб. 120. nyomán)

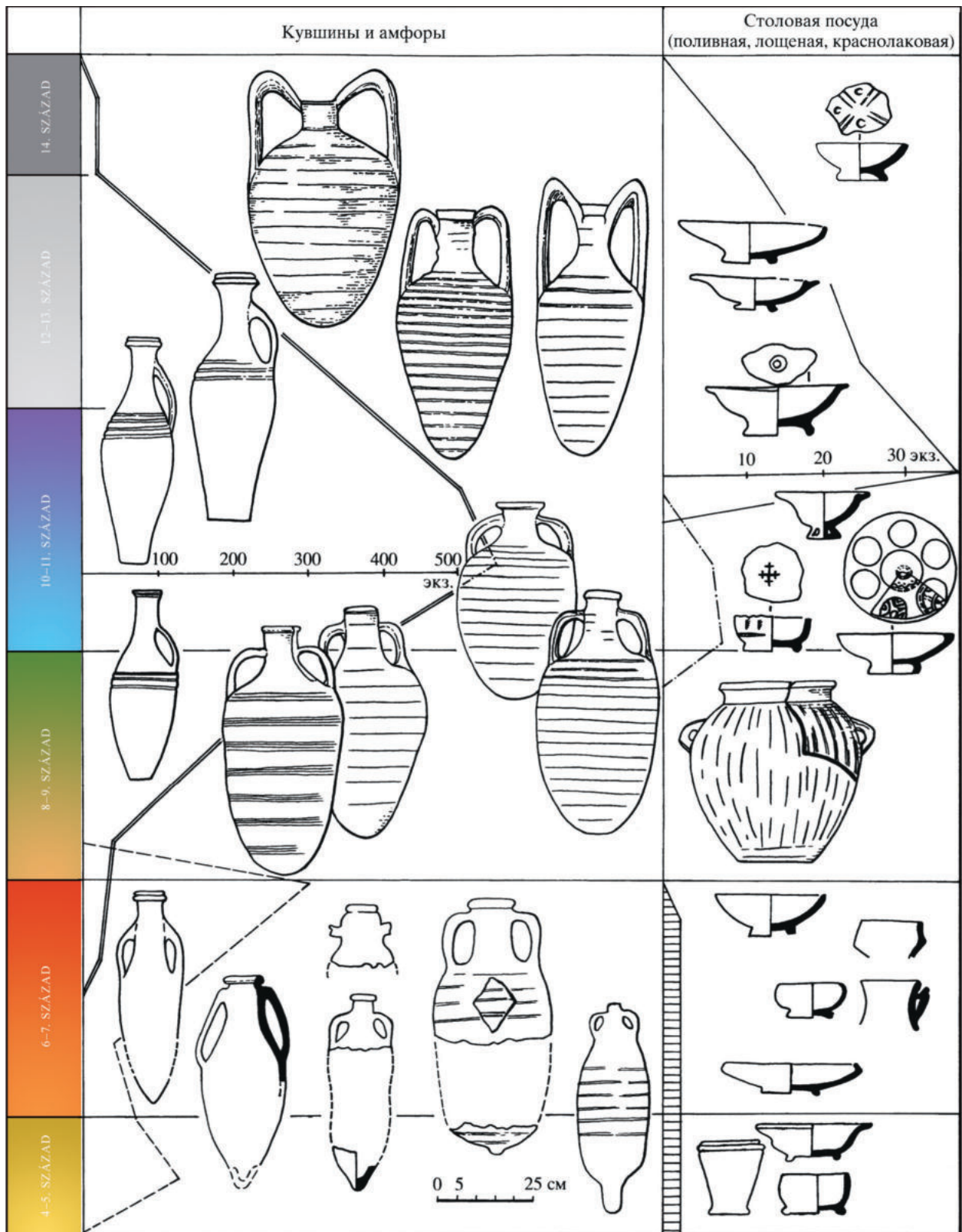
72. kép. 1-4: A kelet-európai késő antik amphora-típusok és magas fülű korsók tipológiai összefoglalása (CHADZE 2002, Таб. 120. nyomán)

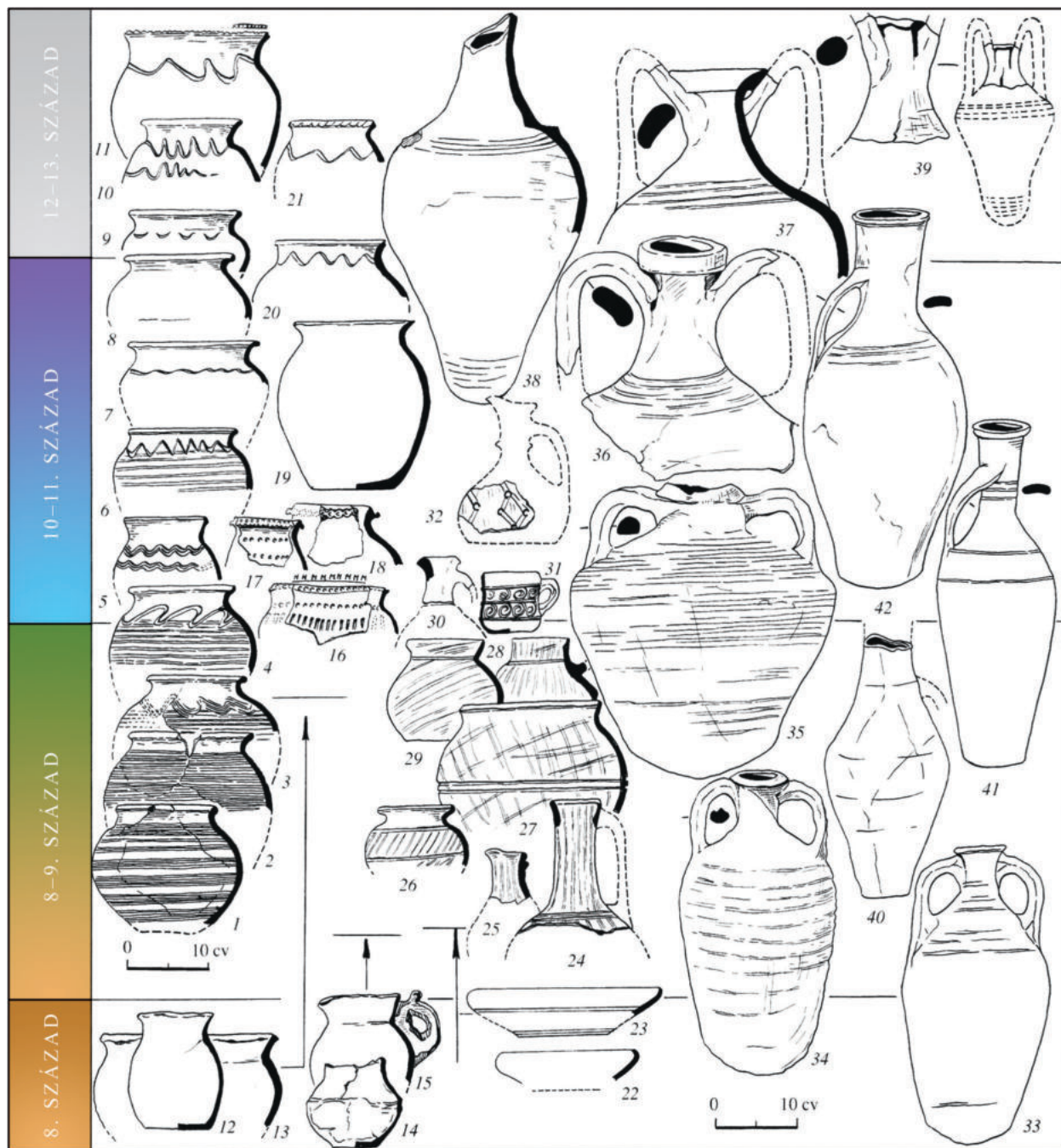
75. kép. A Krím-félsziget kora középkori régészeti hagyatékának csoportjai. Amphora leletek a 8–9. századi települési rétegekből (MAKAROVA–PLETNYOVA 2003, Таб. 31. nyomán)

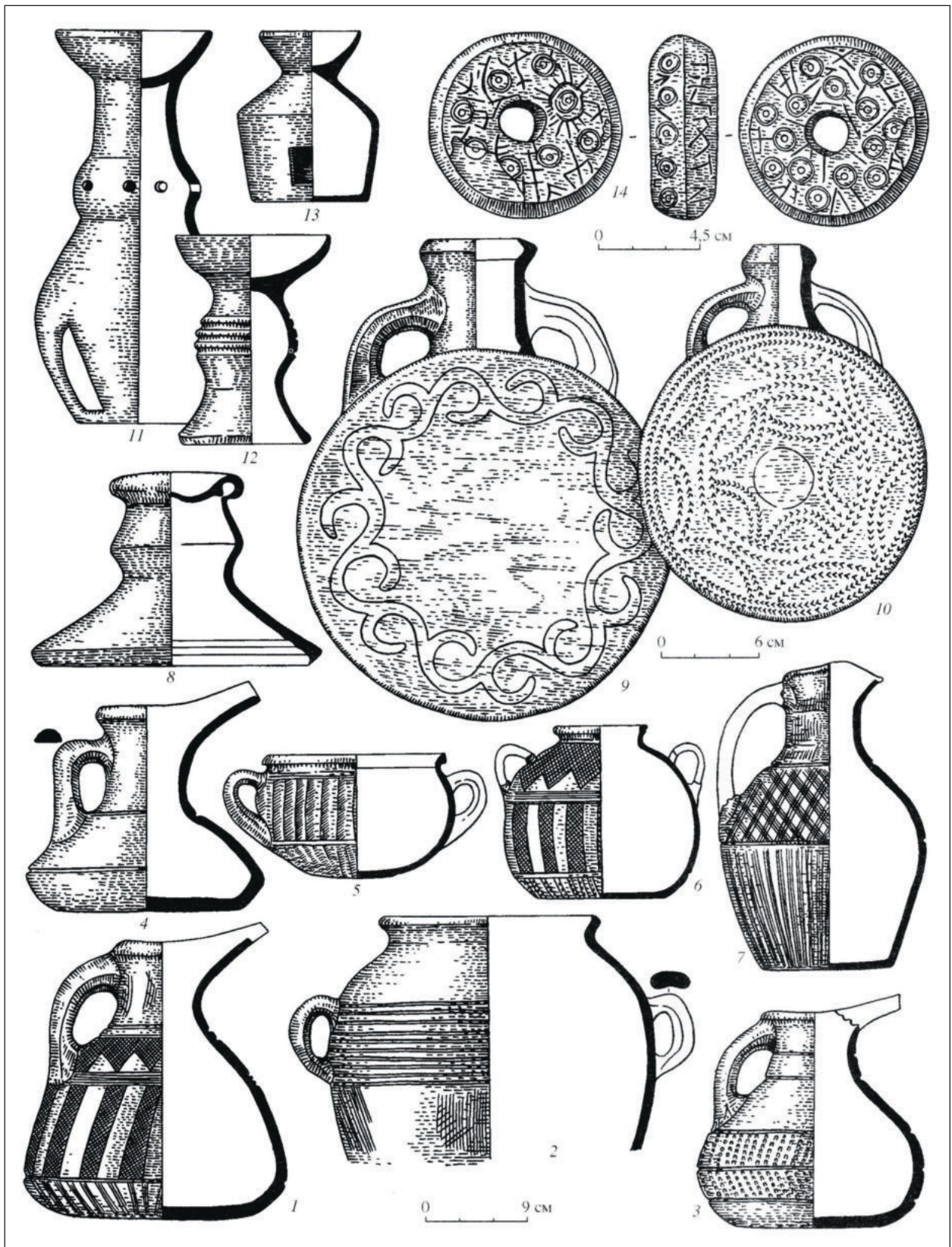
76. kép. A Krim-félsziget kora középkori régészeti hagyatékának csoportjai. Tmutarakany lelőhely kultúrrétegeiből származó kerámialeletek főbb korhatározó csoportjai (MAKAROVA-PLETNYOVA 2003, Таб. 67. nyomán)

77. kép. A Krim-félsziget kora középkori régészeti hagyatékának csoportjai. A telepek kultúrrétegeiből származó tárló és asztali edények a késő antik, majd Justinianus és kazár időszakon át a korcsevi fázisig (МАКАРОВА-ПЛЕТНОВА 2003, Таб. 42. nyomán)

78. kép. A Tamany-félsziget kora középkori régészeti hagyatékának csoportjai. Tmutarakany lelőhely kultúrrétegeiből származó kerámialeletek főbb korhatározó csoportjai (MAKAROVA–PLETNYOVA 2003, Taб. 67. nyomán)

79. kép. A Krim-félsziget kora középkori régészeti hagyatékának csoportjai. Besimított (1–7) és gyorskorongolt (8–14) kerámialeletek a 8. század második fele – 9. század időszakából (MAKAROVA–PLETNYOVA 2003, Taб. 35. nyomán)

80. kép. 1–7: A kelet-európai bizánci üvegleletek tipológiai összefoglalása (WERNER 1999, Abb. 117, 128. nyomán)

1

2

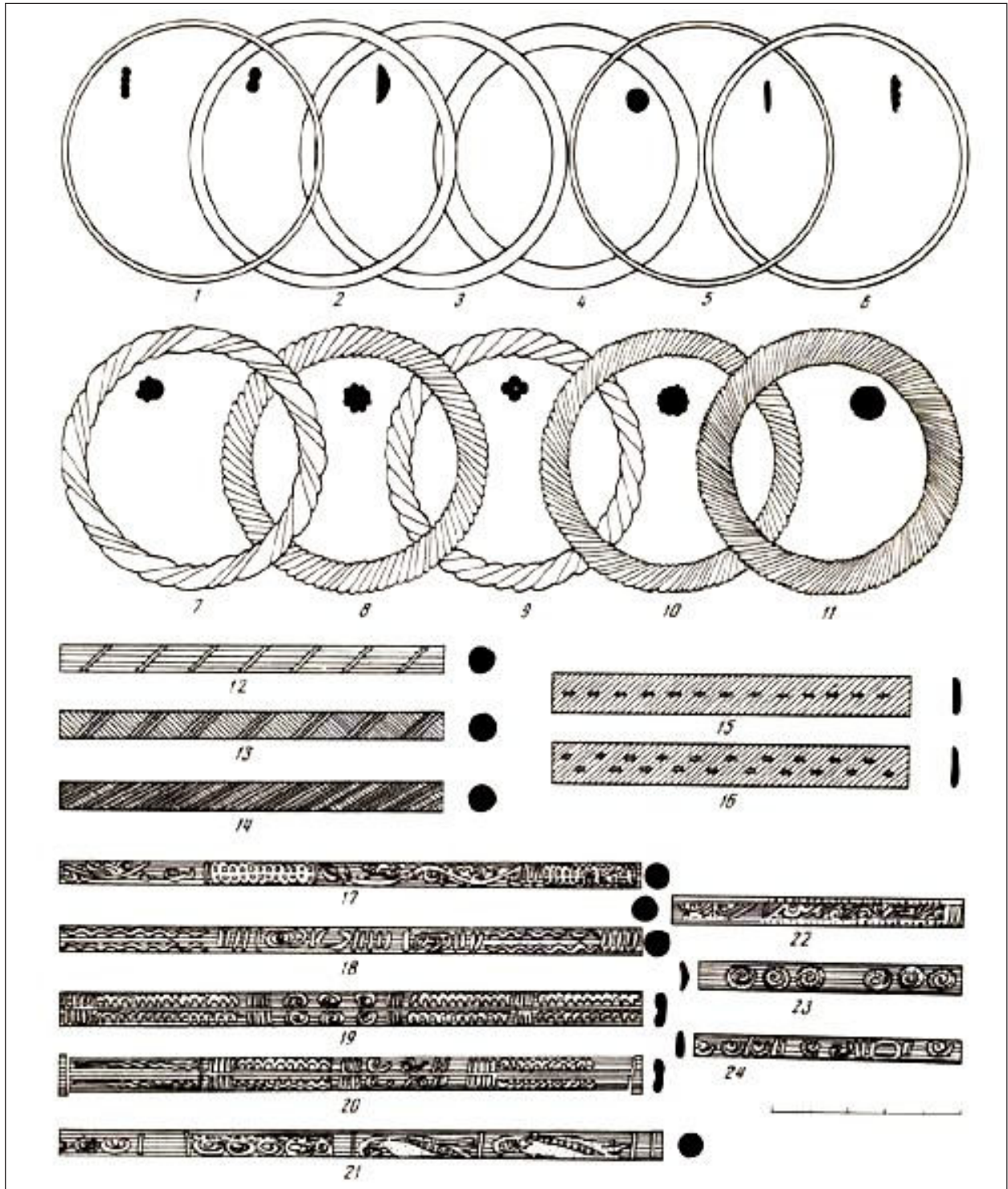

3

4

81. kép. 1–4: A kelet-európai bizánci üvegekarperecek tipológiai összefoglalása (fotó: Türk Attila)

82. kép. A kelet-európai bizánci üvegkarpercek tipológiai összefoglalása (Щапова 2008, рuc. 5)

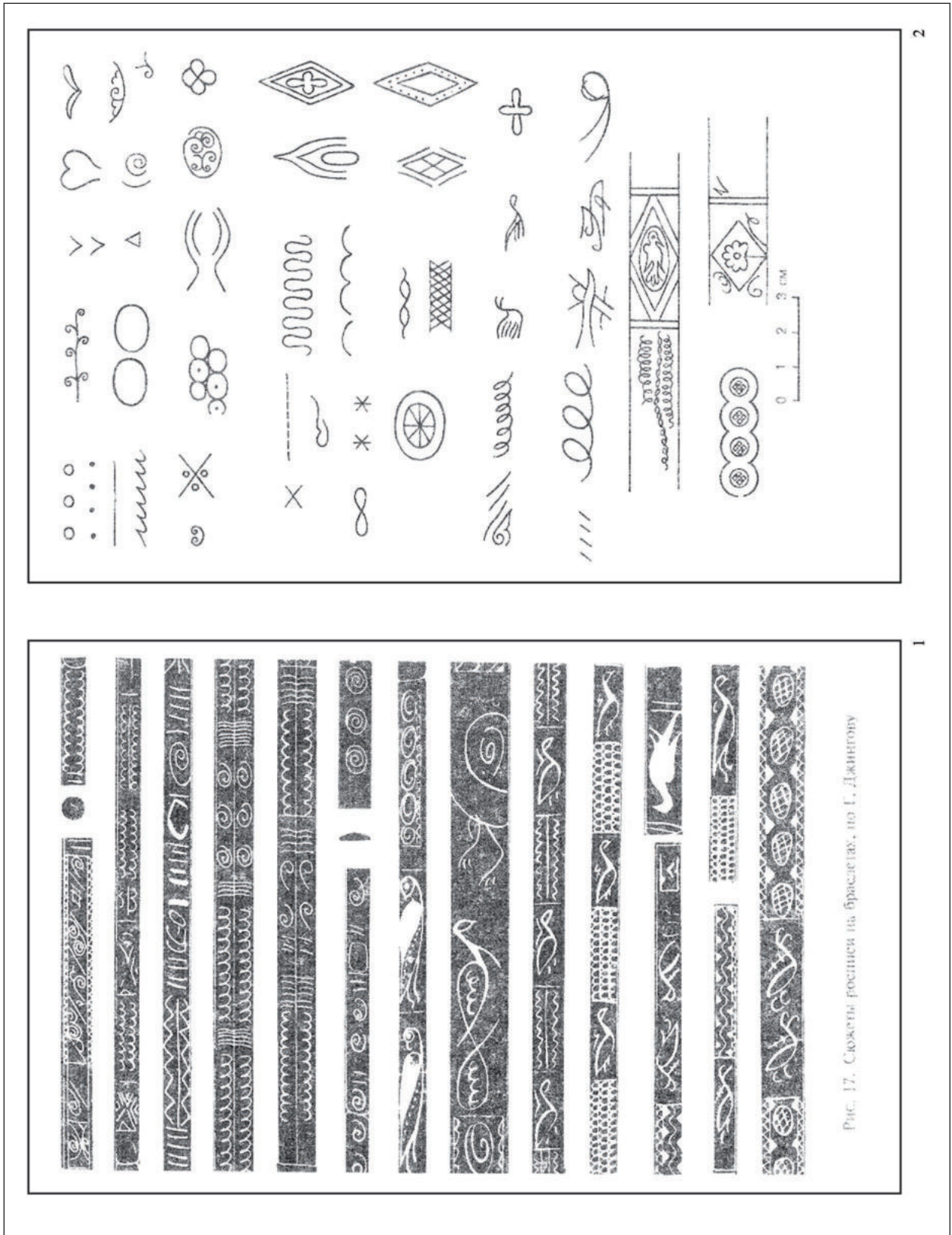
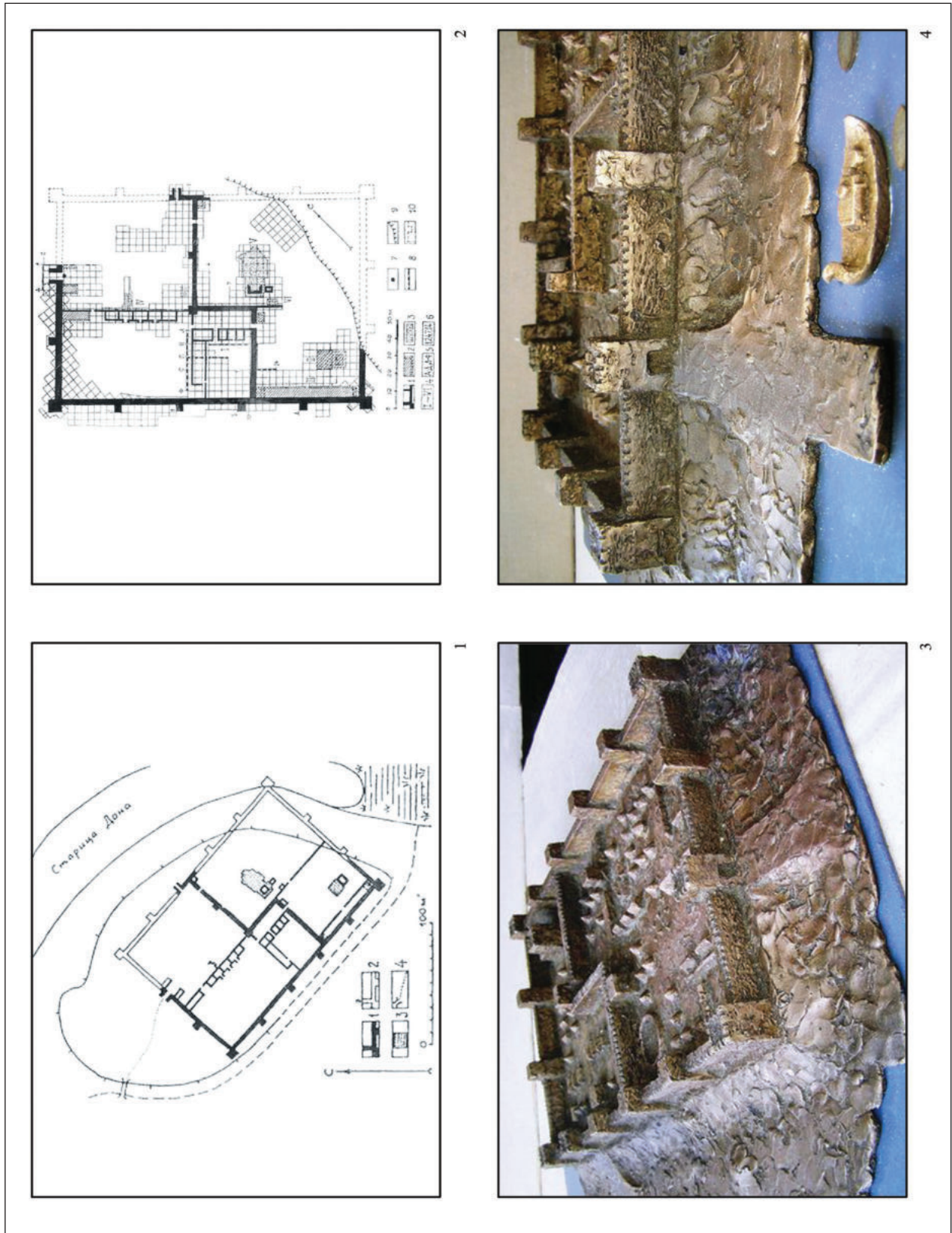

Рис. 17. Сложные рисунки на браслетах, по Г. Джингову

83. kép. 1–2: A kelet-európai bizánci üvegkarpercek mintakincsének tipológiai összefoglalása (ЩАПОВА 2008, рис. 6)

84. kép. 1–4: A krími bizánci kultúrkör hatása Kelet-Európában I. A bal parti cimljanszki erőd (Sarkel) alaprajza és rekonstrukciója (PLETNYOVA 1967 és www.sarkel.ru nyomán)

1

2

3

4

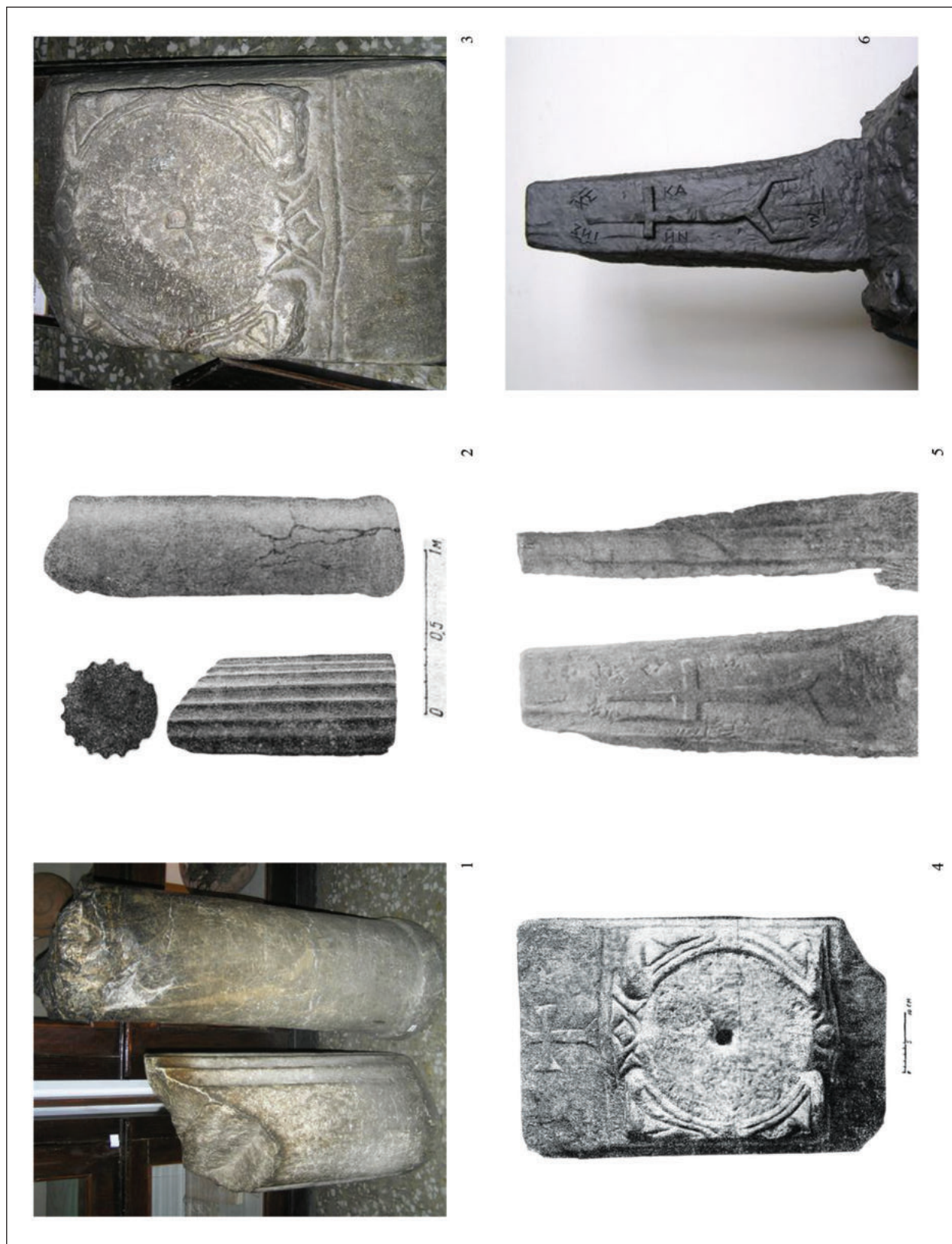

5

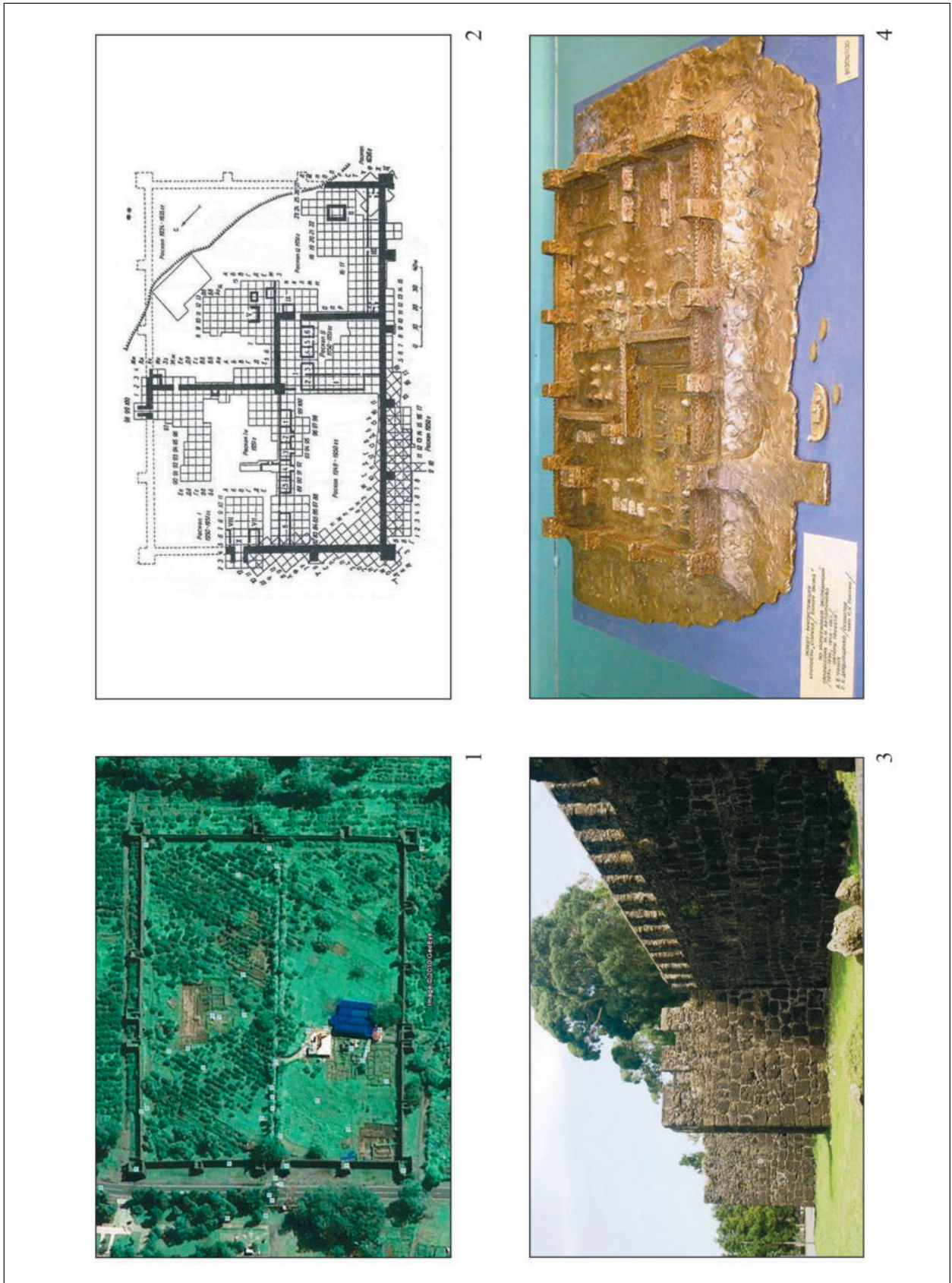

6

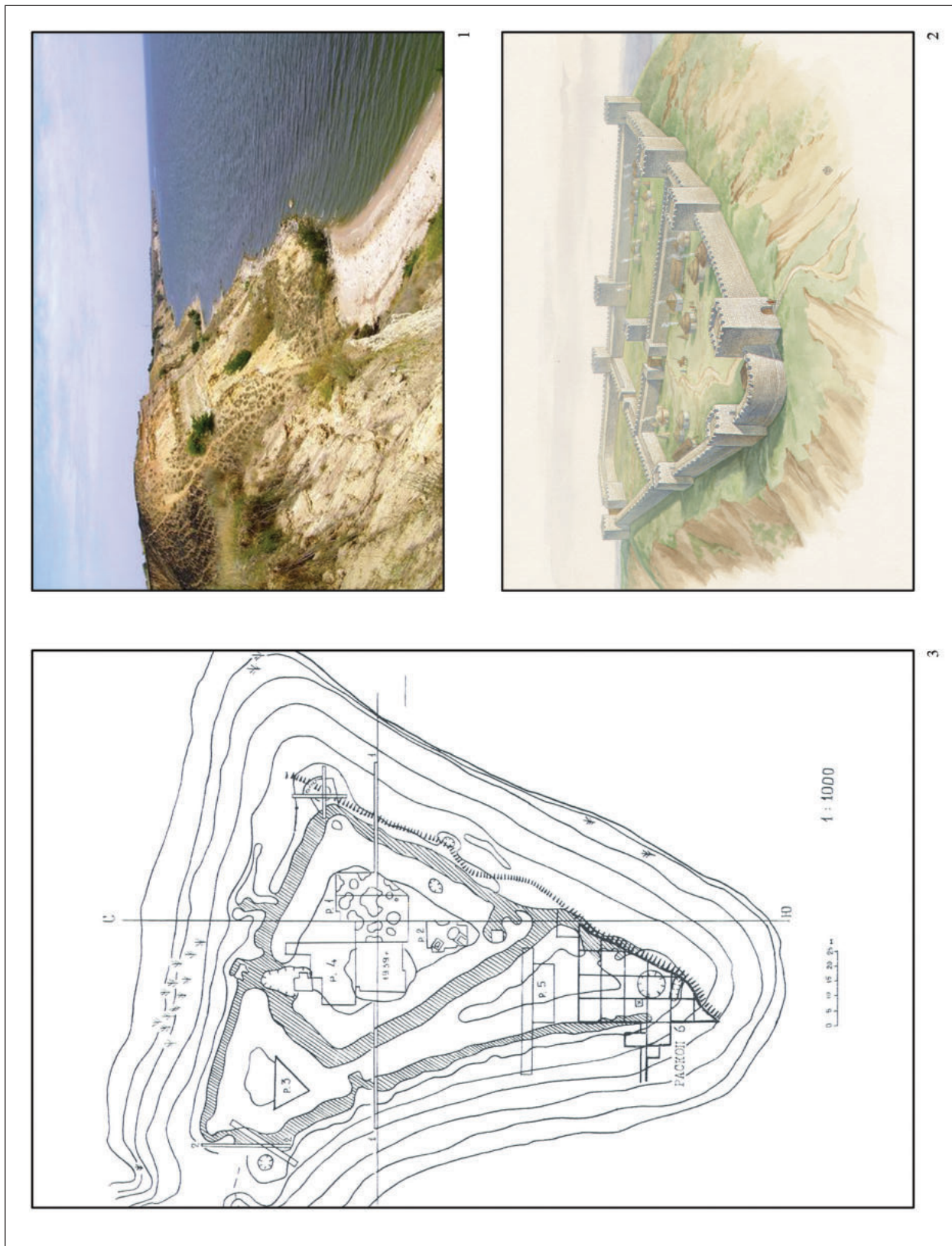
85. kép. 1–6: A krími bizánci kultúrkör hatása Kelet-Európában II. A bal parti cimljanszki erőd (Sarkel) feltárása (PLETNYOVA 1967 és www.sarkel.ru nyomán)

86. kép. 1–6: A krími bizánci kultúrkör hatása Kelet-Európában III. A bal parti cimljanszki erőd (Sarkel) feltárásán előkerült Fekete-tenger vidéki bizánci kőfaragványok és bizánci navigációs kő (5–6) a Don jobb partjáról (5–6) (PLETNYOVA 1967 és www.sarkel.ru nyomán)

87. kép. 1–4: A krími bizánci kultúrkör hatása Kelet-Európában IV. A bal parti cimljanszki erőd (Sarkel) (2, 4) és a feltehetőleg építési mintaként szolgáló asparosi erőd (1, 3) a mai Grúziában (AFANASZJEV 2010 és www.sarkel.ru nyomán)

88. kép. 1–3: A krími bizánci kultúrkör hatása Kelet-Európában V. A jobb parti cimljanszki erőd alaprajza és rekonstrukciója (FLJOROV 2005 és www.sarkel.ru nyomán)

1

2

3

4

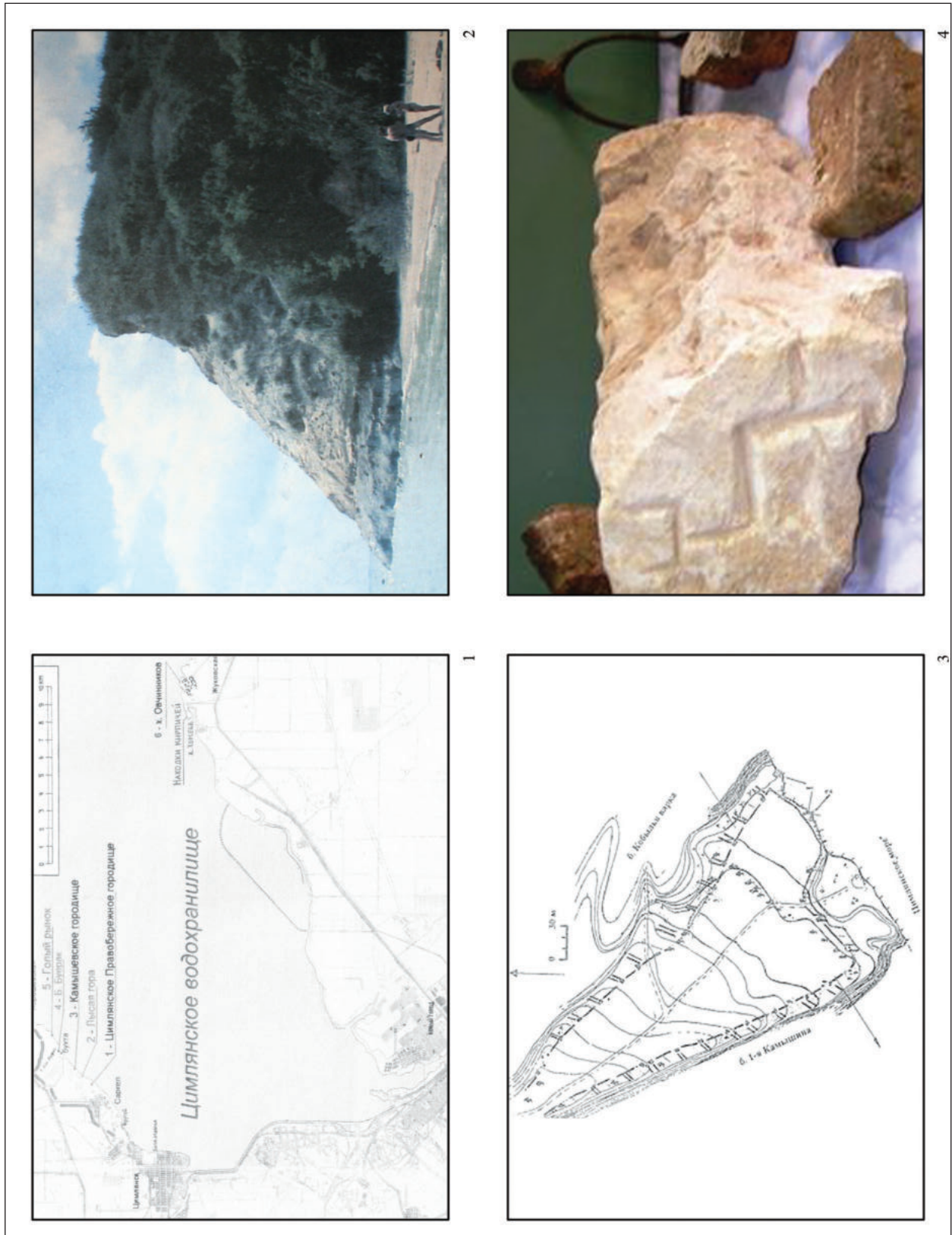

5

6

89. kép. 1–6: A krími bizánci kultúrkör hatása Kelet-Európában VI. A jobb parti cimljanszki erőd feltárása (FLJOROV 2005 és www.sarkel.ru nyomán)

90. kép. 1–4: A krími bizánci kultúrkör hatása Kelet-Európában VII. A jobb parti cimljanszki II. erőd (Kamisino gorgyiscse) feltárása (FLJOROV 2008 és www.sarkel.ru nyomán)

1

2

3

4

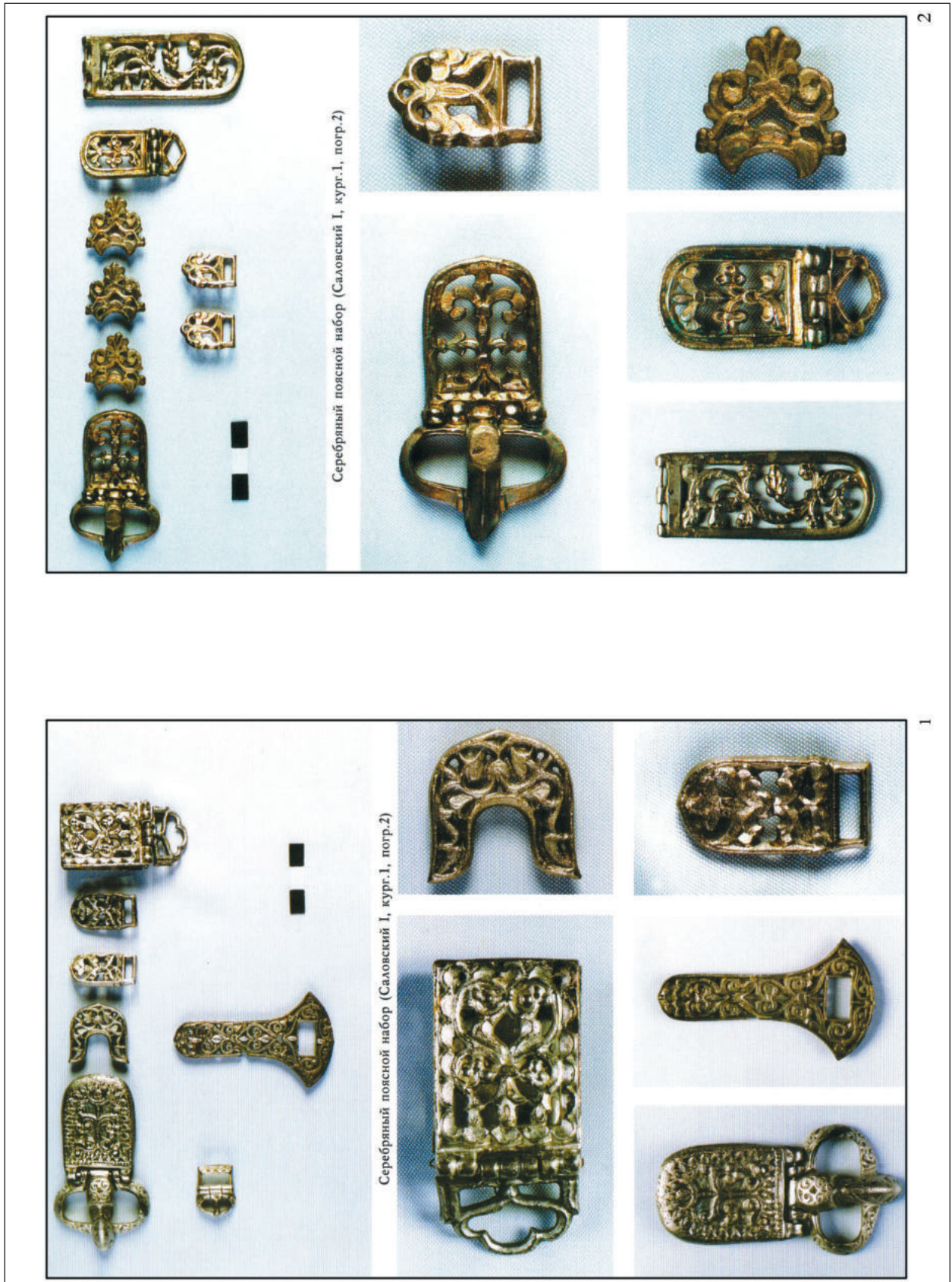

5

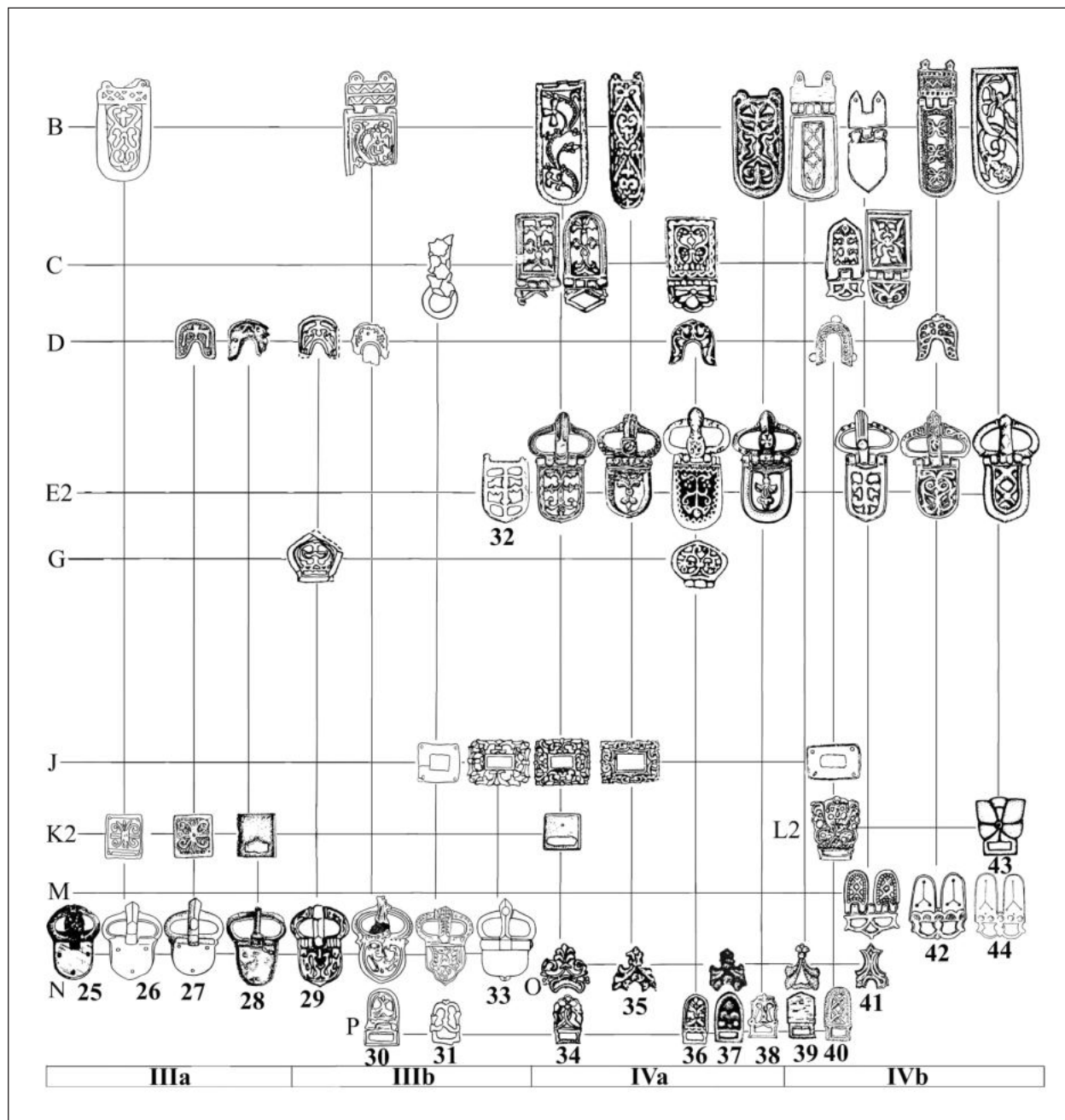
91. kép. 1–5: A krími bizánci kultúrkör hatása Kelet-Európában VIII. A Majackoje gorogyiscse erődjének feltárása és a Dívnohorjei Tájvédelmi Körzet (Türk Attila felvételei)

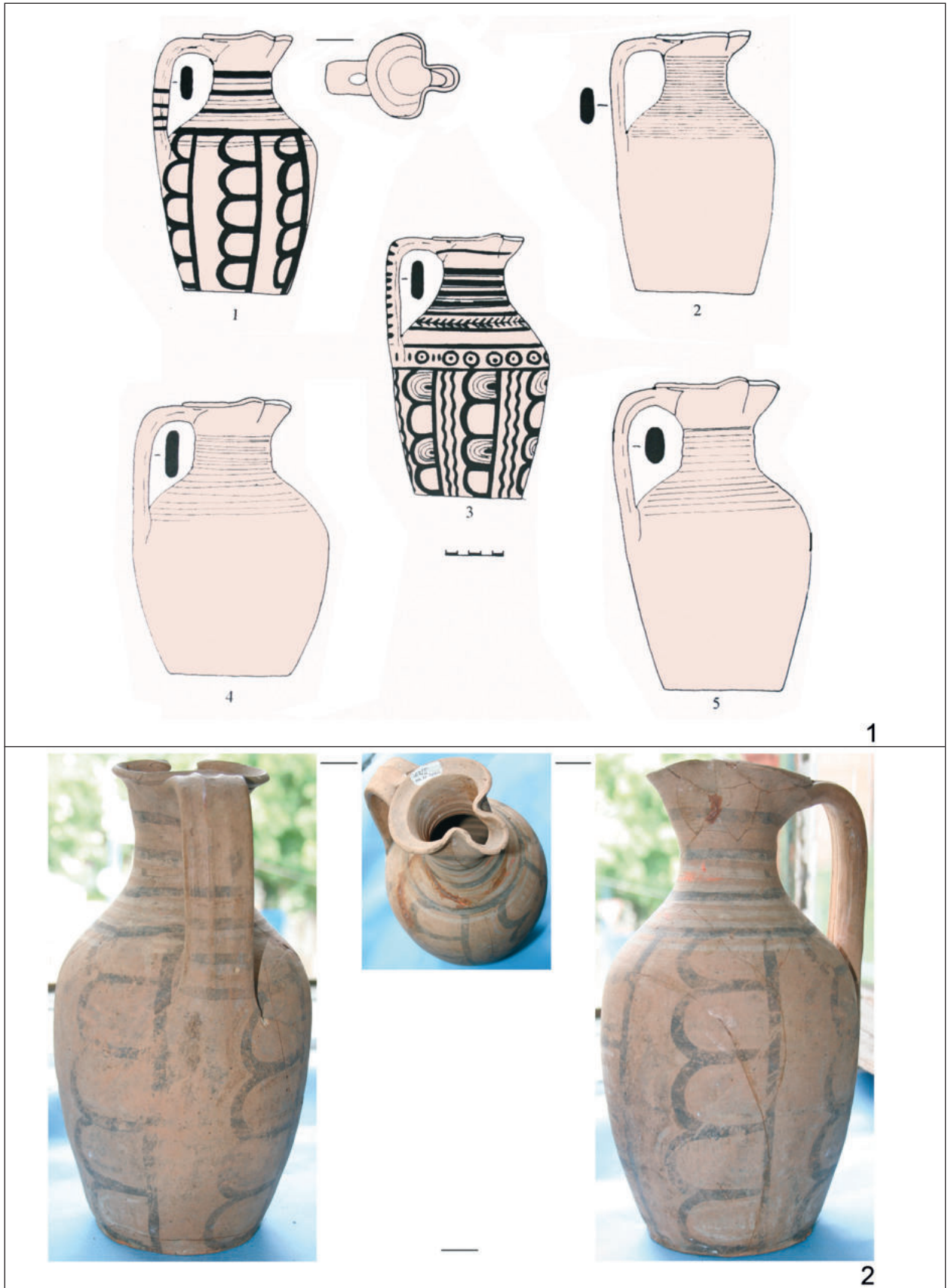
92. kép. 1–6: A krími bizánci kultúrkör hatása Kelet-Európában IX. Válogatás Nyetajloka (Metallovka) gödörsíros temető leletanyagából (Türk Attila felvételei)

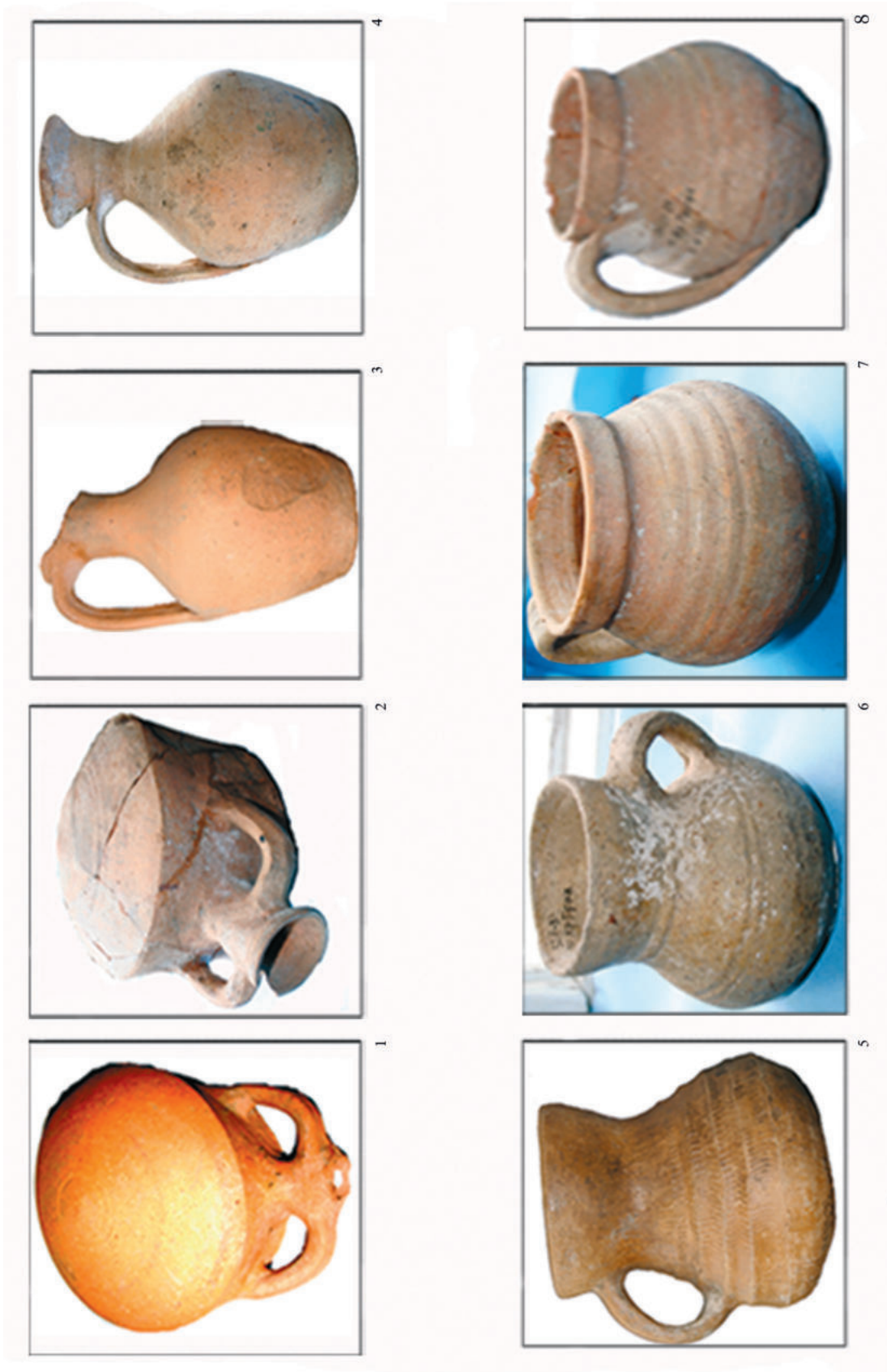
93. kép. 1–2: A krími bizánci kultúrkör hatása Kelet-Európában X. Válogatás a szokolovkaja balkai horizont (8–9. század) leletanyagából (Szalov I. kurgán 2. sír) (IVANOV–KOPILOV–NAUMENKO 2000 nyomán)

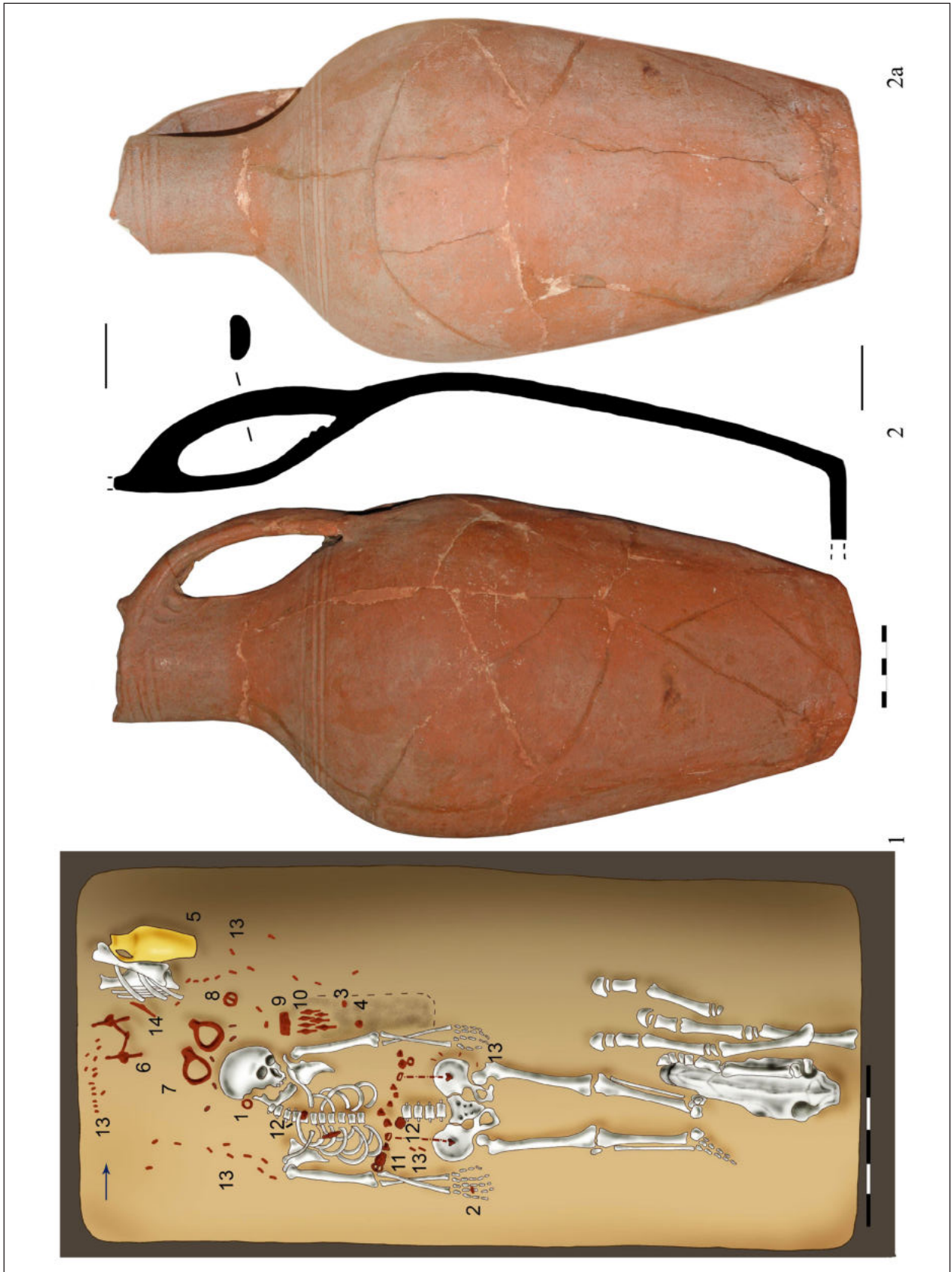
94. kép. A krími bizánci kultúrkör hatása Kelet-Európában XI. A korai kazár időszak (8. század második fele) krími-bizánci jellegű övkészleteinek tipológiai összefoglalása (KOMAR 2005 nyomán)

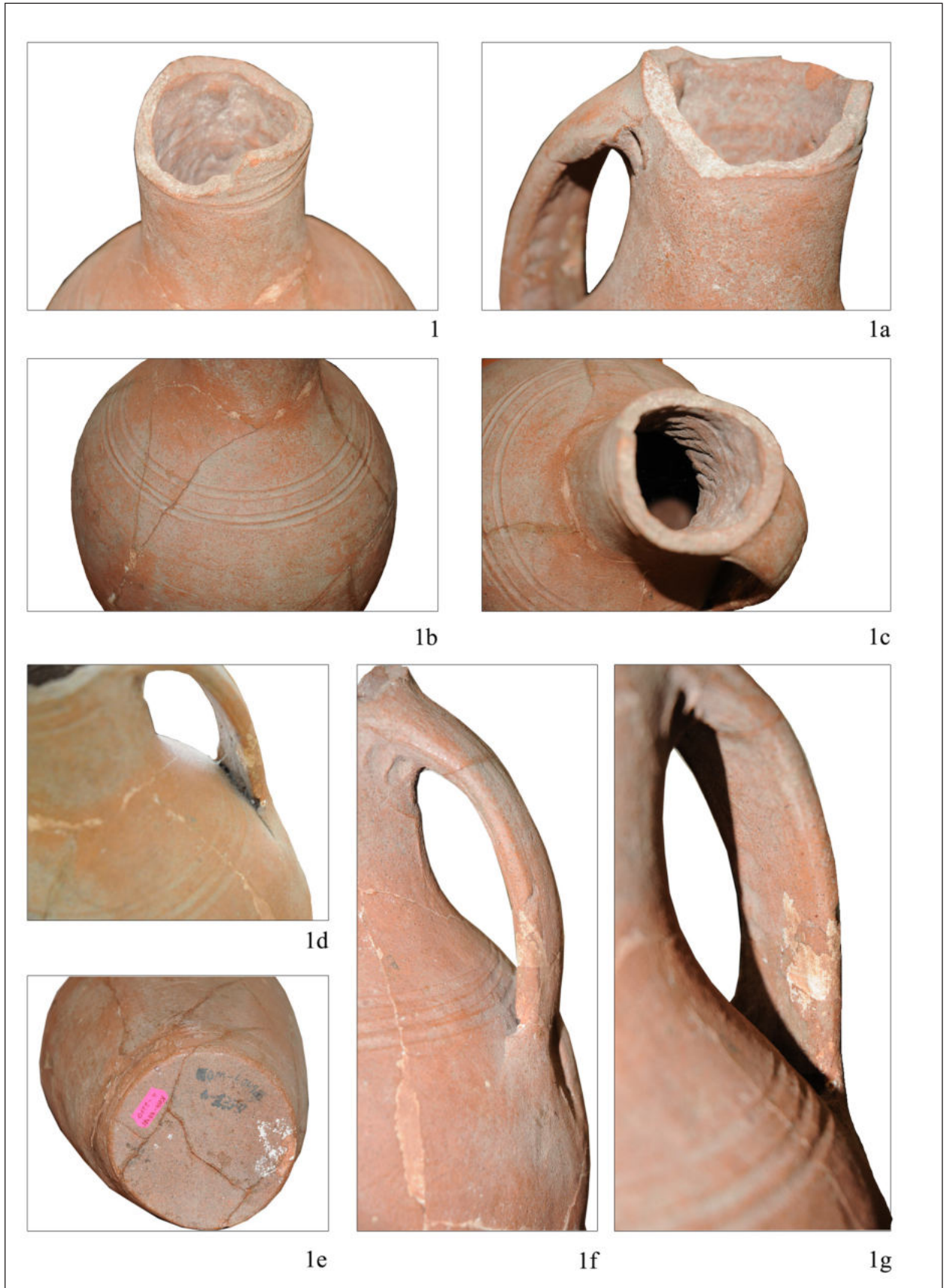
95. kép. 1–2: A krími bizánci kultúrkör hatása Kelet-Európában XII. A krími bizánci import borkiöntők (Bakla-típus) oinochoe a szaltovói kultúra hagyatékában (AKSZJONOV 1999 nyomán és a Harkivi Egyetemi Múzeum leletei, Türk Attila felvételei)

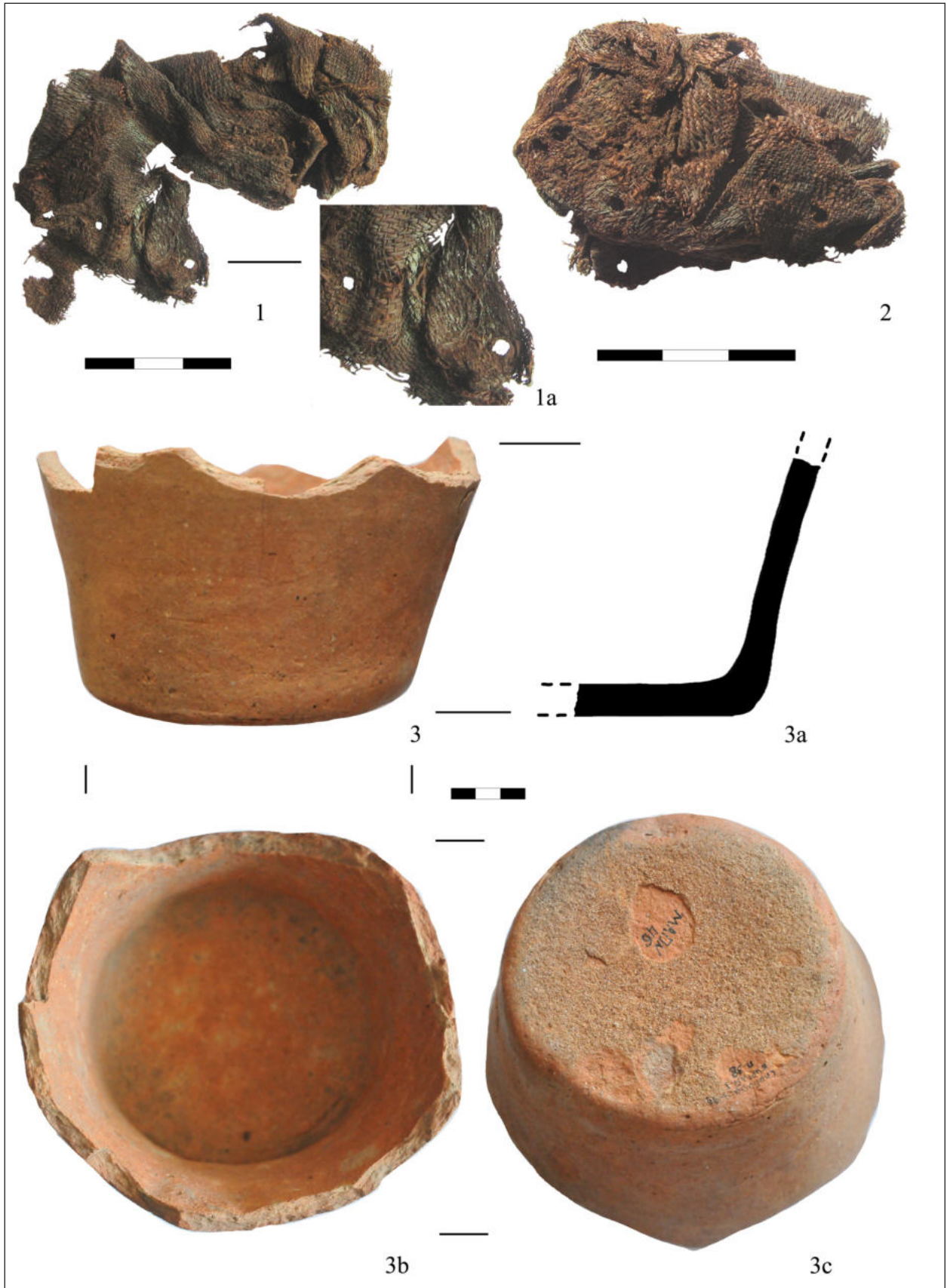
96. kép. 1–8: A krími bizánci kultúrkör hatása Kelet-Európában XIII. A krími bizánci import kerámiatípusok a szalotvói kultúra hagyatékában (a Harkivi Egyetemi Múzeum leletei, Türk Attila felvételei)

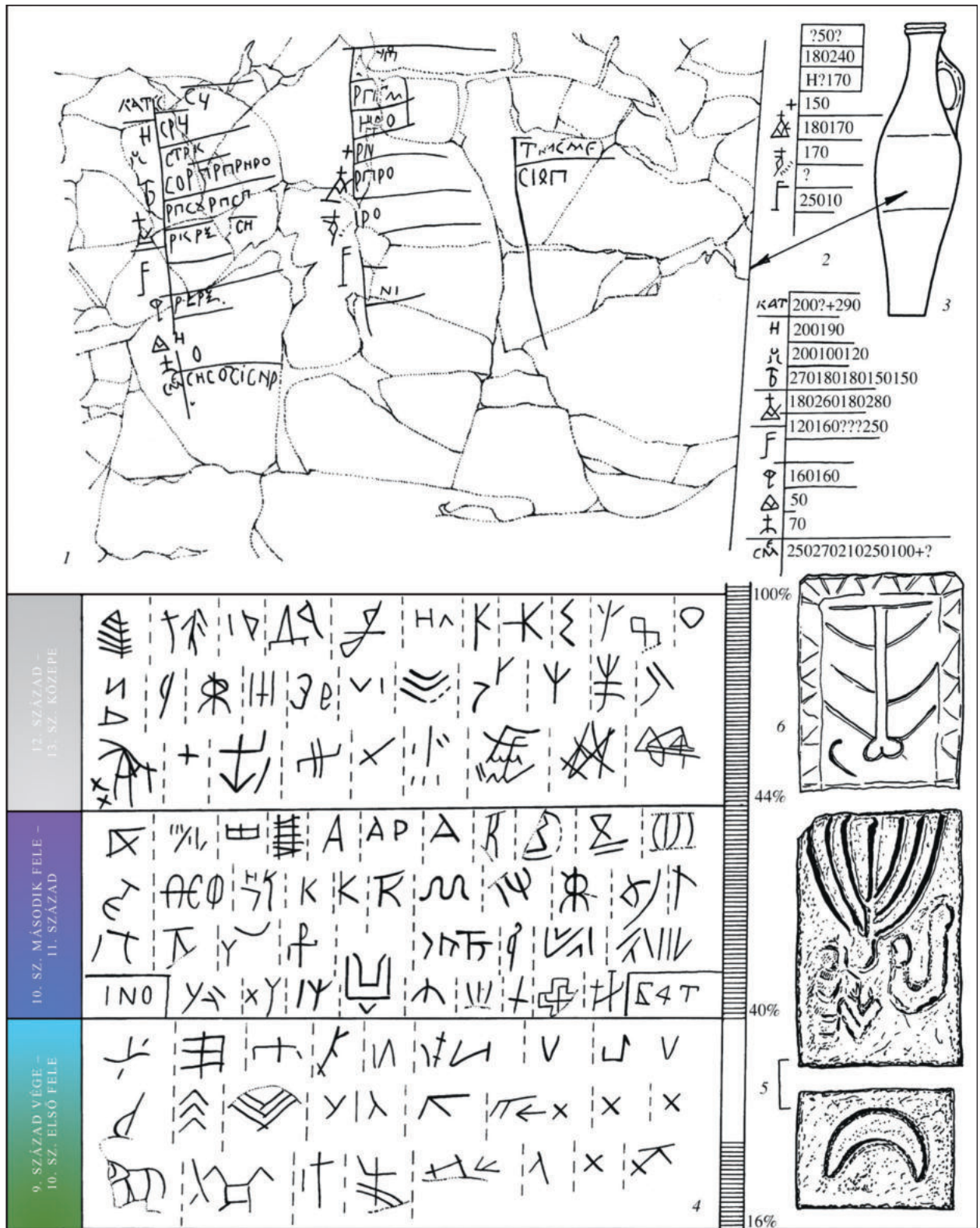
97. kép. 1–2: A krími bizánci kultúrkör hatása Kelet-Európában XIV. Krími bizánci import kerámia a szubbotci típusú leletkör (Szubbotci 2. sír) hagyatékában (BOKIJ–PLETNYOVA 1989, 2. kép nyomán és a Kirovogradi Történeti Múzeum lelete, Türk Attila felvételei)

98. kép. 1: Krími bizánci import kerámia a szubbotci típusú leletkör (Szubbotci 2. sír) hagyatékában
(A Kirovogradi Történeli Múzeum lelete, Türk Attila felvételei)

99. kép. 1–3: A krími bizánci kultúrkör hatása Kelet-Európában XVI. Krími bizánci import kerámia és selyemlelet a szubbotci típusú leletkör (Szlodzeja 38. sír) hagyatékában (A Tiraszpoli Állami Egyetem Múzeuma, Türk Attila felvételei)

100. kép. A krími bizánci kultúrkör hatása Kelet-Európában XVII. Feliratok, bekarcolt betűk és rovásjelek a kelet-európai 8–13. századi leleteken (MAKAROVA–PLETNYOVA 2003, Taб. 70. nyomán)

A KÉPEK FORRÁSAI

- AFANASZJEV 2010: Афанасьев, Г.Е.: О византийских линейных мерах в Маяцкой крепости In: *Верхнедонской археологической сборник*. Отв. ред.: Бессуднов, А. Н. Выпуск 5. Липецк. 2010.
- AJBABIN 1999: Айбабин, А. И.: *Этническая история ранневизантийского Крыма*. Симферополь 1999.
- AJBABIN–CHAJREDINOVA 2009: Ajbabin, A. – Chajredinova, E.: *Das Gräberfeld beim Dorf Lucistoe - Band 1 - Ausgrabungen der Jahre 1977, 1982–1984*. Monographien des Römisch-Germanischen Zentralmuseums 83. Mainz 2009.
- AKSZJONOV 1999: Аксёнов, В. С.: К вопросу об этнической принадлежности погребений по обряду кремации салтовской культуры. In: *Матеріали міжнародної археологічної конференції «етнічна історія та культура населення степу та лісостепу Євразії (від кам'яного веку по ранне середньовіччя*. Дніпропетровськ 1999, 137–139.
- ATLASZ Tartarica 2006: *Атлас Tartarica. История татар и народов Евразии*. Казань–Москва–Санкт-Петербург 2006.
- BOKIJ–PLETNYOVA 1989: Bokij, N. M. – Pletnyova, Sz. A.: Nomád harcok család 10. századi sírjai az Ingul folyó völgyében. *Archaeologiai Értésítő* 88 (1989) 86–98.
- CHAJDZE 2012: Чхайдзе, В. Н.: *Фанагория в VI–X веках*. Москва 2012.
- FLJOROV 2011: Флёрв, В. С.: *«Города» и «замки» Хазарского каганата: Археологическая реальность*. Москва–Иерусалим 2011.
- IVANOV–KOPILOV–NAUMENKO 2000: Иванов, А. А. – Копылов, В. П. – Науменко, С. А.: Поясные наборы из курганов хазарского времени междуречья Дона и Сала. *Донская археология* 2000:1, 81–90.
- KOMAR 2005: Комар А. В.: *Перецепинский комплекс в контексте проблем истории и культуры кочевников Восточной Европы VII — нач. VIII в.* Степи Евразии в эпоху Средневековья. Гл. ред.: Евглевский, А. В. Донецк 2006.
- MAKAROVA–PLETNYOVA 2003: *Крым, Северо-Восточное Причерноморье и Закавказье в эпоху средневековья: IV–XIII века*. Отв. ред.: Макарова, Т. И. – Плетнева, С. А. Москва 2003.
- MOGARICSEV 2010: Могаричев, Ю. М.: *Крым. «Пещерные города»* Киев 2010.
- PLETNYOVA 1967: Плетнёва, С. А.: *От кочевий к городам. Салтово-маяцкая культура*. Материалы и исследования по археологии СССР 142. Москва 1967.
- ROMANCSUK–FILIPPOV 2005: Романчук, А. И. – Филиппов, В. А.: *Результаты применения разведочной аэрофотосъемки западной части городища Херсонеса Таврического в 2005 г. (The results of application of prospecting air photography of the Western part of Tauric Chersonesos settlement)*. Севастополь–Тюмень–Укатеринбург 2005.
- WERNER 1999: *Unbekannte Krim. Archäologische Schätze aus drei Jahrtausenden*. Hrsg.: Werner, Th. Heidelberg 1999.
- SCSAROVA 2008: Щапова, Ю. Л.: *Византийское стекло. Очерки истории*. Москва 1998.
- ZSIVKOV 2010: *Живков, Б.: Хазария през IX–X век*. София 2010.

